

“БІЗ СОҒЫСТАҒЫ ЖАУ СИЯҚТЫ БОЛДЫҚ”

ҚЫТАЙДЫҢ ШЫҢЖАНДАҒЫ МҰСЫЛМАНДАРДЫ
ЖАППАЙ ҚАМАУ, АЗАПТАУ ЖӘНЕ ҚУДАЛАУЫ

AMNESTY
INTERNATIONAL

Amnesty International адам құқықтарымызды пайдалану үшін әр адамның адамгершілігін оятып, өзгерістерге шақыратын 10 миллион мүшесі бар қозғалыс.

Біз өз уәделерін орындап, халықаралық құқықты сақтайтын және жауапты билігі бар әлемді көргіміз келеді.

Біз кез келген үкіметтен, саяси идеологиядан, экономикалық мүдделерден немесе діннен тәуелсізбіз және мүшелердің жарналары мен жеке қайырымдылық арқылы қаржыландырыламыз.

Барлық жерлердегі адамдармен ынтымақтастық пен жанашырлықта әрекет жасау қоғамдарымызды жақсартатынына сенеміз.

© Amnesty International, 2021 ж.

Басқаша ескертілмесе, осы құжаттың мазмұнына Creative Commons лицензиясы берілген (атрибуция, коммерциялық емес, туындылары жоқ, халықаралық 4.0 лицензиясы).

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>

Көбірек ақпарат алу үшін сайтымыздың рұқсат беру парағына өтуіңізді сұраймыз:
www.amnesty.org

Материал Amnesty International-дан басқа авторлық құқық иесі болған жағдайда Creative Commons лицензиясына жатпайды.

Алғашқы рет 2021 ж. Amnesty International Ltd жариялады,
Peter Benenson House, 1 Easton Street,
Лондон WC1X 0DW, БК

Иллюстрацияларға түсініктеме:
Шыңжаң, Қытайдағы тұтқындау лагерінде сақшылар бір топ еркек тұтқындарды қоршап тұр.

© Molly Crabapple

INDEX: ASA 17/4137/2021

**АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ
ШЫҒАРЫЛҒАН**

amnesty.org

**AMNESTY
INTERNATIONAL**

“БІЗ СОҒЫСТАҒЫ ЖАУ СИЯҚТЫ БОЛДЫҚ”

ҚЫТАЙДЫҢ ШЫҢЖАНДАҒЫ МҰСЫЛМАНДАРДЫ
ЖАППАЙ ҚАМАУ, АЗАПТАУ ЖӘНЕ ҚУДАЛАУЫ

Билбордта «Қоғамдық орындарда дұға етуге қатаң тыйым салынады». Бұл сөз тіркесі бар белгілер Шыңжаңда құжатталған.

МАЗМҰНЫ

ҚЫСҚАША МАЗМҰНДАМА	7
ӘДІСТЕМЕ	14
1. ЖАЛПЫ АҚПАРАТ	18
1.1 ШЫҢЖАҢ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ АҚПАРАТ	18
1.2 1980 ЖЫЛДАН 2016 ЖЫЛҒА ДЕЙІН КЕМСІТУ, ЗОРЛЫҚ ЖӘНЕ РЕПРЕССИЯ ЦИКЛДЕРІ	19
2. ЖАППАЙ ҚУДАЛАУ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ӨЗГЕШЕЛІКТІ ЖОЮ	25
2.1. 2017 ЖЫЛДАН БЕРІ ТҰТҚЫНДАУ ЛАГЕРЛЕРДЕН ТЫС АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН БҰЗУ	25
2.2 ДІН БОСТАНДЫҒЫНА ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТІН САҚТАУДЫ ШЕКТЕУЛЕР ТУРАЛЫ КУӘЛАРДЫҢ СӨЗДЕРІ	27
2.3 ЖАППАЙ АНДУ МЕМЛЕКЕТІ	35
3. НЕГІЗСІЗ ҰСТАУ	48
3.1 НЕГІЗСІЗ ҰСТАУ	48
3.2 ПОЛИЦИЯ БӨЛІМДЕРІНДЕ СҰРАҚ СҰРАУ	57
3.3 МЕДИЦИНАЛЫҚ ТЕКСЕРУ ЖӘНЕ БИОМЕТРИЯЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕРДІ ЖИНАУ	59
4. ТҰТҚЫНДАУ ЛАГЕРЛЕРІНІҢ ІШІНДЕГІ ӨМІР	63
4.1 ҰСТАУ ЖАҒДАЙЫ	63
4.2 КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР	69
4.3 ТҰТҚЫНДАУ ЛАГЕРІНДЕГІ “ОҚЫТУ”	80
4.4 КЕЛІСІМСІЗ МЕДИЦИНАЛЫҚ КӨМЕК КӨРСЕТУ	90
5. ТҰТҚЫНДАУ ЛАГЕРЛЕРІНДЕГІ АЗАПТАУ	96
5.1 ТҰТҚЫНДАУ ЛАГЕРЛЕРІНДЕГІ АЗАПТАУ ЖӘНЕ ҚАТЫГЕЗ ӨРЕКЕТТЕРДІҢ ТҮРЛЕРІ	100
5.2 АЗАПТАУ ЖӘНЕ ҚАТЫГЕЗДІК ТУРАЛЫ ҚҰРБАНДАРДЫҢ АҚПАРАТЫ	101
5.3 АЗАПТАУ ЖӘНЕ БАСҚА ДА ҚАТЫГЕЗДІК ТУРАЛЫ КУӘЛАРДЫҢ АҚПАРАТЫ	107
6. ТҰТҚЫНДАУ ЛАГЕРДЕН КЕЙІНГІ ӨМІР	111
6.1 ТҰТҚЫНДАУ ЛАГЕРІНЕН БОСАТУ ПРОЦЕСІ	111
6.2 БҰРЫНҒЫ ТҰТҚЫНДАРДЫҢ БОСАТҚАНҒА ДЕЙІНГІ ПРОЦЕСІ БОЙЫНША ТӘЖІРИБЕСІ	113
6.3 ТҰТҚЫНДАУ ЛАГЕРІНЕН БОСАТҚАННАН КЕЙІН БҰРЫНҒЫ ТҰТҚЫНДАРҒА КӨЗҚАРАС	118
6.4 «ЕҢБЕК ЛАГЕРІ»	125
6.5 “ЛАГЕРДЕН ТҮРМЕГЕ”	128
7. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ШЕҢБЕРІ	142
7.1 АДАМЗАТҚА ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТАР, СОНЫҢ ІШІНДЕ ҚАМАУ, АЗАПТАУ ЖӘНЕ ҚУДАЛАУ ТҮРІНДЕГІ АДАМЗАТҚА ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТАР	142
7.2 БАСҚА ДА АДАМЗАТҚА ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ ДӘЛЕЛДЕРІ	149
8. ҚОРЫТЫНДЫ ЖӘНЕ ҰСЫНЫСТАР	152

ҚЫСҚАША МАЗМҰНДАМА

2017 ж. бастап, Қытай үкіметі “терроризмге” қарсы деген жалаумен Шыңжаң Ұйғыр Автономиялық Аймақта (Шыңжаң) тұратын мұсылмандарға қатысты жаппай және жүйелі түрде заңсыздықтар жасады. Терроризмнің болжамды қаупіне шынайы тойтарыс беруге ұқсамайтын үкімет науқаны Шыңжаң халқының бір бөлігін дініне және ұлтына қарай қатыгез зомбылық пен қорқытуды пайдаланып, түркі мұсылман халықтардың ислам діни көзқарастарын, мәдени дәстүрлерін жою үшін ұжымдық күш бағыттағанын анық көрсетіп тұр. Үкімет осы сенім мен дәстүрлерді мемлекет рұқсат еткен зайырлы көзқарас пен жүріс-тұрысқа алмастыруға, ал оның нәтижесінде сол ұлттық топтардың өкілдерін тілі бір, мәдениеті бір, Қытай Коммунистік партиясына (ҚКП) жан-тәнімен берілген біртұтас қытай ұлтына мәжбүрлі түрде айналдыруға тырысады.

Осындай саяси идеологиялық өңдеу мен мәжбүрлі мәдени ассимиляцияға қол жеткізу үшін үкімет жаппай заңсыз ұстау науқанын өткізді. Көбінесе мұсылман ұлттық топтар арасынан өте көп ер адамдар мен әйелдер ұсталған. Олардың ішінен жүздеген мың адамдар түрмеге жіберіліп, тағы жүздеген мың, мүмкін, 1 миллионнан астам адамдар үкімет “оқу” не “оқыту” орталықтары деп атайтын орындарға жіберілді. Осы орындарды нақты айтқанда, тұтқындау лагерлері деп атауға болады. Осы лагерлерде тұтқындар бітпес идеологиялық өңдеуден өтіп, азаптау мен психологиялық қинау, басқа да қатыгездікке ұшырайды.

Тұтқындау лагерлері жүйесі Шыңжаңдағы саны аз ұлттық топтарды мәжбүрлі ассимиляциялау және бағындыру кең науқанының бір бөлігі болып табылады. Қытай үкіметі Шыңжаңдағы мұсылмандардың жүріс-тұрысын елеулі шектейтін алысқа баратын шаралар қолданды. Осы саясат көптеген адам құқықтарын бұзады, оның ішінде бостандық және жеке қауіпсіздік; құпиялық; еркін жүру бостандығы; өз пікірін білдіру; наным-сенім, дінге сену бостандығы; мәдени өмірге қатысу; теңдік пен кемсітпеу құқықтары. Осы бұзушылықтардың кең көлемде және жүйелі түрде жасалатыны соншалықты, Шыңжаңдағы көбінесе мұсылман ұлттық топтардың миллиондаған өкілдері күнделікті өмірінің бөлінбес жағына айналды.

Қытай үкіметі Шыңжаңдағы жағдай туралы нақты ақпаратты құжаттауға жол бермеу үшін аса қатты шара қолданғандықтан, тұтқындау лагерлердегі өмір туралы шынайы ақпарат табу өте қиын. 2019 ж. қазан айынан 2021 ж. мамыр айына дейін Amnesty International 2017 ж. бастап Шыңжаңда болған ондаған бұрынғы тұтқындар мен басқа адамдармен сұхбат өткізген. Олардың көбісі бұдан бұрын басынан өткендерін ашық айтқан емес. Бұрынғы тұтқындардың айғақтары 2017 ж. бастап тұтқындау лагерлеріндегі жағдай туралы жиналған барлық ашық айғақтардың елеулі бөлігін құрайды.

Amnesty International жинаған айғақтар Қытай үкіметінің кем дегенде, мынадай адамзатқа қарсы қылмыстарды: халықаралық құқық нормаларын бұзып, түрмеге қамау немесе басқа да қатыгездікпен бостандықтан айыру; азаптау; қудалау қылмыстарын жасағаны туралы фактілерге сүйеніп, тұжырым жасауға негіз береді.

Amnesty International тұтқындау лагерлерінде ұсталып, кейін босатылған 55 адамнан сауалнама өткізіп, сұхбат алды. Олардың бәрі ақылға сиятын стандарттар бойынша толығымен заңды болып табылатын әрекеттер, яғни, қайсыбір халықаралық мойындалған қылмыс жасамай негізсіз ұсталды. Тұтқындау лагерінде ұстау процесі Қытай қылмыстық әділсот жүйесі не басқа ұлттық заңдары шегінен тыс екені анық. Үкімет құжаттары мен шенеуніктердің мәлімдемелеріне сәйкес, қылмыстық іс жүргізуді қолдану дұрыс емес, өйткені адамдар лагерлерде өз еркімен болып, қылмыскер болып табылмайды. Бірақ, осы баяндамада келтірілген куәгерлер айғақтары мен басқа да дәлелдер

көрсеткендей, лагерге түсу өз еркімен болмайды, ал ондағы ұстау жағдайы адамның қадір-қасиетін қорлау болып табылады.

Айман, жаппай қамауға қатысқан үкімет қызметкері, Amnesty-ға 2017 ж. соңында адамдарды ескертусіз үйлерінен әкетіп, ұсталғандардың отбасы мүшелері оны қалай қабылдағанын және осы процестегі мемлекеттің рөлі қандай екенін айтып берді:

Мен сонда болдым... Полиция адамдарды..., оның ішінде әйелдерді қолдарын арқасында кісендеп, бастарына қара капюшон кигізіп үйлерінен шығарып жатты... Ешкім қарсылық көрсете алмады. Өзіңіз ойлаңызшы, егер біртоп [полиция қызметкерлері] кенеттен [үйіңізге] кіріп, кісен салып, басыңызға [қара капюшон] кигізсе... Бұл өте аянышты болды... [Содан кейін] мен жыладым... Сол түні біз 60 адам ұстадық... Бұл [адамдар ұсталған көп жерлердің ішінде] бір ауданда ғана болғаны ... Күн сайын ұсталғандар көбейе түсті.

Amnesty International-ға сұхбат берген адамдар айтқандай, оларды ұстау себептері жиі жағдайда нақты әрекеттерге қатысты болған жоқ; ұсталғандарға олар «күдікті», «сенімсіз», «террористер» не «экстремисттер» деп саналатындықтан ұсталды деп хабарлаған. Нақты әрекеттер келтірілгенде, оларды әдетте бірнеше кең топтарға бөлуге болады. Біріншісі шетелге қатысты бұзушылықтарды қамтиды. Көптеген бұрынғы тұтқындар шетелде тұрғаны, барғаны, оқығаны үшін немесе шетелдіктермен қарым-қатынаста болғаны үшін лагерге жіберілді. Басқа тобына рұқсат етілмеген бағдарламаларды не сандық коммуникациялық технологияларды пайдаланғаны үшін ұсталған адамдар жатады. Көптеген бұрынғы тұтқындар ұялы телефондарында тыйым салынған жүктемелерді пайдаланғаны үшін лагерлерге жіберілген. Тағы бір кең топқа дінге байланысы барлардың бәрі кіреді. Бұрынғы тұтқындарды ислам дініне байланысты наным-сенімдері үшін, оның ішінде мешітте жұмыс істеу, сиыну, жайнамаз ұстау немесе діни тақырыптағы сурет, видео болғаны үшін лагерлерге жіберген.

Amnesty International жинаған куәгерлер айғақтары мен журналистер және басқа ұйымдар жинаған куәгерлік айғақтар мен дәлел құжаттары бірге сарапталып, Шыңжаңда саны аз ұлттық топтар өкілдері жиі жағдайда «ұжымдық кінә» (отбасы мүшелері қоса кінәлі) деп саналуы мүмкін негізбен ұсталғандарын көрсетеді. Олардың көбісі отбасы мүшелері, достар, қауымдастық мүшелерімен қарым-қатынастары үшін тұтқындалған, және де, өздері халықаралық танылған қайсыбір қылмыстарда еш кінәсі жоқ.

Лагерлерде тұтқындардың бәрі тоқтаусыз идеологиялық өңдеу науқанынан өтіп, азаптау мен психологиялық қинау және басқа да қатыгездік түрлеріне ұшырады. Лагерге кірген сәттен бастап, тұтқындардың өмірі қатаң реттелген. Олар жеке бостандығынан айырылып, өмірінің әрбір жағы бұйрық бойынша болды. Лагерь басшылығы бекіткен тәртіптен ауытқыған тұтқындар, тіпті әрекеті зиянсыз болып көрінгенімен, сөгіс алды және бірге тұтқындалғандармен үнемі күш қолдану түрінде жазаланды.

Тұтқындар жалғыз қала алмайтын. Олар үнемі бақылау астында болды, оның ішінде тамақ ішкенде, ұйықтағанда, дәретханаға барғанда. Басқа тұтқындармен еркін сөйлесуге тыйым салынған. Басқалармен - тұтқындар, сақшылар не оқытушылармен сөйлесуге рұқсат берілгенде, тек қытай тілінде сөйлеуді талап еткен, ал олардың көпшілігі, әсіресе кәрі адамдар мен Шыңжаңның ауылдық жерлерінде тұрғандар қытай тілінде сөйлемейді және түсінбейді. Мандарин (қытай) тілінде сөйлемеген тұтқындар жазаланған.

Тамақ, су, дене шынықтыру, медициналық қызмет, тазалық жағдайы, таза ауа мен табиғи жарық жетіспеді. Тұтқындардың кіші және үлкен дәретке бару мүмкіндіктерін аса қатыгездікпен шектеді. Барлық тұтқындар әр түні бірге жатқан тұтқындарды бақылап, бір-екі сағаттық «кезекпен» жұмыс істеуге мәжбүр болған. Көптеген бұрынғы тұтқындардың айтуынша, лагерге түскеннен кейін бірінші күндері, апталар, кей кезде айлар бойы күні бойы ыңғайсыз жағдайда отырып, түк істемеуге мәжбүр болған.

Лагерге түскеннен кейін тұтқындардың барлығы дерлік бір кезде қатаң реттелген сабақтардан өтті. Әдеттегі сабақ кестесінде таңғы астан кейін үш-төрт сабақ болатын. Содан кейін тұтқындар түскі ас

ішіп, қысқа уақыт «демалатын», жиі жағдайда басын үстелге қойып, орындықта отырған. Түстен кейін тағы үш-төрт сабақ өткізіліп, кешкі ас болатын, одан кейін бірнеше сағат бойы үнсіз орындыққа отырып не тізесіне тұрып, күндізгі материалдарды не басқа да «оқыту» видеоларын «қарап шығатын». Сабақ кезінде тұтқындардан алдына тік қарап, басқа сабақтастарымен сөйлеспеу талап етілетін. Сабақта жиі жағдайда «қызыл» не революциялық ән айту, басқаша айтқанда, ҚКП мен Қытай Халық Республикасын мақтайтын әндерді жаттап, айтқызатын.

Тұтқындар лагерде алатын «білімнің» негізгі мақсаты қытай тілін үйрету болатын. Тіл сабақтарынан басқа, тұтқындардың көбісі тарих, құқық пен идеология қосындысы немесе тұтқындардың өздері айтқандай, «саяси үйрену» сабақтары болғанын хабарлады. Осы сабақтар көбінесе тұтқындарға исламның «жаман» екенін және Қытай, ҚКП мен президент Си Цзиньпиннің қаншалықты күшті, «жағымды» екенін мәжбүрлі үйретуге бағытталған. Бұрынғы тұтқын Ерулан Amnesty-ға айтқандай, оның ойынша, саяси үйрету сабақтары тұтқындарға өз дінін ұстатпауға ұйымдастырылған:

Менің ойымша, [сабақтардың] мақсаты дінімізді бұзып, бізді ассимиляциялау ... Олар «ас-саламу алейкум» айта алмайсындар, ұлтың кім деп сұрағанда, «қытай» деп айту керек деп айтты. «... Олар жұма намазына баруға болмайды деп айтты. Және бәрін Алла емес, Си Цзиньпин берді. Сендер Аллаға рахмет айтпай, Си Цзиньпинге бәріне рахмет айтуларың керек.»

Ұсталғандарды тұрақты түрде сұрақтан өткізген. Олардан жиі жағдайда «кінәсін мойындау» не «өзін-өзі сынау» хаттарды жазуға талап еткен. Өз «қылмыстарын» мойындаумен бірге жазбаша түрде ұсталғанның негізгі дұрыс істемегенін көрсетіп, алған білімі өз кінәсін түсініп, санасын «өзгертуге» мүмкіндік берді деп, үкіметке білім бергені үшін алғыс білдіріп, ескі әдетке қайта оралмайтынын жазу керек болатын.

Amnesty International сұхбат алған әрбір бұрынғы лагерь тұтқыны тұтқын кезінде азаптау мен басқа да қатыгез, адамшылыққа жатпайтын және ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жаза түрлерінің құрбаны болды (осы баяндамада «азаптау мен басқа қатыгез әрекеттер» деп аталады). Азаптау мен басқа да қатыгез әрекеттер тұтқындау лагерлерінде үйреншікті жағдай болып табылады. Тұтқындарға лагерде қолданатын азаптау мен басқа да қатыгез әрекеттері екі үлкен категорияға бөлінеді.

Бірінші категорияға лагердегі күнделікті өмір барысында барлық тұтқындарға қолданылатын физикалық және физикалық емес (психикалық не психологиялық) азаптау мен басқа қатыгез әрекеттер кіреді. Осындай физикалық және физикалық емес шаралардың қосылуы және сонымен бірге лагердегі өзін-өзі басқарудан, жеке аясынан айырылуы азаптау мен басқа да қатыгез, адамшылыққа жатпайтын және ар-намысты қорлайтын әрекеттер мен жаза түрлері деп атауға жеткілікті психикалық және физикалық қинау тудыруы мүмкін.

Азаптау мен басқа да қатыгез әрекеттердің екінші категориясына сұрақтан өткізу кезінде немесе нақты тұтқындарды жазалау ретінде қолданылған физикалық азаптау мен басқа қатыгез әрекеттері жатады. Сұрақтан өткізу кезінде және жазалау ретінде қолданылған азаптау тәсілдеріне ұрып-соғу, электрошок, қинайтын дене тұрысы, шектеу құралдарын заңсыз қолдану (оның ішінде жолбарыс орындыққа шынжырлап отырғызу), ұйқыдан айыру, қабырғаға іліп қою, қатты суық әсері мен жалғыз қамал кіретін. Сұрақтан өткізу әдетте бір сағаттан артық; жазалау одан әлдеқайда ұзақ болған.

Amnesty International тұтқындау лагерлерінде сұрақтан өткізу не жазалау кезінде азаптау мен басқа да қатыгез әрекеттерге ұшыраған көптеген бұрынғы тұтқындармен сұхбат өткізді. Amnesty сонымен бірге азаптау мен басқа қатыгез әрекеттердің куәсі болған не әдетте камерада бірге отырғандардан сұрақтан өткізу кезінде әлде жазалау ретінде болғанын естіген көптеген бұрынғы тұтқындармен сұхбат өткізді.

Бұрынғы тұтқындар лагерлердегі қызметкерлер мен ресми тұлғалардың тұтқындарға қатысты әрекеттердің тұрақты жүйесін көрсетті. Осы әрекеттердің кейбіреулері Қытай қауіпсіздік органдары Шыңжаңда және Қытайдың басқа өңірлерінде қолданған азаптау мен басқа қатыгез әрекеттерінің үлгісі болып табылады. Мансұр, малшы, екі лагерде өзін сұрақтан өткізу кезінде де, көп рет жазалау кезінде де бірнеше рет қалай азаптағаны туралы Amnesty-ға айтып берді. Ол сұрақтан өткізуді былай деп суреттеді:

Екі сақшы мені камерада шығарып, [сұрақ жүргізу бөлмеге] отырғызды. Ішінде екі ер адам болды... [Олар менен Қазақстанда не істегенімді сұрады]: «Онда намаз оқыдыңдар ма? Ата-анаң немен айналысады?» Мен отбасыммен бірге қалып, үйдегі малға қарап жүрмін, заңсыз ештеңе істеген жоқпын деп айттым ... олар мешіт пен намаз туралы сұрады ... Намаз оқыдым десем, 20 не 25 жылға сотталасың деп естідім. Сондықтан, ешқашан намаз оқыған жоқпын деп айттым. Олардың көңіл-күйі түсіп қалды. Олар «Малмен жүріп өзің де мал болдың!» деп айтты. Содан кейін сынғанша мені орындықпен ұрып-соқты... Мен еденге құладым. Ес-түссіз құла жаздадым... Содан кейін тағы орындыққа отырғызды. Олар «Бұл жігіт әлі өзгерген жоқ, оған [лагерде] көбірек болу керек» деп айтты.

Amnesty International тұтқындау лагерінде азаптаудан бір кісі өлімін құжаттады. Мәди Amnesty-ға камерада бірге отырған кісінің кейін білгендей, азаптаудан өлгеніне куә болғанын айтты. Мәдидің айтуынша, бұл кісіні камераның ортасында жолбарыс орындыққа отырғызып қойды. Камерада бірге отырғандарды оның қимылсыз отырғанына үш күн қаратып қойып, көмек көрсетуге тыйым салған.

[Бұл кісі] біздің камерада екі айдан астам уақыт болды ... оны жолбарыс орындыққа мәжбүрлі отырғызып қойды. [Менің ойымша, оны сақшыны итергені үшін жазалаған.]... Олар орындықты біздің камераға әкелді... Олар оған көмектессек, өзіміз орындыққа отырамыз деп айтты... Бұл темір орындық болатын... оның қолында кісен болып, орындыққа бұғауланған. Аяғы да кісенделген. Денесі орындықтың арқасына байланған ... Екі [кісен] қолы мен аяғында болды ... Қабырғасына түзу [отыру] үшін резеңке зат қойып қойған ... бір кезде оның аталық бездері көрініп тұрды. Ол орындыққа [кіші және үлкен дәретке отырды]. Ол орындықта үш түн отырды ... Ол [камерада шығарғаннан] кейін қайтыс болды. Біз камерадағы [адамдар] арқылы білдік.

Amnesty сұхбат алған бұрынғы тұтқындардың көбісі лагерде тоғыз айдан 18 айға дейін отырған. Ұсталғандар босатылып, үйлеріне қайтару процесі, оның ішінде тұтқындардың көбісіне түсініксіз. Бастапқы ұстау мен тұтқындау лагеріне апару процесі де, босату процесінің басым бөлігі де Қытайдың қылмыстық әділсот жүйесі не басқа да ұлттық заң құжаттарынан тыс болғанға ұқсайды. Анық шарттар, заңгерлік көмек пен қорғау мүлдем болмады. Бұрынғы тұтқындарды босату кезінде болғанның бәрі әділдік, тиісті құқықтық рәсімді қадірлеу, жеке адамдардың тағдырына жауаптылықпен қарау дегенді білдірмеді. Босатылған тұтқындарды қайсыбір адамдарға, әсіресе журналистер не шетел азаматтарына лагерде не болғаны туралы айтуға тыйым салатын құжатқа қол қоюға мәжбүрлеген. Бұрынғы тұтқындарға осы тыйымды бұзған жағдайда өздері де, отбасы мүшелері де қайта лагерге жіберілетінін айтты.

Тұтқындау лагерлерінен босатылған соң бұрынғы тұтқындар одан бетер адам құқықтары бұзушылықтарына, әсіресе жүру еркіндігінің шектелуіне тап болды. Осы шектеулер Шыңжаңдағы ұлттық саны аз топтар өкілдерінің бәріне қарсы бағытталған кемсіту саясатының қосымшасы болды. Amnesty-мен сөйлескен барлығы дерлік бұрынғы тұтқындар «білімді» жалғастырып, қытай тілі мен саяси идеология сабақтарына босатылғаннан кейін де баруға міндетті болған. Оларды сонымен бірге жариялы түрде ту көтеру рәсімінде «өз қылмыстарын» «мойындауға» мәжбүрлеген.

Amnesty International сұхбат алған барлық бұрынғы тұтқындар электрондық және жеке бақылауда болып, мемлекеттік қызметкерлер тарапынан тұрақты тексеріліп тұрғандарын айтты. Барлығы дерлік бұрынғы тұтқындардың айтуынша, босатылғаннан кейін үкімет қызметкерлері олардың үйлерінде айына бірнеше түнге қалу керек болған. Кем дегенде, бірнеше ай бойы олардың бәріне өз ауылдарынан кетуге тыйым салынған. Кету үшін жергілікті биліктерден жазбаша рұқсат алу керек болған.

Amnesty лагерден фабрикаларға жұмысқа жіберілген бұрынғы тұтқындармен сұхбат өткізді. Арзу Amnesty-ға айтқандай, оны бір лагерде алты ай отырғаннан кейін басқа лагерге ауыстырып, онда тігін тігіп, фабрикаға жіберуге дайындады. Сосын ол үкіметтік форма тігетін фабрикада бірнеше ай тұрып, жұмыс істеуге мәжбүр болды. Осы айақтардың бәрі Шыңжаң биліктері ұйғырлар мен басқа да ұлттық саны аз топтар мүшелерін лагерде «білім» беру жалаумен белгілі еңбекпен айналысуға мәжбүрлеу тәсілдерін көрсетеді.

Кейбір тұтқындарды лагерлерден түрмеге ауыстырғаны хабарланды. Үйге қайтару үшін босату процесі сияқты, тұтқындарды түрмеде қамауға соттау процесі соған байланысты болғанымен, түсініксіз. Босату процесі мен үкім шығару процестері қалай байланысты екені де анықсыз, әсіресе, лагерден тыс кез келген үкім шығару формалды процесі қалай байланысты болғаны түсініксіз.

Amnesty International лагерде үкім шығарылып, түрмеге жіберілгендермен сұхбат өткізе алмады. Бірақ Amnesty лагерде үкім шығарылып, кейін «рақымшылық» алған бұрынғы тұтқындармен сұхбат өткізді. Сонымен бірге, Amnesty бұрынғы тұтқындармен сұхбаттасып, олар тұтқындау кезінде сыныптарындағы бір немесе бірнеше оқушы түрмеге жіберілгендігін, көбінесе күнделікті мінез-құлық үшін заңмен мойындалған кез келген қылмыстан аулақ болғанын анықтады. Бұрынғы тұтқындардың көпшілігі түрмеге жіберілген басқа адамдарды - әдетте бірнеше адамды - жеке танитын.

Қытай үкіметі негізінен мұсылмандардан тұратын ұлттық топтардың барлық мүшелерінің, оның ішінде лагерлер мен түрмелерге ешқашан жіберілмегендердің мінез-құлқын қатаң түрде шектейтін басқа да ауқымды шараларды қабылдады. Үкімет науқанының қатал нәтижелігі мен кең ауқымы үкіметтің бұрын-соңды болмаған бақылау технологиясын қолдануынан, сонымен бірге аймақ тұрғындарының көп бөлігін өз ұсыныстарын орындауға көмектесу мүмкіндігінен туындайды. Ұлттық саны аз топтардың мінез-құлқын үнемі бақылау мен бағалауды қамтамасыз ету үшін үкімет дербес және электронды қадағалау операциясына сүйенеді. Барлық жерде жұмыс жасайтын мемлекеттік кадрлар, қатал қауіпсіздік күштері және тәуелді заң жүйесі құқықтарды бұзатын саясатты қадағалау және орындау үшін үйлесімді жұмыс істейді.

Шыңжаңда тұратын мұсылмандар әлемдегі ең қатаң бақыланатын халық болуы мүмкін. Қытай үкіметі осы топтың өмірі туралы таңқалдырарлық егжей-тегжейлі ақпарат жинауға орасан зор қаражат жұмсады. Бұл жаппай қадағалау адамдардың жеке өміріне және жүру мен сөз бостандығына нұқсан келтіретін саясат пен тәжірибені біріктіру арқылы жүйелі түрде жүзеге асырылады. Шыңжаңның бұрынғы тұрғындарының айтуынша, бақылау жүйесі келесі түрдегі кеңінен енген жеке және электрондық бақылауды қамтиды:

- Биометриялық мәліметтерді жинау, оның ішінде көздің қарашығын және бет-түрін сканерлеу
- Мемлекеттік қызметкерлердің терең сұхбаттары;
- Барлық жерде қауіпсіздік қызметкерлерінің үнемі тінту жүргізіп, сұрақтан өткізуі;
- Ұлттық саны аз топтар мүшелерінің отбасыларымен бірге арнайы тағайындалған мемлекеттік қызметкерлер мен кадрлардың «үйде қонуы»;
- Үнемі жұмыс істейтін бақылау камераларының желісі, оның ішінде тұлғаны тану камералары;
- «Полиция бөлімшелері» деп аталатын бақылау бекеттерінің кең желісі; және
- Адамдардың жеке байланыс құрылғыларына және қаржылық тарихына шектеусіз қол жетімділік.

Бұл операция үкіметке өте кең көлемде жеке ақпаратты ұсынумен қатар, билікке нақты уақыт режимінде Шыңжаң саны аз ұлттық топтардың байланыстарын, қозғалыстарын, әрекеттері мен мінез-құлқын жан-жақты бақылауға мүмкіндік береді.

Шыңжаңда тұратын мұсылмандар еркін жүре алмайды. Үкімет олардың Шыңжаң ішінде де, Шыңжаң мен Қытайдың қалған жерлеріне де баруын шектейді. Үкімет сонымен бірге саны аз ұлттық топтар өкілдерінің, әсіресе ұйғырлардың шетелге шығуын қатты қиындатады, тіпті мүмкін емес етеді. Шыңжаңдағы саны аз ұлттық топтарының барлық өкілдері 2016 және 2017 жылдары үкіметке төлқұжаттарын тапсыруға мәжбүр болды. Өте аз адамдар оларды қайтарып ала алды.

Бұрынғы Шыңжаң тұрғындары жүру шектеулері кемсітушілікпен қолданылып жатқанын айтты. Сұхбаттасқан адамдардың айтуынша, полиция көшедегі саны аз ұлттық топтар мүшелерін ғана тоқтатып, олардың құжаттарын тексерген. Куәгерлер, соның ішінде үкіметтік бақылау бекетінде жұмыс істегендер, ұлты ханьдарға бақылау пункттерінен өтудің мүлде қажеті жоқ, немесе оларға

тінту өткізбей, телефондарын тексерместен не жауап алмай-ақ, өтуге рұқсат етілген деп хабарлады. Шыңжаңға барған ұлты хань бір адам Amnesty-ға саяхат кезінде көрген кемсітушілік туралы айтты:

Қауіпсіздік камералары барлық жерде орналасқан ... Ашық кемсітушілік. Мен пойызға отырғанымда, олар менің ештеңемді тексерген жоқ, бірақ дәл алдымда отырған ұйғырлардың билеттері мен телефондарын тексерді ... Мен вокзалда болғанымда, [қауіпсіздік тексерісі үшін] екі кезек болды, біреуі ұйғырларға арналған... ал тағы біреуі ұлты ханьдарды бет-әлпетін тексерусіз метал іздеу құрылғымен ғана тексеру үшін. Ұйғырлардың кезегі өте ұзақ болды ... [Үлкен қаладағы] туннельдің астында мен жай ғана жүрдім, бірақ ұйғырлар металл іздегіштермен, оның ішінде егде жастағы адамдармен денені толық тексеруден өтуі керек болған. Олар туннельдің екі жағында тексерілді. Мен өзімнің жүгімді көтеріп жүргенмін, ешкім менің сөмкемді де тексерген жоқ. Мен [қауіпсіздік] есігінен өттім, бірақ ешкім таяқшамен тексермеді ... Мен хань болғандықтан, мені тексерген жоқ ... Мен [үкімет өкілімен] сөйлестім, ол: «ұйғырларға басқаша қарау керек, өйткені ұлты хань лаңкестер жоқ» деді.

Шыңжаңда тұратын мұсылмандар өз діндерін ұстана алмайды. Amnesty International сұхбаттасқан бұрынғы тұтқындар мен Шыңжаңда 2017 жылдан бастап 2021 жылдың басына дейін тұрған адамдар ислам дінін ұстануға мүлдем қарсы ортаны сипаттады. Қытайдан кетпей тұрғанда, олардың ешқайсысы дін ұстанғанын білдіруге ыңғайсыз болып, осы себепті ұсталып, лагерьге жіберілуіне әкеледі деп сенді. Куәгерлердің пікірінше, мұсылмандар өз дініне қарай маңызды деп санайтын, Шыңжаңда заңмен тікелей тыйым салынбаған көптеген исламдық әрекеттерге қазір тыйым салынған. Мұсылмандарға намаз оқуға, мешіттерге баруға, дінді үйретуге, діни киім киюге, балаларға исламдық есімдер беруге тыйым салынады. Ұсталу қаупі салдарынан Шыңжаңдағы мұсылмандар өздерінің мінез-құлықтарын өзгерткені соншалықты, олар енді дінге сену белгілерін сыртқа көрсетпейтін болды.

Шыңжаңның көптеген бұрынғы тұрғындары Amnesty-ға айтқандай, өздерінің үйлерінде кез келген діни жәдігерлерді немесе діни тақырыптағы материалдар, оның ішінде діни кітаптар, фильмдер немесе фотосуреттерді сақтауға тыйым салынған. Бірқатар бұрынғы тұрғындар түркі-мұсылман мәдениетіне қатысты кітаптарға, жәдігерлерге және басқа мазмұнға тыйым салынғанын мәлімдеді. Айман Amnesty-ға мемлекеттік қызметкерлер мен полицияның мұсылман отбасыларының үйлеріне кіріп, барлық діни жәдігерлерді күштеп қалай тәркілегенін айтты:

Біз [мұсылмандардың] 20 отбасы тұратын [ауылдың бір бөлігіне] бардық. Біз дінге қатысты барлық нәрсені алып тастап, оның бәрі заңсыз нәрселер екенін көрсетуіміз керек еді ... Біз осыны істеп жатқанда, тіпті есік қақпадық ... Біз рұқсат сұрамай кіріп кеттік ... Адамдар жылап жатты. Біз бәрін полицияға бердік ... Біз оларға араб тілінде жазылған заттарды алып тастау керек деп айттық.

Amnesty International жинаған басқа да сенімді ақпарат көздерімен дәлелденген мәліметтерге сәйкес, Шыңжаңдағы негізінен мұсылман саны аз ұлттық топтар өкілдеріне халықаралық құқық бойынша адамзатқа қарсы қылмыстардың мәніне қарай барлық элементтеріне сай келетін шабуыл жасалды. Осылайша, Amnesty International көз жеткізген айғақтар қылмыскерлер Қытай мемлекетінің атынан әрекет етіп, жоспарлы, жаппай, ұйымдасқан және жүйелі түрде бағытталған ауыр бұзушылықтардан тұратын ауқымды және жүйелі түрде Шыңжаңның бейбіт тұрғындарына шабуыл жасады деген қорытынды жасауға нақты негіз береді. Amnesty International жиналған дәлелдемелер Қытай үкіметі кем дегенде адамзатқа қарсы мынадай қылмыстар жасады деген қорытынды жасауға нақты негіз береді деп санайды: түрмеге қамау немесе басқа халықаралық заңдарды бұза отырып, жеке бас бостандығынан қатыгездікпен айыру; азаптау; және қудалау.

Қытай үкіметі Шыңжаңдағы қалған барлық тұтқындау лагерлерді дереу жауып, ішкі лагерлерде немесе басқа қамау орындарында, соның ішінде түрмелерде отырған барлық адамдарды, егер олар халықаралық деңгейде мойындалған қылмыс жасады деген жеткілікті сенімді және қолайлы дәлелдер болмаса, босатуы тиіс. Қытай үкіметі сонымен қатар ұйғырлардың, қазақтардың және басқа да негізінен мұсылман саны аз ұлттық топтар өкілдерінің адам құқықтарын, оның ішінде өз

елінен еркін кету және қайтып келу; өз діндерін таңдап, ұстану бостандығына ие болу құқығын шектейтін барлық заңдар мен ережелердің күшін жою немесе өзгерту және барлық тиісті саясат пен тәжірибені тоқтатуы тиіс.

Осы баяндамада құжатталған адамзатқа қарсы қылмыстар мен басқа да ауыр адам құқықтарын бұзу фактілері бойынша тәуелсіз және тиімді тергеу қажет. Қылмыстық жауапкершілікке негізді түрде күдіктілердің барлығы әділсот талқылау шеңберінде жауапқа тартылуы тиіс. Нақтырақ айтқанда, БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Кеңесі немесе БҰҰ Бас Ассамблеясы жауапкершілікті қамтамасыз ету мақсатында, оның ішінде күдіктілерді анықтау арқылы, халықаралық заңдар бойынша қылмыстарды және Шыңжаңдағы адам құқықтарын бұзушылықтар мен оларды тергеу бойынша тәуелсіз халықаралық тетігін құруы керек.

ӘДІСТЕМЕ

Бұл баяндама 2019 жылғы қазан айы мен 2021 жылғы мамыр айы аралығында тікелей және қашықтан жүргізілген зерттеудің нәтижесі. Баяндаманың қорытындылары мен тұжырымдары Amnesty International ұйымының 2017 жылдан кейін Шыңжаңда болған бұрынғы тұтқындар мен басқа да адамдардың жеке куәліктеріне, сондай-ақ спутник суреттері мен деректердің талдауына негізделген. Баяндама сонымен қатар журналистер, ғалымдар және басқа да құқық қорғау ұйымдары жинаған және талдаған айғақтар мен құпия мемлекеттік құжаттарға негізделген.

Осы баяндама үшін жүз жиырма сегіз адаммен сұхбат өткізілді: Шыңжаңдағы тұтқындау лагерлерінің бұрынғы 55 тұтқыны (39 ер адам және 16 әйел), 2017 жылдан бері Шыңжаңда тұрған немесе барған 15 басқа куәгерлер және із-түзсіз жоғалған немесе ұсталған адамдардың Шыңжаңнан келген 68 отбасы мүшелері. Сауалнамаға қатысқандардың басым бөлігі қазақтар, аз бөлігі ұйғырлар және қырғыздар не ұлты хандардың аз саны болды.

Бұрынғы тұтқындардың куәгерлік сұхбаттары 2017 жылдан бері тұтқындау лагерлеріндегі жағдай туралы жиналған барлық ашық сұхбаттардың маңызды бөлігін құрайды. Осы баяндама үшін сұхбат алған 55 бұрынғы тұтқындардың 44-і бұрын ешқашан өз оқиғаларын көпшілікпен бөліспеген. Шыңжаң құрбандары деректер базасына сәйкес – бұл адам құқықтарын зерттеушілер мен белсенділер басқаратын, Шыңжаңдағы лагерлерге қатысты көпшілікке қолжетімді айғақтарды жинақтап, біріктіретін веб-сайт – осы баяндамада алғаш рет жариялы түрде сұхбат алған бұрынғы тұтқындарды қоспағанда, бұрынғы тұтқындардың арасынан 40-қа жуығы ғана тұңғыш рет ашыққа шығып айтқан.¹

Осы баяндама үшін жүргізілген сұхбаттардың көпшілігі Қазақстанда орналасқан екі құқық қорғау ұйымының көмегімен ұйымдастырылды.

Amnesty барлық сұхбат берушілерді зерттеудің мәні мен мақсаты және олар берген ақпараттың қалай пайдаланылатыны туралы хабардар етті. Өңгімелесу алдында әр сұхбат алушыдан ауызша келісім алынды. Сұхбат берушілер сұхбат бергендері үшін ешқандай ақы алған жоқ. Сұхбаттар әдетте төрт сағаттан 12 сағатқа дейін созылған және жиі жағдайда бірнеше күн бойы жүргізілді. Сұхбаттардың басым көпшілігі мандарин қытай, ұйғыр, қазақ немесе қырғыз тілдерін жетік меңгерген аудармашылар арқылы жүргізілді; біразы ағылшын және мандарин қытай тілдерінде жүргізілді. Сұхбат Қазақстан, Қырғызстан Түркияда және Азия, Еуропа мен Солтүстік Американың басқа да бірқатар елдерінде қашықтан жүргізілді. Бұрынғы ұсталғандармен және куәгерлермен сұхбаттар жеке жүргізілді.

Сұхбат берушілердің қолжетімділігі мен қауіпсіздігіне байланысты Шыңжаңда жеке немесе қашықтан сұхбат жүргізілген жоқ. Қытай үкіметі Шыңжаңдағы адам құқықтары жағдайы туралы ашық айтатын адамдарды қорқытады, тұтқындайды, азаптайды және күштеп жоқ қылады. Бұрынғы ұсталғандар мен куәгерлердің көпшілігі осы мәселе бойынша ашық айтқанда танып қояды деп қорқады. Нәтижесінде, лагердегі бұрынғы тұтқындармен және басқа куәгерлермен барлығы дерлік сұхбаттар Amnesty International сұхбат алушының аты-жөнін және/немесе сұхбат алушыны, сұхбат алушының отбасын немесе басқа да танылу салдарынан қауіпке түсуі мүмкін кез келген адамды анықтауға болатын ақпаратты жарияламау шартымен жүргізілді. Барлық жағдайда лақап аттар пайдаланған.

1 Шыңжаң құрбандары базасын (Xinjiang Victims Database), shahit.biz/eng/#filter қараңыз

Оның үстіне бұрынғы тұтқындау лагеріндегі тұтқындардың аз ғана бөлігі Қытайдан кетті деп сенімді болғандықтан және Қытай билігі олардың әрқайсысының жеке басын, сондай-ақ олардың өмірі мен лагерлердегі уақыттары туралы мәліметтерді білуі мүмкін болғандықтан, Амнистия сәйкестендіру мақсатында пайдаланылуы мүмкін кез келген ақпаратты қосуға өте сақтықпен қарау туралы мәлімдеме жасады. Мысалы, баяндамада қандай да бір сұхбат алушы ұсталған нақты тұтқындау лагері, сол адам тұрған нақты ауыл немесе қала немесе кез келген сұхбат берушілердің нақты жасы айтылған жоқ және сұхбат алушының кәсібіне сирек жағдайда ғана сілтеме жасалды.

ШЫҢЖАНДАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖАҒДАЙЫН ЗЕРТТЕУ ҚИЫНДЫҚТАРЫ

Қытай үкіметі Шыңжаңдағы жағдай туралы нақты ақпараттың құжатталуына жол бермеу үшін төтенше шаралар қабылдады. Қытайда тұратын Қытай азаматтарына, әсіресе бұрынғы тұтқындау лагерінде болған тұтқындарға Шыңжаңдағы жағдай туралы сөйлеуге немесе басқа жолмен ақпарат алмасуға тыйым салды. Қауіпсіз байланыс арқылы Шыңжаңнан қашықтан байланысу мүмкіндігі ғана бар және оны біліп қойса салдары ауыр. Шыңжаңдағы негізінен мұсылман саны аз ұлттық топтардың барлық өкілдері қатаң бақылауда (2.3-тарауды қараңыз). **Шыңжаңда тұратын кез келген адам тұтқындау лагерлері туралы айтқан, айтқан деп саналатын, ашық айтқаны үшін айыпталған немесе оны айтқан кез келген адаммен байланысы бар болса, олардың өздері, сонымен қатар отбасы мүшелері үшін қамауға алу, тұтқындау, түрмеге жабу, азаптау және мәжбүрлі жоғалу қаупі бар.**

Аса күдікке және бақылауға ұшыраған бұрынғы тұтқындар мен олардың отбасылары үшін қауіп өте жоғары. Бұрынғы тұтқындардың бәрі лагерден шыққаннан кейін кем дегенде бірнеше ай бойы тұрақты электронды және жеке бақылауда болады. Бостандыққа шығар алдында Amnesty International ұйымымен сөйлескен әрбір бұрынғы тұтқын лагерде бастан кешкені туралы ешкіммен, әсіресе журналистер мен шетелдік азаматтармен сөйлесуге тыйым салатын құжатқа қол қоюға мәжбүр болды. Бұрынғы ұсталғандарға бұл тыйымды бұзса, қайта лагерьге түсіп, отбасылары мүшелері де соған ұшырауы мүмкін деп айтқан.

Шыңжаңдағы адамдарға төнген қауіп нәтижесінде, онда тәуелсіз зерттеу жүргізу және адамдармен сөйлесу арқылы жүргізілетін қауіпсіз құжаттама жасау мүмкін емес. Оның үстіне журналистер, адам құқықтарын зерттеушілер мен дипломаттардың бәріне аймаққа кедергісіз кіруге рұқсат етілмеді.² Бірнеше журналист турист атын жамылып кірді, бірақ тұтқындау лагері туралы қауіпсіз сөйлесу мүмкін емес екеніне көз жеткізді.³ Аймаққа келген журналистер қайда барғанын, не көретінін, кіммен сөйлесіп, не айтқанын толық бақылауға тырысатын жағдайларды қоспағанда, билік өкілдері тарапынан олардың жергілікті тұрғындармен, әсіресе лагерде болғандармен сөйлеуге ресми түрде кедергі жасап, лагерлерге баруға мүмкіндік бермеді.⁴ Қытайдағы жағдай туралы хабарлауға тырысқан

2 John Sudworth, BBC News, "China's pressure and propaganda – the reality of reporting Xinjiang," (Қытайдың қысымы мен насихаты - Шыңжаң туралы баяндау қиындығы), 2021 ж. 15 қаңтар., www.bbc.com/news/world-asia-china-55666153; Andrew McCormick, Columbia Journalism Review, "How extensive restrictions have shaped the story in Xinjiang, China" (Кең шектеулер Қытайдағы Шыңжаңның тарихын қалай құрды) 2018 ж. 16 қазан, www.cjr.org/analysis/uighur-xinjiang.php; Matt Schiavenza, Asia Society, "Why It's So Difficult for Journalist To Report from Xinjiang" ("Журналистерге Шыңжаңнан ақпарат жіберу неге соншама қиын"), 2019 ж. 23 мамыр, asiasociety.org/blog/asia/why-its-so-difficult-journalists-report-xinjiang; Human Rights Watch, "China's Weak Excuse to Block Investigations in Xinjiang: Ambassador Claims 'Unreasonable, Unnecessary Obstacles' Prevent UN Visit" ("Қытайдың Шыңжаңдағы тергеуге тосқауыл қоюға болмашы сылтауы: Елші БҰҰ сапарына «ақылға қонымсыз, қажетсіз кедергілер» келтірді деп мәлімдейді"), 2020 ж. 25 наурыз, www.hrw.org/news/2020/03/25/chinas-weak-excuse-block-investigations-xinjiang

3 Robin Barnwell және Gesbeen Mohammad, PBS Frontline, "China Undercover," ("Қытайдың жасырын қызметі") қараңыз, 2020 ж. 7 сәуір, www.pbs.org/wgbh/frontline/film/china-undercover/; Isobel Yeung, Vice News, "China's Vanishing Muslims: Undercover in the Most Dystopian Place in the World" ("Қытайдың жойылып бара жатқан мұсылмандары: әлемдегі ең дистопиялық жасырын жер"), www.youtube.com/watch?v=v7AYyUqrMuQ

4 Amnesty International бірнеше журналистермен сұхбаттары; сонымен бірге, France 24, "Жалған туристер және жол апаттары: Қытай Шыңжаңда тілшілерге қалай кедергі жасайды" ("Fake tourists and car crashes: How China blocks reporters in Xinjiang"), 2019 ж. 27 маусым, www.france24.com/en/20190627-fake-tourists-car-crashes-how-china-blocks-reporters-xinjiang; Human Rights Watch, "Қытайдың Шыңжаң бойынша саяхатына ешкім алданбауы тиіс: ұйымдастырылған қойылым сапары тәуелсіз бағалау керектігін көрсетеді" ("China's Xinjiang Tour Should Have Fooled No One: Stage-Managed Trip Shows Need for Independent Assessments"), 2019 ж. 7 қаңтар, www.hrw.org/news/2019/01/07/chinas-xinjiang-tour-should-have-fooled-no-one; James Griffiths, CNN, «Жасырудан блитц үгіт-насихатқа дейін: Қытайдың Шыңжаң туралы әңгімелерді бақылауға тырысуы» ("From cover-up to propaganda blitz: China's attempts to control the narrative on Xinjiang"), 2021 ж. 17 сәуір, www.cnn.com/2021/04/16/china/beijing-xinjiang-uyghurs-propaganda-intl-hnk-dst/index.html; CBC Радиосы, "Олар менің артымнан барлық жерде жүрді: репортерді Шыңжаңдағы ұйғырлардың қамауға алынғанын тергеп жатқанда аңдып, кедергі жасады - Натан Вандер Клиппе оны «адамдар қоршап алғанын» айтады, олар оның көлігіне қол созып, камерасын тартып алды." ("They followed me everywhere": reporter tailed, deterred while investigating Uighur detention in Xinjiang" – Nathan VanderKlippe says he's been 'surrounded by people' who reached into his car, grabbed his camera"), www.cbc.ca/radio/thecurrent/the-current-for-may-23-2019-1.5145446/they-followed-me-everywhere-reporter-tailed-deterred-while-investigating-uyghur-detention-in-xinjiang-1.5146273 қараңыз.

Қытайда тұратын шетелдік журналистер жиі жағдайда қудалауға түседі немесе визаларын ұзарта алмайды.⁵

Журналистер Шыңжаңдағы адамдардан сұхбат ала алатын сирек жағдайларда, сұхбат алушыларды билік өкілдері кейіннен өз жаңалықтарынан бас тартуға мәжбүрледі. Соңғы іске байланысты, Амнистия шетелдегі ұйғырлар әлі Шыңжаңдағы балаларымен қайта қосылуға әрекеттеніп жатқаны туралы тағы бір хабарды құжаттады, CNN отбасымен қайта қосылғысы келетінін білдірген осы балалардың біріне барды.⁶ Қытайдың мемлекеттік БАҚ-ы балаға және оның ата-әжесіне барғанын көрсетіп, көп ұзамай шетелде қайта қосылу туралы кез келген тілектерін жоққа шығаратын бейнеде пайда болды.⁷

Қытай үкіметінің шенеуніктері де Шыңжаңдағы адам құқықтарының жағдайы туралы шетелдік азаматтарға және жергілікті халыққа шындыққа жанаспайтын және әдейі жалған ақпарат таратуға күш салды. Тұтқындау лагерінің бұрынғы тұтқындары Amnesty International ұйымына тұтқындау кезінде де, босатылғаннан кейін де отбасыларына немесе БАҚ-қа жалған мәлімдемелер беруге мәжбүр болғанын айтты.⁸ Бұрынғы тұтқындар Amnesty-ге қамауда болған кезде шетелдік журналистер немесе Қытай үкіметінің делегациялары келген жағдайда оларға не айту керектігін үйреткенін айтты.⁹ Ибрагим өзіне лагерьге келуі күтілген журналистермен қалай сөйлесу керек екенін үйреткенін айтып берді:

Бір күні олар бізге журналистер келетінін айтты. Және оларды көргенде күлу керектігін айтты. Ал сізге айтқанды айту керек, әйтпесе сізді [адамдарды азаптайтын] жерасты бөлмесіне апарды... [Журналистердің келуіне бірнеше күн қалғанда] қытай тілі сабағымыз тоқтап қалды. Ал біз 10 күннен астам журналистердің сұрақтарына жауап беруге жаттыққанбыз... Тамағымыз жақсы, Қытай коммунистік партиясы керемет деп жаттықтық. Бізге шығуға рұқсат етілмегендіктен, журналистер келген-келмегенін білмеймін. Олардың келгенін естідім, бірақ мен оларды көрмедім.¹⁰

Көптеген лагерлерде бір жылдан астам уақыт өткізген Бақыт Amnesty-ға журналистер келудің алдында оларға не айту керектігін 20 күн бойы жаттықтырылған топта болғанын айтты. «Бізді жақсы оқып, білімімізді тереңдетіп, мемлекетке шүкіршілік етіп, айлық алып жатқанымызды, отбасымызға қамқорлық жасап жатқанымызды, тек күндіз ғана осында екенімізді, осында өз еркімізбен жүргенімізді айтып [жаттықтық], - деді ол.¹¹ Мұның ешқайсысы шындыққа сәйкес келмеді, деп қосты олр.

2019 жылы Халықаралық зерттеуші журналистер консорциумы (ICIJ) қолына түскен Қытай үкіметінің құжаттарын The New York Times және басқа да бұқаралық ақпарат құралдары мен ғалымдар жариялады. Бұл жария болған құжаттар Шыңжаңнан келетін ақпаратты, соның ішінде лагерь жүйесіне қатысты құжаттарды физикалық түрде жою арқылы бақылауды күшейту әрекеттерін тудырған сияқты. Amnesty International Қытай үкіметінің қызметкерлерін қамауға алу лагері жүйесіне қатысты файлдарды өртеп жібергені туралы бірнеше рет ақпарат алды.¹² Бұрынғы тұтқындардың бірі - бұрынғы үкімет қызметкері - Amnesty-ге файлдарды өртеп жіберуге қатысқанын айтты. «Мен өртеуге қатыстым. Ол... 2019 жылы болды, мен бостандыққа шыққаннан кейін... Мен файлдарды тасымалдауға

5 Samuel Wade, China Digital Times, "Қытай американдық журналистерді елден шығаратынын жариялады" ("China announces sweeping expulsion of American journalists"), 2020 ж. 17 наурыз, chinadigitaltimes.net/2020/03/china-announces-sweeping-expulsion-of-american-journalists/; James Griffiths, CNN, «Buzzfeed Қытайдағы тілшісі оның елден кетуге мәжбүр болғанын айтты» ("Buzzfeed's China reporter says she was forced to leave the country"), 2018 ж. 23 тамыз, money.cnn.com/2018/08/23/media/buzzfeed-china-reporter-visa/index.html; Cate Cadell, Tony Munroe, Reuters, "Би-Би-Си журналисі Қытайдан қоқан-лоққы, кедергі көргенін айтып елден кетті" ("BBC journalist leaves China citing threats, obstruction"), 2021 ж. 31 наурыз, www.reuters.com/article/us-china-britain-bbc/bbc-journalist-leaves-china-citing-threats-obstruction-idUSKBN2BN0U2

6 Amnesty International, "Қақ жарылған жүректер мен өмірлер: репрессиядан бөлінген ұйғыр отбасыларының қорқынышы" ("Hearts and Lives Broken: The Nightmare of Uyghur Families Separated by Repression"), 2021 ж. 19 наурыз, www.amnesty.org/en/latest/research/2021/03/the-nightmare-of-uyghur-families-separated-by-repression/

7 China Global Television Network, «Шыңжаңдағы адам құқықтары: CNN тілшілері мазасын алған ұйғыр отбасысы ұлынан үйге қайтуды сұрайды» ("Xinjiang Human Rights: Uyghur family disturbed by CNN reporters asks son to come home"), 2021 ж. 23 наурыз, news.cgtn.com/news/2021-03-24/Uyghur-family-disturbed-by-CNN-reporters-asks-son-to-come-home-YTtL9kD8go/index.html

8 Amnesty International сұхбаты.

9 Amnesty International сұхбаты.

10 Amnesty International сұхбаты.

11 Amnesty International сұхбаты.

12 Amnesty International сұхбаты.

көмектестім... Бұл тек [ұсталғандардың] файлдары емес еді. Бұл қайта тәрбиелеуге қатысты кез келген материалдар. Мысалы, жиналыстардағы барлық жазбалар... Барлығын [кеңседегі] өртеу үшін бес-алты күн қажет болды», - деді ол.¹³

Биліктің зардап шеккен халықтың үнін өшіру және дәлелдерді жою әрекеттері ICJ алған «Телеграмма» деп аталатын жария етілген мемлекеттік құжаттардың біріндегі нұсқауға сәйкес келеді, ол лагерлер ішінде болғанның бәріне қатысты «қатаң құпияны» сақтаудың маңыздылығын атап көрсетеді.¹⁴ Нұсқаудың мәлім болған бөлігінде «[i]тәртіптік лагерлер қызметкерлерінің құпияны сақтау туралы хабардарлығын күшейту және [партияның] саяси тәртібі мен құпиялық тәртібін қатаң сақтау қажет» екені айтылса, осы баяндамада және басқа жерлерде құжатталған бұрынғы тұтқындар мен куәлардың тәжірибелері осы жасыру әрекетіне және халықтың үнін өшіруге жұмсалған орасан зор ресурстарды, сондай-ақ оларды қамтамасыз ету үшін жиі қолданылатын қатал және репрессиялық әдістерді көрсетеді.

Шыңжаңдағы адамдарға төнген қауіп пен журналистер мен тергеушілер алдында тұрған кедергілердің нәтижесінде, кейбір жағдайларды қоспағанда, жағдай туралы сенімді айғақтардың басым көпшілігі бұрынғы тұтқындар мен Шыңжаңнан кеткен және шетелде жүріп айтқан басқа адамдардан жиналған. Қазір шетелден де айту қиын, әсіресе Қытайда қалған адамның отбасы мүшелері үшін үлкен қауіп төндіреді.¹⁵ Кем дегенде, 2017 жылдан бері шетелге, ал көп жағдайда ел ішінде де саяхаттауға рұқсат алу ұйғырлар үшін мүмкін емес, ал Шыңжаңдағы басқа мұсылман этникалық саны аз топтар өкілдері үшін өте қиын болды. 2017 жылдан бері шетелге шығуға рұқсат алған адамдар шетелмен байланысын (әдетте шетел азаматтығы бар немесе жақын туыстары) бар екенін растап, Шыңжаңда бір немесе бірнеше адам «кепіл» қалдыртады, яғни егер олар кепілдік берген адам тұтқындау лагерлер туралы сөйлессе немесе ақпаратпен бөліссе немесе Қытайға уақытында оралмаса, кепілдікте қалғандар лагерге жіберіледі. Осы баяндамада және басқа жерлерде құжатталғандай, бұл жай қорқыту емес: мәселе туралы шетелден сөйлейтін адамдардың отбасы мүшелері тұтқындау лагерлеріне жіберілді.

Жағдай туралы шетелден хабарлау да үлкен қауіп төндіреді. Шыңжаңдағы жағдайды шетелден хабарлаған немесе айтқан журналистер отбасы мүшелерін Шыңжаңға қайтарып, тұтқындап, лагерге немесе түрмеге жіберген немесе күштеп жоғалып кеткен бірнеше оқиғалар болды.¹⁶ Сондай-ақ құқық қорғау белсенділердің отбасы мүшелері нысанаға алынды.¹⁷ Құқық қорғау белсенділердің отбасы мүшелері қамауда қаза тапты.¹⁸

13 Amnesty International сұхбаты.

14 Телеграмма (бұрын) келтірілген, 25-параграф.

15 Жағдай туралы шетелден сөйлейтін адамдар тап болатын қауіптер туралы толығырақ Amnesty International мақаласын қараңыз, «Еш жерде қауіпсіздік сезілмейді: ұйғырлар шетелде Қытай басқаратын қорқыту науқаны туралы айтады» ("Nowhere Feels Safe: Uyghurs Tell of China-led Intimidation Campaign Abroad"), 2020 ж. 21 ақпан, www.amnesty.org/en/latest/research/2020/02/china-uyghurs-abroad-living-in-fear/

16 «Қытай «Азат Азия» радиосының ұйғыр редакторы Есет Сулайманның отбасы мүшелерін ұстады» деген жоба журналистері комитетін қараңыз ("China detains family members of Radio Free Asia Uyghur editor Eset Sulaiman"), 2021 ж. 8 наурыз, cpj.org/2021/03/china-detains-family-members-of-radio-free-asia-uyghur-editor-eset-sulaiman/; Amnesty International, Жедел әрекет: ұйғыр журналистердің 20 туыстары тұтқындалды ("Urgent Action: 20 Relatives of Uyghur Journalist Detained"), 2018 ж. 1 наурыз, www.amnesty.org/download/Documents/ASA1779642018ENGLISH.pdf; David Martin, Deutsche Welle, "Қытай билігі «Азат Азия» радиосы ұйғыр қызметінің туыстарын қамауға алды: Қытайдың Шыңжаң аймағында «Азат Азия» радиосы ұйғыр қызметінің бес тілшісінің туыстары ұсталды. RFA Бейжіңдегі этникалық ұйғырларды қуғын-сүргінге ұшыратқаны үшін олардан кек алу мақсатында отбасылары нысанаға алынғанын айтты" ("Chinese authorities detain relatives of Radio Free Asia's Uyghur reports: Relatives of five reports for Radio Free Asia's Uyghur service have been detained in China's Xinjiang Region. RFA said families were targeted in retaliation for its coverage of Beijing's crackdown of ethnic Uyghurs"), 2018 ж. 2 ақпан, www.dw.com/en/chinese-authorities-detain-relatives-of-radio-free-asias-uyghur-reporters/a-42803793

17 Amnesty International, "Жедел әрекет жаңартуы: ұйғыр белсенділерінің 30 туыстары әлі қамауда" ("Urgent Action Update: Uyghur Activist's 30 Relatives Still Detained"), 2019 ж. 15 шілде, www.amnestyusa.org/urgent-actions/urgent-action-update-uyghur-activists-30-relatives-still-detained-china-ua-251-17/

18 Шохрет Хошур (Shohret Hoshur), Radio Free Asia, «Белгілі ұйғыр ғалымының жиені Шыңжаңдағы лагерде қайтыс болғаны расталды: Михрей Еркін 2019 жылы аймаққа оралуға мәжбүр болды және келесі жылы түрмеде қайтыс болды» ("Niece of Prominent Uyghur Scholar Confirmed to Have Died in Xinjiang Internment Camp: Mihray Erkin was forced to return to the region in 2019 and died in detention the following year"), 2021 ж. 25 мамыр, www.rfa.org/english/news/uyghur/niece-05252021132121.html

ЖАЛПЫ АҚПАРАТ

1.1 ШЫҢЖАҢ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ АҚПАРАТ

Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы (Шыңжаң) Қытай Халық Республикасының (ҚХР) қиыр солтүстік-батысында орналасқан. 1,66 миллион км², Шыңжаң Қытайдың шамамен алтыдан бір бөлігін алып жатыр және сегіз елмен шектеседі: Моңғолия, Ресей, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Ауғанстан, Пәкістан және Үндістан. Бұл аймақ солтүстікте кең жартылай шөлді далалардан және оңтүстігінде тарихи оазис қалаларымен қоршалған шөлді бассейндерден тұрады. Қыста температура өте суық болуы мүмкін, мұздау температурасынан әлдеқайда төмен.

Шыңжаң – Қытайдағы этникалық жағынан аралас аймақтардың бірі. Қытайдың 2020 жылғы санағына сәйкес, аймақта шамамен 25,8 миллион халық болды.¹⁹ Бұл халықтың шамамен жартысы негізінен түркі және мұсылман этникалық топтарына жатады, оның ішінде ұйғырлар (шамамен 11,3 миллион), қазақтар (шамамен 1,6 миллион), қырғыздар, өзбектер, хуи (дүнген) және тілдері, мәдениеттері мен өмір салты «ішкі» Қытайдағы көпшілік этникалық топ болып табылатын ханьдардан айтарлықтай ерекшеленетін халықтың басқа өкілдері.²⁰

Шыңжаңды қамтитын аймақ ғасырлар бойы ежелгі Жібек жолы және Қытай мен әлемнің басқа елдері арасындағы сауда мен мәдениеттің гүлденген арнасымен танымал болды. Көмірге, табиғи газға және мұнайға бай Шыңжаң Қытайдың көптеген экономикалық, стратегиялық және сыртқы саяси мақсаттарына тығыз байланысты. Қытай көшбасшылары қазір Қытайдың Орталық Азия және одан тыс жерлермен байланысын нығайтуға бағытталған ауқымды жаһандық инфрақұрылымды дамыту бағдарламасы «Белдеу және жол бастамасы» табыстылығы үшін Шыңжаңдағы тұрақтылықты маңызды деп санайды.²¹

Шыңжаң ҚХР-ның бес автономиялық аймағының бірі болып табылады, мұнда ресми түрде танылған «ұлттық саны аз топтарға» аймақтық үкімет органдарында ресми өкілдік берілген. Бұл аймақтарға ҚХР конституциясы мен «Аймақтық автономия туралы» заңмен берілген автономия негізінен қағаз жүзінде болып қала берді. Шыңжаңда, ҚХР-дағы сияқты, барлық маңызды саяси шешімдерді Қытай Коммунистік партиясы (ҚКП) қабылдайды.

Қытай үкіметі Шыңжаңды мыңдаған жылдар бойы Қытайдың ажырамас бөлігі деп санайды. Бірақ бұл тарихпен көптеген кәсіби тарихшылар келіспейді. Онымен кейбіреулері Қытайды отарлаушы күш ретінде қабылдайтын және тәуелсіздікке ұмтылатын ұйғырлар да келіспейді.²² Мемлекеттік шенеуніктердің бұзушылықтары, үкімет саясатына наразылық және ұлтаралық наразылық мемлекеттік шенеуніктерге, қауіпсіздік күштеріне бағытталған оқшауланған зорлық-зомбылық әрекеттеріне әкелді. Бұл әрекеттер өз кезегінде әдетте қатты репрессияға ұласады.

19 Reuters, “Фактбокс: - Қытайдың 2020 жылғы халық санағының негізгі қорытындылары» (“Factbox: Key takeaways from China’s 2020 population census”), 2021 ж. 11 мамыр, www.reuters.com/article/china-society-census-takeaways/factbox-key-takeaways-from-chinas-2020-population-census-idUSL4N2MY2I6

20 Бұл мәліметтер Қытайдың 2010 жылғы санағынан алынған. 2020 жылғы халық санағы жарияланған кездегі этникалық топтар бойынша жаңартылған халық санағын қамтымаған.

21 Human Rights Watch, “«Қытай: «Белдеу және жол» жобалары құқықтарды құрметтеуге тиіс» (“China: ‘Belt and Road’ Projects Should Respect Rights”) қараңыз, 2019 ж. 21 сәуір, www.hrw.org/news/2019/04/21/china-belt-and-road-projects-should-respect-rights#

22 James A. Millward, «Еуразия тоғысы: Шыңжаң тарихы» (“Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang”), Columbia University Press, 2007.

Бұл аймақ 1949 жылдан бері Қытайдың ішкі аймақтарынан халықты қоныстандырудың маңызды нысанасы болды.²³ Соңғы онжылдықтарда хань қытайларының жаппай ағылуына байланысты басқа этникалық топтар өздерін ата-баба жері деп санайтын жерде барған сайын маргинал ретінде сезіне бастады.²⁴

1.2 1980 Жылдан 2016 жылға дейін кемсіту, зорлық және репрессия циклдери

Шыңжаңда тұратын ұйғырлар, қазақтар және басқа да түркі тектес мұсылман топтары ұзақ уақыт бойы өз үкіметінің кемсітуіне және репрессиясына ұшырады. Бұл қуғын-сүргінге олардың жүріп-тұру және діни сенім бостандығына ие болу құқықтары, мәдени өмірге қатысу құқықтары, сондай-ақ жұмысқа орналасу, білім алу және денсаулық сақтау құқықтарының бұзылуы кіреді. Осы тарихи кемсітушілік 1970-ші жылдардың соңында басталған «Реформа және ашылу» саясаты және одан кейінгі экономикалық реформалар аясында азайды, бұл 1980-ші жылдардағы ҚХР-дағы басқа діндер сияқты Шыңжаңда да исламдық діни ғұрыптардың қайта жандануын қамтамасыз етті. Билік мешіттердің қайта ашылуына рұқсат берді, көптеген мұсылмандарға қайтадан ислам елдеріне баруға рұқсат берілді және шетелдегі мұсылмандармен байланысы ынталандырылды.²⁵

Қытай билігінің Шыңжаңдағы ұйымдасқан саяси оппозициядан қорқуы 1991 жылдан кейін Кеңес Одағы ыдыраған кезде тәуелсіз Орталық Азия мемлекеттерінің пайда болуы және басқа көрші елдердегі ұзаққа созылған қақтығыстар арқылы күшейген сияқты. Бұл алаңдаушылық ислам этникалық ұлтшылдықты біріктіру нүктесі бола алады және шетелдегі исламдық қозғалыстар шетелдік ислам мектептеріне оқуға кеткен жас ұйғырларды шабыттандырады деген сеніммен одан сайын күшейе түсті. Мұсылман халқына қатысты басқа да күйзелістермен бірге бұл алаңдаушылық 1980 жылдары жүзеге асырылған салыстырмалы түрде либералды саясаттың кері кетуіне әкелді, бұл Шыңжаңда өсіп келе жатқан этникалық наразылықты тудырды.²⁶

Үкіметтің алаңдаушылығын 1990 жылдардың ортасында орын алған зорлық-зомбылық оқиғалары күшейтті.²⁷ Сол кезде билік көптеген мешіттер мен Құран мектептерін жауып, тым тәуелсіз немесе «диверсиялық» деп танылған діни жетекшілерді жұмыстан қуды немесе қамауға алды. Мемлекеттік мекемелерде және басқа да ресми мекемелерде жұмыс істейтін мұсылмандарға жұмысынан айырылу қаупімен дінін ұстануға тыйым салынды. 1996 жылы үкімет «ұлттық сепаратистерге», «діни экстремистерге» және «заңсыз діни әрекеттерге» қарсы науқанын күшейтіп, бір мезгілде

23 Қытайдың алғашқы үш онжылдығында ұлты хань қытайларының Шыңжаңға қоныс аударуына 1950 жылдардың басында құрылған Шыңжаң өндірістік-құрылыс корпусы (әдетте Биңтуан деп аталатын) мекеме ықпал етті. Көптеген ғалымдар Шыңжаңды отарлауға қызмет еткен мекеме ретінде сипаттаған «Биңтуан» әрі біршама әскери құрылымы бар әкімшілік орган, әрі үлкен даму корпорациясы болып табылады. Ол Шыңжаңдағы қазақтардың көпшілігі тұратын солтүстікті, негізінен ұйғырлардың оңтүстігінен бөліп тұратын, Шыңжаңның орталығына қарай шекара бойындағы қалталарда орналасқан. Биңтуан бірнеше миллион гектардан астам жерді иемденеді және бұл аймақтағы халықтың басым көпшілігі этникалық хань қытайлары. Бұл ҚХР-дағы бірегей мекеме және ерекше мәртебеге ие. Ол Шыңжаң өлкелік үкіметінен тәуелсіз басқарылады және өзінің полиция күштері, соттары, ауылшаруашылық және өнеркәсіптік кәсіпорындары, сонымен қатар өзінің үлкен еңбек лагерлері мен түрмелер желісі бар. Қосымша ақпаратты Джеймс Д.Сеймур және Ричард Андерсон, М.Э.Шарп, 1998, 45-беттері «Жаңа елестер, ескі елестер – Қытайдағы түрмелер мен еңбек реформасы лагерлері» бөлімінен қараңыз. Кітаптың 3-тарауында Биңтуан және оның еңбекпен түзеу лагерлері мен түрмелер желісі, сондай-ақ Шыңжаң өлкелік үкіметі әділет басқармасына қарасты жеке түзеу мекемелері туралы толық мәлімет берілген. 1990 жылдары Биңтуан тікелей Бейжіңдегі орталық үкіметтің билігіне өтті және оған Шыңжаң аймақтық үкіметімен бірдей мәртебе беретін артықшылықтар берілді.

24 Қытай тоқсан сайын (The China Quarterly) «ШҰАР, Орталық Азия және Қытайдың Ислам әлеміндегі саясатының салдары» ("XUAR, Central Asia and the Implications for China's Policy in the Islamic World"), №133, 1993 ж. наурыз, 111-129-беттер және Николас Беккелин, «Шарттардағы қиындықтар», Қытай перспективаларында ("Trouble on the Marches", in China Perspectives), №10, 1997 ж. наурыз/сәуір, 19-28 б.; Николас Беккелин, Нью-Йорк Таймс, «Шыңжаңдағы зорлық-зомбылықтың артында» ("Behind the Violence in Xinjiang"), 2009 ж. 9 шілде, www.nytimes.com/2009/07/10/opinion/10iht-edbequelin.html?_r=1

25 Gaye Christoffersen, «СҰАР және Ұлы Ислам шеңбері: Трансұлттық күштердің Қытайдың аймақтық жоспарлауына әсері» ("XUAR and the Great Islamic Circle: The Impact of Transnational Forces on Chinese Regional Planning"), Қытай тоқсан сайын (The China Quarterly), No.133, 1993 ж. наурыз, 130-151-беттер.

26 Amnesty International, «Қытай Халық Республикасы: Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданындағы адам құқықтарының өрескел бұзылуы» ("People's Republic of China: Gross Violations of Human Rights in the Xinjiang Uighur Autonomous Region") қараңыз, 1999 ж. сәуір, www.amnesty.org/download/Documents/144000/asa170181999en.pdf

27 Gardner Bovingdon, «Ұйғырлар: өз жеріндегі бөтен адамдар» ("The Uyghurs: Strangers in Their Own Land"), Columbia University Press, 2010 ж.; Amnesty International, Amnesty International, «Қытай Халық Республикасы: Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданындағы адам құқықтарының өрескел бұзылуы» ("People's Republic of China: Gross Violations of Human Rights in the Xinjiang Uighur Autonomous Region") қараңыз, 1999 ж. сәуір, www.amnesty.org/download/Documents/144000/asa170181999en.pdf

мұсылмандарды Коммунистік партияның бастауыш комитеттерінен және басқа да ұйымдардан тазарту үшін «терең атеистік тәрбие беру» науқанын бастады.²⁸

Америка Құрама Штаттарындағы 11 қыркүйектегі шабуылдардан кейін және «террорға қарсы жаһандық соғыс» басталған соң Қытай ұйғыр диссиденттерін террористер қатарына жатқызып, әлемнің қалған бөлігіне қысым жасай бастағандықтан, мұсылмандарға шектеулер күшейе түсті.²⁹ Билік имамдарды бақылау және мешіттерді сепаратистік идеялар немесе экстремистік діни ойларды тарату үшін пайдалануға жол бермеу мақсатында уағыздардың мазмұны туралы хабарлау үшін ақпарат берушілерді көбейтті.³⁰ Үкімет студенттер мен мемлекеттік қызметкерлерге ораза ұстауға билік тарапынан тыйым салғанымен қоса Ораза айтын атап өтуді де нысанаға алды.³¹ 18 жасқа толмағандарға діни білім беруге қатаң тыйым салынды, олардың да мешіттерге кіруіне тыйым салынды. Билік ресми рұқсат етілген діни ұйымдардың қамқорлығынан тыс жеке діни оқуды да заңсыз деп санады.³²

2009 жылы 5 шілдеде Үрімжіде басталған зорлық-зомбылық толқулардан кейін қуғын-сүргін саясаты одан әрі күшейе түсті.³³ Ресми мәліметтерге сәйкес, тәртіпсіздіктер салдарынан 200-ге жуық адам қаза тауып, кемінде 1700 адам жараланды, құрбандардың көпшілігі ұлты хань екені хабарланды.³⁴ Жүздеген ұйғырлар тәртіпсіздіктерден кейін полиция үйді-үйді тінтіген кезде ұсталды және Amnesty International халықаралық әділ сот стандарттарына сәйкес болмады деп есептеген сот процестерінен кейін зорлық-зомбылық жасады деп айыпталғандарға қатаң жазалар қолданылды.³⁵ Соттар көптеген өлім жазасына кесу және ұзақ мерзімге бас бостандығынан айыру үкімдерін шығарды.³⁶ Басқа ондаған тұтқындардың отбасы мүшелеріне немесе адвокаттарына ешбір ескертусіз билік тарапынан мәжбүрлі жоғалу құрбандары болғаны хабарланды.³⁷

Кейінгі жылдары бірнеше зорлық-зомбылық әрекеттері орын алды, соның ішінде 2010 жылдың тамызында Ақсуда және 2011 жылғы шілдесінде Қашғар мен Хотанда полиция бөлімшелеріне жасалған шабуылдар. Үкімет бұларды террористік шабуыл деп сипаттады. Ғалымдар бұл оқиғалардың көбісі, шын мәнінде, зорлық-зомбылық көрсететін үкіметтік қауіпсіздік күштеріне қарсылық болды деп санайды.³⁸

Осы оқиғалардан кейін үкімет бірінші кезекте тұрақсыздықты болдырмауға бағытталған репрессиялық қылмыстық сот шараларын және басқа да шараларды қолданды. Бұған Шыңжаң

28 Amnesty International, «Қытай Халық Республикасы: Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданындағы адам құқықтарының өрескел бұзылуы» ("People's Republic of China: Gross Violations of Human Rights in the Xinjiang Uighur Autonomous Region") қараңыз, 1999 ж. сәуір, www.amnesty.org/download/Documents/144000/asa170181999en.pdf

29 Sean Roberts, «Ұйғырларға қарсы соғыс: Қытайдың мұсылман саны аз тобына қарсы ішкі науқаны» ("The War On The Uyghurs: China's Internal Campaign against a Muslim Minority") қараңыз, Princeton University Press, 2020 ж.; Қытай Халық Республикасының Елшілігі, «Шығыс Түркістан» ұйымдарының лаңкестік әрекеттері және олардың Осам бен Ладенмен және Талибанмен байланысы» ("Terrorist Activities Perpetrated by 'Eastern Turkistan' Organizations and Their Links with Osama bin Laden and the Taliban"), 2001 ж. 29 қараша, web.archive.org/web/20201014211618/https://www.fmprc.gov.cn/ce/ceee/eng/ztlm/fdkbzy/t112733.htm; Николас Бекзлин, Нью-Йорк Таймс, «Шыңжаңдағы зорлық-зомбылықтың артында» ("Behind the Violence in Xinjiang"), 2009 ж. 9 шілде, www.nytimes.com/2009/07/10/opinion/10iht-edbequelin.

30 Human Rights Watch, «Жойқын соққы: Шыңжаңдағы ұйғырларға діни перпрессия» ("Devastating Blows: Religious Repression of Uighurs in Xinjiang"), 2005 ж. сәуір, www.hrw.org/reports/china0405.pdf

31 Қытай бойынша Конгрестің атқару комиссиясы, «ШҰАР билігі дінді қатаң бақылауға жаңа уәделер аясында Ораза айындағы шектеулерді жүзеге асырады» (Congressional-Executive Commission on China, "XUAR Authorities Implement Ramadan Curbs Amid Renewed Pledges for Tight Controls Over Religion"), 2011 ж. 11 қазан, www.cecc.gov/pages/virtualAcad/index.php?showsingle=163260

32 Igor Rotar, Forum 18, «Қытайдағы ұйғыр мұсылмандарына қатаң бақылау жалғасуда» ("Strict Control of China's Uighur Muslims Continues"), 2006 ж. 15 тамыз, www.forum18.org/Archive.php?article_id=829

33 Amnesty International, «Әділсот, әділсот: Шыңжаң, Қытайдағы 2009 ж. шілдедегі наразылықтар» ("Justice, Justice: The July 2009 Protests in Xinjiang, China"), 2010 ж. 2 шілде, www.amnesty.org/download/Documents/36000/asa170272010en.pdf

34 Amnesty International, «Үрімжідегі тәртіпсіздіктерден бері үш жыл өтті – ұйғырларға қарсы қысым күшейе түсті» ("Urumqi Riots- Three Years On – Crackdown on Uighurs Grows Bolder"), 2012 ж. 4 шілде, www.amnesty.org/en/press-releases/2012/07/urumqi-riots-three-years-crackdown-uighurs-grows-bolder/

35 Amnesty International, «Әділсот, әділсот: Шыңжаң, Қытайдағы 2009 ж. шілдедегі наразылықтар» ("Justice, Justice: The July 2009 Protests in Xinjiang, China"), 2010 ж. 2 шілде, www.amnesty.org/download/Documents/36000/asa170272010en.pdf

36 Ұйғыр адам құқықтары жобасы (Uyghur Human Rights Project), «Бізді біреу ести ма екен? 2009 ж. Үрімжідегі тәртіпсіздіктен шыққан үндер» ("Can Anyone Hear Us? Voices from the 2009 Unrest in Urumchi"), 2010 ж. 1 шілде, docs.uyghuramerican.org/Can-Anyone-Hear-Us.pdf

37 Human Rights Watch, «Біз оларды іздеуге де қорқамыз: ШҰАР наразылықтарынан кейін мәжбүрлі жоғалу оқиғалары» ("We Are Afraid to Even Look For Them": Enforced Disappearances in the Wake of XUAR's Protests), 2009 ж. 21 қазан, www.hrw.org/sites/default/files/reports/xinjiang1009webwcover.pdf; Amnesty International, «Әділсот, әділсот: Шыңжаң, Қытайдағы 2009 ж. шілдедегі наразылықтар» ("Justice, Justice: The July 2009 Protests in Xinjiang, China"), 2010 ж. 2 шілде, www.amnesty.org/download/Documents/36000/asa170272010en.pdf

38 Sean Roberts, «Ұйғырларға қарсы соғыс: Қытайдың мұсылман саны аз тобына қарсы ішкі науқаны» ("The War On The Uyghurs: China's Internal Campaign against a Muslim Minority") қараңыз, Princeton University Press, 2020 ж., 154-159-беттер.

полициясы санының көбеюі да кіреді: аймақтың көбінесе ауылдық жерлерінде полицияға 8 000 офицер жалдады.³⁹

Діни әдет-ғұрыптарды одан әрі шектеуге және мұндай әрекеттерді «экстремизмге» теңестіруге бағытталған науқандар өріс алды. Ерлерге сақал қоюға, ал әйелдерге орамал тағуға тыйым салу ерекше назарда болды.⁴⁰ Аймақтың кейбір ауылдарында билік тұрғындарды «заңсыз діни әрекетке» жол бермеуге бағытталған мінез-құлық кодексын сақтауға уәде беруге мәжбүрледі.⁴¹ Шамамен осы уақытта этникалық саны аз топтарды жаппай қадағалау да күшейе түсті. Бүкіл аймақта, әсіресе астанасы Үрімжіде «үздіксіз» бақылауға қол жеткізу үшін он мыңдаған анықтау қабілеті жоғары камералар орнатылды.⁴² 2013 жылы Си Цзиньпинь тұтқындау стратегиясын жариялап, аймақтағы ауылдарға 200 000 кадр орналастырды.⁴³

2014 жылы ұйғырлар жасаған бірнеше пышақтау және бомбалау шабуылдарынан кейін үкіметтің «Зорлық-зомбылық лаңкестік әрекетіне қарсы күрес» науқанының басталуымен бақылау және қуғын-сүргін айтарлықтай өсті.⁴⁴ Осы науқан аясында шенеуніктер тез арада тұтқынға алу, тез сот процестерін өткізу және жаппай үкім шығаруға бет алды. Үкімет айыпталушы тұлғалардың әділ сотталмайтынына қосымша алаңдаушылық тудырып, прокуратура органдары мен соттар арасындағы «ынтымақтастығын» күшейтуге шақырды.⁴⁵ «Халық соғысы» жалауымен діни дәстүр бұрынғыдан да қатаң шектеліп, үкімет діни білім беру және тыйым салынған халал тағамдар сияқты діни өмір көріністеріне одан бетер тыйым салды.⁴⁶ Мемлекеттік БАҚ алты айлық Қатты соққы науқанынан кейін 2014 жылдың күзіне қарай кем дегенде 238 «заңсыз діни уағыздаушылар» және діни рәсімдерді өткізуге орын берген адамдар ұсталды деп хабарлады. «Заңсыз діни әрекеттер» үшін 171 ғимараттар «жойылды». Барлығы 23 000 «заңсыз діни заттар» тәркіленді, оның ішінде 18 000-нан астам кітап және 2 600 CD және DVD дискілері.⁴⁷ Ұлттық қауіпсіздік туралы заң адамдарды үкіметтің қалауы бойынша 15 күндік «қайта оқытуға» жіберуге рұқсат берді және «қайта оқыту лагерлері» туралы хабарлар пайда болды.⁴⁸

Қатты соққы науқанының бір бөлігі ретінде ұйғырлардан олардың жүріп-тұру мүмкіндігін шектейтін жаңа жеке басын куәландыратын құжаттарды алу талап етілді.⁴⁹ Барлық мобильді SIM карталары мен

39 Xinhua Net, «ШҰАР ауылдық жерлерде қауіпсіздікті күшейту үшін 8 000 полиция қызметкерін жалдайды» («XUAR to Recruit 8,000 Police Officers to Boost Security in Rural Areas»), 2012 жылғы 30 қаңтар, web.archive.org/web/20140903032835/http://news.xinhuanet.com/english/china/2012-30/c_131382807.htm

40 Қытай бойынша Конгрестің атқару комиссиясы, «ШҰАР билігі дінді қатаң бақылауға жаңарған уәделер аясында Ораза айындағы шектеулерді жүзеге асырады» (Congressional-Executive Commission on China, «XUAR Authorities Implement Ramadan Curbs Amid Renewed Pledges for Tight Controls Over Religion»), 2011 ж. 11 қазан, www.cecc.gov/pages/virtualAcad/index.php?showsingle=163260

41 Қытай бойынша Конгрестің атқару комиссиясы, «ШҰАР билігі ауыл өмірін бақылау үшін кепіл жүйесін пайдаланады» (Congressional-Executive Commission on China, «Authorities in XUAR Use Pledge System to Exert Control Over Village Life»), 2010 ж. 10 желтоқсан, www.cecc.gov/pages/virtualAcad/index.php?showsingle=148787

42 Associated Press, «Қытай Үрімжіні «толық бақылауға» алды: 2009 жылы этникалық зорлық-зомбылықты көрген Шыңжаң қаласы қазір мыңдаған камералардың бақылауында», - деп хабарлайды мемлекеттік БАҚ («China puts Urumqi under 'full surveillance': Xinjiang city which saw ethnic violence in 2009 now watched by thousands of cameras, says state media»), www.theguardian.com/world/2011/jan/25/china-urumqi-under-full-surveillance

43 James Leibold, Қытай көшбасшылығын бақылаушысы, «Қауіпсіздік көрінісі: ҚКП-ның Шыңжаңдағы жаппай тұтқындау стратегиясы» (China Leadership Monitor, «The Spectre of Insecurity: The CCP's Mass Internment Strategy in Xinjiang»), 2019 ж. 1 наурыз, www.prclleader.org/leibold?fbclid=IwAR380sGVP3ZYJwSUXy80gct52ywnid3RZiIQ03BhOfSDx_OruGW-2K7L3mA

44 Jelil Kasgary, Hai Nan, Xin Lin, Азаттық радиосы, «Қытай Шыңжаңдағы «Қатты соққы» науқанын күшейтті», 2014 ж. 9 қаңтар, Қатты соққы туралы (Radio Free Asia, «China Steps Up 'Strike Hard' Campaign in Xinjiang», 9 January 2014, on the Strike Hard) www.rfa.org/english/news/uyghur/strike-hard-01092014172927.html; BBC News, «Қытай сепаратистерді Куннинде пышақтау шабуылын жасағаны үшін айыптады» («China separatists blamed for Kunming knife rampage»), 2014 ж. 2 наурыз, www.bbc.com/news/world-asia-china-26404566; Andrew Jacobs, New York Times, «Қытайдың қиыр батысында қала алға жылжу үшін күресуде» («In China's Far West, a City Struggles to Move On»), 2014 ж. 23 мамыр, www.nytimes.com/2014/05/24/world/asia/residents-try-to-move-on-after-terrorist-attack-in-china.html; Andrew Jacobs, New York Times, «Теміржол вокзалындағы шабуыл Қытайдағы этникалық қатынастарды одан әрі шиеленістіреді» («Train Station Rampage Further Strains Ethnic Relations in China»), www.nytimes.com/2014/03/04/world/asia/han-uyghur-relations-china.html?module=Uisil; China Daily, «Шыңжаңдағы партия басшысы «халық терроризмге қарсы болды» деп мәлімдеді» («Xinjiang's Party chief wages 'people's war' against terrorism»), 2014 ж. 25 мамыр, www.chinadaily.com.cn/china/2014-05/26/content_17541318.htm

45 Amnesty International, Қытай: Терроризмге қарсы қатаң заң адам құқықтарына шабуыл болып табылады (China: Draconian anti-terror law an assault on human rights), 2015 ж. 4 March, www.amnesty.org/en/latest/news/2015/03/china-draconian-anti-terror-law/

46 Sean Roberts, «Ұйғырларға қарсы соғыс: Қытайдың мұсылман саны аз тобына қарсы ішкі науқаны» («The War On The Uyghurs: China's Internal Campaign against a Muslim Minority») қараңыз, Princeton University Press, 2020 ж., 201-б.

47 Amnesty International, Қытай: Терроризмге қарсы қатаң заң адам құқықтарына шабуыл болып табылады (China: Draconian anti-terror law an assault on human rights), 2015 ж. 4 March, www.amnesty.org/en/latest/news/2015/03/china-draconian-anti-terror-law/

48 Sean Roberts, «Ұйғырларға қарсы соғыс: Қытайдың мұсылман саны аз тобына қарсы ішкі науқаны» («The War On The Uyghurs: China's Internal Campaign against a Muslim Minority») қараңыз, Princeton University Press, 2020 ж., 202-б.; Jeremy Daum, Қытай заңының аудармасы, «Шыңжаңда білім беру орталықтары бар, бірақ олардың заңды негізі бар ма?» (China Law Translate, «XJ Education Centers Exist, but does their legal basis?»), 2018 ж. 14 тамыз, www.chinalawtranslate.com/xj-education-centers-exist-but-does-their-legal-basis/?lang=en; James Leibold, Қытай көшбасшылығын бақылаушысы, «Қауіпсіздік көрінісі: ҚКП-ның Шыңжаңдағы жаппай тұтқындау стратегиясы» (China Leadership Monitor, «The Spectre of Insecurity: The CCP's Mass Internment Strategy in Xinjiang»), 2019 ж. 1 наурыз, www.prclleader.org/leibold?fbclid=IwAR380sGVP3ZYJwSUXy80gct52ywnid3RZiIQ03BhOfSDx_OruGW-2K7L3mA

49 Mercy A. Kuo, Дипломат, «Қытайдағы ұйғырлардың биодеректерін жинау: Даррен Байлердің түсіндіруі» (The Diplomat, «Uyghur Biodata Collection in China: Insights from Darren Byler»), 2017 ж. 28 желтоқсан, thediplomat.com/2017/12/uyghur-biodata-collection-in-china/

электрондық байланыс құрылғыларын тіркеу қажет болды.⁵⁰ Виртуалды жеке желілерге (VPN) тыйым салынды. Қауіпсіздік қызметкерлері смартфондарды үнемі тексеріп отырды.⁵¹ Осыған ұқсас көптеген шаралар содан кейін жалпы киберқауіпсіздік шараларының бір бөлігі ретінде бүкіл Қытайда кеңінен қолданылды.⁵² Үкімет сонымен қатар биометриялық деректерді жаппай жинаудың «ерікті» науқанын бастады; оған қатысудан бас тартқандар «күдікті» деп белгіленуі мүмкін.⁵³

2015 жылы Қытай терроризмге қарсы жаңа заң қабылдады, ол дінді бейбіт жолмен ұстанатын немесе үкіметті сынаған адамдарды қудалауды заңды негіздеу арқылы саны аз ұлттық топтардың дін және сөз бостандығына ие болу құқықтарын одан әрі бұзуға мүмкіндік берді.⁵⁴ Заң сонымен қатар технологиялық фирмаларды билік органдарына ақпараттың шифрын ашуға көмектесуді талап етеді.⁵⁵

Үлкен деректерді пайдалануға жалпы ауысуға және «алдын ала талдау саясатына» сәйкес Қытай «террорист» «болуы мүмкін» адамдарды анықтау үшін технологияны іздей бастады.⁵⁶ Үкімет алдын ала талдау саясаты мақсатында тым көп деректердің жиналуын ақтау үшін терроризмге қарсы заңын пайдаланды.⁵⁷ Заңға сәйкес, билік байланысқа, саяхатқа және жұмыс тарихына; әлеуметтік желідегі профильдеріне; интернетте іздеу тарихы; қаржылық ақпарат; және отбасылық қарым-қатынастары туралы ақпаратқа қол жеткізе алады.⁵⁸ Деректер біріктіріліп, үкіметтің Бірыңғай бірлескен операциялар платформасына (IJOP) енгізілді, ол бүкіл Шыңжаңдағы мемлекеттік кадрлар мен электронды бақылау жүйелері жинаған ақпаратты талдап, адамның «қалыпты» немесе «сенімсіз» екенін анықтайтын үлкен деректерді жинау бағдарламасына енгізілді (IJOP туралы қосымша ақпарат алу үшін 2.3-бөлімін қараңыз).

Шыңжаңдағы бақылау және әлеуметтік бақылау шараларының таралуы 2016 жылдың тамыз айында аймақтағы ең жоғары лауазымды қызметке Чэнь Куангоның Шыңжаңның партия хатшысы болып келуімен тұспа-тұс келді.⁵⁹ Шыңжаңдағы саяси иерархияның жоғарғы деңгейіне тағайындалғанға дейін, Чен 2011 жылдан 2016 жылға дейін Тибет Автономиялық ауданында (ТАР) сол лауазымды атқарды. Ол жерде жұмыс істеген уақытында салыстырмалы тұрақтылықты сақтап, үкімет шенеуніктерінің мақтауына «этникалық саясаттың жаңашылы» және ТАР-да тибеттіктердің өзін-өзі өртеп жіберген наразылықтарына нүкте қойған адам ретінде беделге ие болды.⁶⁰ Сол уақытта оның қарамағында жұмыс істейтіндер адам құқықтарын өрескел бұзды деп айыпталды.⁶¹ Шыңжаңға келгеннен бері Ченнің стратегиясы қауіпсіздік инфрақұрылымға көп инвестицияны қамтыды. Ол

50 Reuters, «Қытайдағы Шыңжаңда компьютерлер мен телефондарды сатып алушыларды өз аттарына тіркеуге мәжбүрлейді: жаңа шара «адамдардың зиянды ақпарат таратудың алдын алу үшін жасалған» деп хабарлайды («China to force buyers of computers and phones in Xinjiang to register names: Reports that new measure is designed to 'prevent people spreading harmful information'»), 2015 ж. 29 қаңтар, www.theguardian.com/world/2015/jan/30/china-to-force-buyers-of-computers-and-phones-in-xinjiang-to-register-names

51 «Азат Азия» радиосы, «Полиция Шыңжаңдағы ұйғырлардың смартфондарын тексеруді күшейтті» (Radio Free Asia, «Police Increase Checks of Uyghur Smartphone Users in Xinjiang»), 2016 ж. 08 қаңтар, www.rfa.org/english/news/uyghur/police-increase-checks-of-smartphone-users-in-xinjiang-01082016133532.html

52 Samm Sacks және Paul Triolo, «Қытайдың киберкеңістігіндегі анонимдікті азайту», Lawfare («Shrinking Anonymity in Chinese Cyberspace», Lawfare), 2017 ж. 25 қыркүйек, www.lawfareblog.com/shrinking-anonymity-chinese-cyberspace

53 Mercy A. Kuo, Дипломат, «Қытайдағы ұйғырлардың биодеректерін жинау: Даррен Байлердің түсіндіруі» (The Diplomat, «Uyghur Biodata Collection in China: Insights from Darren Byler»), 2017 ж. 28 желтоқсан, thediplomat.com/2017/12/uyghur-biodata-collection-in-china/; Human Rights Watch, «Қытай: саны аз ұлттық топтар аймағы миллиондаған адамнан ДНҚ жинайды - қоғамдық денсаулық сақтау бағдарламасының аясында полиция жинаған жеке ақпарат» («China: Minority Region Collects DNA from Millions – Private Information Gathered by Police, Under Guise of Public Health Program»), 2017 ж. 13 желтоқсан, www.hrw.org/news/2017/12/13/china-minority-region-collects-dna-millions

54 Amnesty International, Қытай: Терроризмге қарсы қатаң заң адам құқықтарына шабуыл болып табылады (China: Draconian anti-terror law an assault on human rights), 2015 ж. 4 March, www.amnesty.org/en/latest/news/2015/03/china-draconian-anti-terror-law/

55 Ben Blanchard, Reuters, «Қытай терроризмге қарсы күрес туралы даулы заң қабылдады» («China passes controversial counter-terrorism law»), 2015 ж. 27 желтоқсан, www.reuters.com/article/us-china-security-idUSKBN0UA07220151228

56 Sean Roberts, «Ұйғырларға қарсы соғыс: Қытайдың мұсылман саны аз тобына қарсы ішкі науқаны» («The War On The Uyghurs: China's Internal Campaign against a Muslim Minority») қараңыз, Princeton University Press, 2020 ж., 202-б.

57 Amnesty International, Қытай: Терроризмге қарсы қатаң заң адам құқықтарына шабуыл болып табылады (China: Draconian anti-terror law an assault on human rights), 2015 ж. 4 March, www.amnesty.org/en/latest/news/2015/03/china-draconian-anti-terror-law/

58 Sean Roberts, «Ұйғырларға қарсы соғыс: Қытайдың мұсылман саны аз тобына қарсы ішкі науқаны» («The War On The Uyghurs: China's Internal Campaign against a Muslim Minority») қараңыз, Princeton University Press, 2020 ж., 202-б.

59 Chris Buckley, New York Times, «Қытайдың мұсылмандарды жаппай тұтқындауды шығарған көшбасшылар» («The Leaders Who Unleashed China's Mass Detention of Muslims»), 2018 ж. 13 қазан, www.nytimes.com/2018/10/13/world/asia/china-muslim-detainment-xinjiang-camps.html; James Leibold, Қытай көшбасшылығы бақылаушысы, «Қауіпсіздік көрінісі: ҚКП-ның Шыңжаңдағы жаппай тұтқындау стратегиясы» (China Leadership Monitor, «The Spectre of Insecurity: The CCP's Mass Internment Strategy in Xinjiang»), 2019 ж. 1 наурыз, www.prcleader.org/leibold?fbclid=IwAR380sGVP3ZYwSUXy80gct52ywNid3RZiIQ03BhOfSDx_OruGW-2K7L3mA

60 Human Rights Watch, «Қытай Тибет қателіктерін қайталауға дайын» («China Poised to Repeat Tibet Mistakes») қараңыз, 2017 ж. 20 қаңтар, <https://www.hrw.org/news/2017/01/20/china-poised-repeat-tibet-mistakes> www.hrw.org/news/2017/01/20/china-poised-repeat-tibet-mistakes

61 Human Rights Watch, «Тынымсыз: Қытайдың «тұрақтылықты сақтау» науқаны аясында тибеттіктерді ұстау және қудалау» («Relentless: Detention and Prosecution of Tibetans under China's "Stability Maintenance" Campaign»), 2016 ж. 22 мамыр, <https://www.hrw.org/report/2016/05/22/relentless/detention-and-prosecution-tibetans-under-chinas-stability-maintenance> www.hrw.org/report/2016/05/22/relentless/detention-and-prosecution-tibetans-under-chinas-stability-maintenance

Шыңжаңда партия хатшысы болғаннан кейін көп ұзамай билік қауіпсіздікке байланысты 100 000 жаңа жұмыс орнын ашты және қалалық жерлерде шамамен 7 500 бақылау-өткізу пункті немесе «қолайлы полиция бекеттерін» тұрғызды.⁶² Үкімет сонымен қатар саны аз ұлттық топтар өкілдерінің төлқұжаттарын жинап⁶³, шетелде оқитын ұйғыр студенттеріне 2017 жылғы 20 мамырында Шыңжаңға қайтып оралуға бұйрық беру⁶⁴ арқылы саны аз ұлттық топтар өкілдерінің жүріп-тұруын шектеді.

2017 жылғы наурыз айында Шыңжаңда «экстремистік» мінез-құлыққа, оның ішінде орамал тағу, «қалыпты емес» сақал қою және мемлекеттік мәдени-сауықтыру шараларына қатысудан бас тартуға тыйым салатын жаңа «экстремистік ережелер» қабылданды. Атаулы анық емес және шектен шыққан ережелер көптеген үйреншікті діни және мәдени әдет-ғұрыптарды қылмысқа жатқызды.⁶⁵ Дезэкстремизация туралы ереже үкіметке Шыңжаңның оңтүстігіндегі сол кезде пайда болған тұтқындау лагерлер жүйесін аймақтың қалған бөлігіне кеңейту үшін «заңды» сылтауын қамтамасыз етті.

2017 жылғы сәуірінде Шыңжаңдағы саны аз ұлттық топтардың көп өкілдері ұсталып, үкіметтік мекемелерге жіберіле бастады.⁶⁶ Осы мақсатта жүздеген ғимараттар салынды, кеңейтілді немесе пайдалануға берілді.⁶⁷ Үкімет бұл нысандар туралы ақпаратты бастапқыда жоққа шығарды, бірақ кейінірек оларды ақтауға және оларды кедейшілікпен күресудің ұлттық бағдарламасы немесе дерадикализация бағдарламасының бөлігі ретінде құрылған «кәсіптік оқыту» немесе «білім беру арқылы өзгерту» орталықтары ретінде көрсетуге тырысты.⁶⁸

2019 жылдың шілде айында негізінен еуропалық 22 үкімет БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі кеңесі (АҚК) төрағасына Шыңжаңдағы кең ауқымды негізсіз қамау, сондай-ақ «кеңінен бақылау мен шектеу» туралы ақпаратқа алаңдаушылық білдіріп, «Шыңжаңға тәуелсіз халықаралық бақылаушылардың шынайы қол жеткізіп, баруын» сұрап, хат жолдады.⁶⁹ Таяу Шығыс, Африка және Азияның 37 елі Қытайдың сол аптада АҚК-не жасаған мәлімдемелеріне ұқсас тілді қолданып, Қытайдың адам құқықтарын қорғауға қосқан үлесін мадақтайтын хатпен жауап берді.⁷⁰ 2020 жылғы маусымда 37 БҰҰ-ның арнайы баяндамашылары мен тәуелсіз сарапшылары ҚХР-ға хат жолдап, Қытайдағы адам құқықтарының әртүрлі мәселелеріне, соның ішінде Шыңжаңдағы діни және этникалық репрессиясына алаңдаушылық білдіріп, айыптауларды тексеру үшін «бейтарапты және тәуелсіз Біріккен Ұлттар Ұйымы шеңберіндегі тетігін» құруға шақырды.⁷¹

Қытай және оны қолдайтын елдер осы және басқа да тәуелсіз тергеу туралы үндеулерге Қытайдағы адам құқықтарының жағдайын одан әрі мақтап, оның үкіметі БҰҰ-ның адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы комиссарын Шыңжаңға шақырды және бұл мәселе бойынша талқылаулар жалғасып

62 Sean Roberts, «Ұйғырларға қарсы соғыс: Қытайдың мұсылман саны аз тобына қарсы ішкі науқаны» ("The War On The Uyghurs: China's Internal Campaign against a Muslim Minority") қараңыз, Princeton University Press, 2020 ж., 205-6.;

63 Human Rights Watch, «Қытай: Шыңжаңда төлқұжат заңсыз тартып алынды» ("China: Passport Arbitrarily Recalled in Xinjiang"), 2016 ж. 1 қараша, www.hrw.org/news/2016/11/22/china-passports-arbitrarily-recalled-XUAR

64 Хошур Ш. (Hoshur, S.) (2017) Шетелде оқитын ұйғырлар отбасыларына қауіп төндіруде ШҰАР-ға қайтып оралуға бұйрық берді [онлайн] Radio Free Asia. www.rfa.org/english/news/uyghur/ordered-05092017155554.html сілтеме бойынша қолжетімді.

65 Amnesty International, «Нәліктен Қытай билігі діни тәжірибені қатаңдататын жаңа заңдарды алып тастауы керек?» ("Why China must scrap new laws that tighten the authorities grip on religious practice"), 2017 ж. 31 тамыз, www.amnesty.org/en/latest/news/2017/08/china-must-scrap-new-laws-tighten-authorities-grip-on-religious-practice/

66 Sheena Chestnut Greitens, Myunghee Lee, Emir Yazici, «Терроризмге қарсы және профилактикалық репрессия: Қытайдың Шыңжаңдағы өзгерту стратегиясы», Халықаралық қауіпсіздік, 44-том, №3 (2019/20 ж. қыс), 9-47 б., ("Counterterrorism and preventive Repression: China's Changing Strategy in Xinjiang"), doi.org/10.1162/ISEC_a_00368

67 Ben Dooley, AFP, «Қытайдың тұтқындау лагерлерінің ішінде: көзден жас ағызатын газ, электршокерлер және оқулықтар» ("Inside China's internment camps: tear gas, Tasers and textbooks"), 2018 ж. 24 қазан, www.yahoo.com/news/inside-chinas-internment-camps-tear-gas-tasers-textbooks-052736783.html; Nather Ruser, Австралиялық стратегиялық саясат институты (ASPI), «Шыңжаңның қамау жүйесін құжаттай», (Australian Strategic Policy Institute (ASPI), "Documenting Xinjiang's detention system"), 2020 ж. қыркүйек, cdn.xjdp.aspi.org.au/wp-content/uploads/2020/09/25125443/documenting-xinjiangs-detention-system.cleaned.pdf

68 Lily Kuo, The Guardian, «Жоққа шығарудан мақтаншыққа дейін: Қытай Шыңжаң лагерлері туралы сөзін қалай өзгертті?» ("From Denial to pride: how China changed its language on Xinjiang's camps"), 2018 ж. 21 қазан, www.theguardian.com/world/2018/oct/22/from-denial-to-pride-how-china-changed-its-language-on-xinjiangs-camps

69 Catherine Putz, Дипломат, «Қай елдер Қытайдың Шыңжаң саясатын жақтайды немесе оған қарсы?» (The Diplomat, "Which Countries Are For or Against China's Xinjiang Policies?"), 2019 ж. 15 шілде, thediplomat.com/2019/07/which-countries-are-for-or-against-chinas-xinjiang-policies/

70 Nick Cumming-Bruce, New York Times, «Қытайдың жаппай тұтқындауды жоққа шығаруы: Ресей мен Сауд Арабиясының мақтауы» ("China's Retort Over Its Mass Detentions: Praise From Russia and Saudi Arabia"), 2019 ж. 12 шілде, www.nytimes.com/2019/07/12/world/asia/china-human-rights-united-nations.html

71 Біріккен Ұлттар Ұйымының Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы комиссары басқармасы, «БҰҰ сарапшылары Қытайдағы негізгі бостандықтарды қорғау үшін шешуші шаралар қабылдауға шақырады», 2020 ж. 26 маусым, www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=26006

жатқанын мәлімдеу арқылы жауап берді.⁷² Маусымдағы жағдай бойынша, 2021 жылы бірде-бір тәуелсіз тергеушіге Шыңжаңға кіру маңызды рұқсаты берілмеді.

АШЫЛҒАН ҚЫТАЙ ҮКІМЕТІНІҢ ҚҰЖАТТАРЫ

2019 жылғы қараша айынан бері журналистер, ғалымдар және құқық қорғау топтары Шыңжаңдағы жағдайға қатысты Қытай үкіметінің ондаған ашылған құжаттарының жартысын жариялады. Олар біртұтас алғанда Шыңжаңдағы қуғын-сүргін және жаппай тұтқындау жүйесіне қатысты үкіметтің әрекеттері мен ниеттері туралы құжаттық дәлелдемелердің ең толық көзін құрайды.

2019 жылдың қарашасында The New York Times Қытай үкіметінің 400 беттен астам ішкі құжаттарын алғанын хабарлады. «Таймс» газетінің жазуынша, «Шыңжаң құжаттары» деген атпен белгілі бұл құжаттар «бұл әрекеттің мәжбүрлеу сипатын оны ойлап тапқан және ұйымдастырған шенеуніктердің сөздері мен бұйрықтарымен растайды». Құжаттарда жоғары лауазымды шенеуніктердің жаппай тұтқындауға бұйрық бергені туралы ақпарат, соның ішінде Төраға Си Цзиньпиннің «диктатура органдарын» пайдалана отырып, «терроризмге, инфильтрация мен сепаратизмге қарсы жан-жақты күресуге» шақырған және «мүлдем аяушылық танытпау» деген сөздері бар. Құжаттар сонымен қатар науқанды жеткіліксіз қолдаған мемлекеттік шенеуніктердің тазартылғанын және «жинау керектінің бәрін жинаңдар» деген сөзі келтірілген Шыңжаң партиясының хатшысы Чен Куаньго тағайындалғаннан кейін лагерь жүйесі айтарлықтай кеңейгенін көрсетеді.⁷³

Сондай-ақ 2019 жылдың қарашасында Халықаралық зерттеуші журналистер консорциумы үкіметтік құжаттардың тағы бір бөлігін жариялады. «Қытай хабарламалары» деген атпен белгілі бұл құжаттарда Шыңжаңдағы лагерлерді басқаруға арналған «тәжірибелік нұсқаулық» деп сипатталған құжаттар бар⁷⁴. «Телеграмма» деп аталатын бұл нұсқаулық лагерь шенеуніктеріне арналған «лагерлердің бар екендігі туралы толық құпияны сақтау», «мәжбүрлеп оқыту әдістері» және тұтқындарды бағалау үшін қолданылатын баллдық жүйе туралы нұсқауларды қамтиды. Сондай-ақ бұл бөлікте үкіметтің жаппай деректерді жинау және қадағалау бағдарламасы, соның ішінде UOR жинаған ақпараттың «қамауға алу үшін Шыңжаң тұрғындарының барлық санаттарын таңдауға қалай пайдаланылғаны туралы ақпаратты ашатын «бюллетень» деп аталатын төрт қысқаша барлау құжаты бар.⁷⁵

Ашық болған тағы екі мемлекеттік құжатта 2017-2019 жылдар аралығында Шыңжаңдағы тұтқынға алынған және тұтқындау лагерлеріне жіберілген бірнеше мың адам туралы үкімет жазбалары бар. «Қарақас тізімі» және «Ақсу тізімі» деп аталған құжаттар Шыңжаңда тұтқындау орындары орналасқан жерінен кейін жеке тұлғалардың неліктен ұсталғаны және тұтқындау туралы ресми себептер көрсетілген.⁷⁶ (Қарақас тізімі мен Ақсу тізімі туралы қосымша ақпарат алу үшін 3.1-бөлімін қараңыз.)

72 Catherine Putz, Дипломат, «2020 ж. басылым: қай елдер Қытайдың Шыңжаң саясатын жақтайды немесе оған қарсы?» (The Diplomat, “2020 Edition: Which Countries Are For or Against China’s Xinjiang Policies?”), 2020 ж. 9 қазан, thediplomat.com/2020/10/2020-edition-which-countries-are-for-or-against-chinas-xinjiang-policies/

73 «Шыңжаң құжаттары»: Остин Рамзи мен Крис Бакли, «Мүлдем мейірімділік жоқ»: ашылған файлдар Қытайдың мұсылмандарды жаппай ұстауды қалай ұйымдастырғанын әшкереледі: Қытайдың ішкі құжаттарының 400 беттен астамы елдегі этникалық саны аз топтарға қарсы қысымның бұрын-соңды болмаған ішкі көрінісін әшкереледі. Шыңжаң аймағы», New York Times, 2019 ж. 16 қараша, www.nytimes.com/interactive/2019/11/16/world/asia/china-xinjiang-documents.html; Қытай үкіметінің жауабын білу үшін New York Times репортажын қараңыз: Стивен Ли Майерс, New York Times, «Қытай мұсылмандарға қарсы қысымды қорғайды және Times газетіндегі мақаланы сынады», 2019 ж. 18 қараша, www.nytimes.com/2019/11/18/world/asia/china-xinjiang-muslims-leak.html

74 «Қытай хабарламалары»: Бетани Аллен-Эбрахииман, Халықаралық зерттеуші журналистер консорциумы, «Әшкереленген: Қытайдың алгоритм бойынша жаппай қамауға алу және тұтқындау жөніндегі тәжірибелік нұсқаулықтары: Қытай үкіметінің жоғарғы құпиялы құжаттарының жаңадан ашылуы жаппай ұстауды жүргізуге арналған тәжірибелік нұсқаулықты ашады. Шыңжаңдағы лагерлер құрып, аймақтың жаппай бақылау жүйесінің механизмін әшкереледі». 2019 ж. 24 қараша, www.icij.org/investigations/china-cables/exposed-chinas-operating-manuals-for-mass-internment-and-arrest-by-algorithm/; «The Telegram»: осы сілтемеден оқуға болады: www.documentcloud.org/documents/6558510-China-Cables-Telegram-English.html

75 «Телеграм»: Автономиялық аудан саяси-құқықтық мәселелер жөніндегі партия комиссиясы, «Автономиялық аудан мемлекеттік органының жеделхаты: кәсіптік дағдыларды оқыту мен оқыту орталықтарының жұмысын одан әрі нығайту және стандарттау туралы пікірлер» («The Telegram»: Autonomous Region Party Political and Legal Affairs Commission, “Autonomous Region State Organ Telegram: Opinions on further strengthening and standardizing vocations skills education and training centers work”), 2017 ж., осы сілтемеден қараңыз: www.documentcloud.org/documents/6558510-China-Cables-Telegram-English.html

76 Adriane Zenz (Адриан Зенц), Саяси қауіп журналы, «Қарақас тізімі: Шыңжаңдағы Бейжіңнің қамау анатомиясын жіктеу» (Journal of Political Risk, “The Karakax List: Dissecting the Anatomy of Beijing’s Internment Drive in Xinjiang”), 2020 ж. ақпан, www.jpolarisk.com/karakax/; Human Rights Watch, Қытай: Үлкен деректер бағдарламасының мақсаты – Шыңжаң мұсылмандары – 2000-нан астам тұтқынның ашылған тізімі автоматтандырылған репрессияны көрсетеді (China: Big Data Program Target’s Xinjiang Muslims – Leaked List of Over 2000 Detainees Demonstrates Automated Repression), 2020 ж. 9 желтоқсан, www.hrw.org/news/2020/12/09/china-big-data-program-targets-XUARs-muslims

ЖАППАЙ ҚУДАЛАУ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ӨЗГЕШЕЛІКТІ ЖОЮ

2019 жылы Үрімжіге бардым... пойыздан түскенімде олар ұлты хань қытайларын бір жаққа, мұсылмандарды басқа жаққа жіберді... [мұсылмандар] басқа бақылау бекетінен өтуге мәжбүр болды [хань қытайлар өтпеді]».

Сәкен мұсылмандардың қалай кемсітілгенін айтты.

2.1 2017 ЖЫЛДАН БЕРІ ТҰТҚЫНДАУ ЛАГЕРЛЕРДЕН ТЫС АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН БҰЗУ

2017 жылы «терроризмге» қарсы науқанды күшейту желеуімен Қытай үкіметі Шыңжаңдағы мұсылман этникалық саны аз топтарға тарихи қиянат жасауды жаппай ұлғайта бастады. Үкіметтің қазіргі науқанының мақсаты исламдық діни әдет-ғұрыптар, нанымдар мен түркі мұсылмандарының этномәдени тәжірибесін жою және олардың орнына мемлекет рұқсат берген зайырлы көзқарастар мен мінез-құлықтарды енгізу болып табылады. Сайып келгенде, үкімет осы этникалық топтардың өкілдерін біртұтас тілі, мәдениеті және Қытай Коммунистік партиясына мызғымас адалдығы бар біртекті қытай ұлтына күштеп ассимиляциялауды мақсат етеді.

Осы саяси индоктринация мен мәжбүрлі мәдени ассимиляцияға қол жеткізу үшін үкімет жаппай тұтқындау науқанын жүргізді (3-6 тарауларды қараңыз). Тұтқындау лагерлер жүйесі Шыңжаңдағы этникалық саны аз топтарды бағындыру және күштеп ассимиляциялау науқанының бір бөлігі болып табылады. Үкімет Шыңжаңда тұратын мұсылмандардың, оның ішінде ешқашан тұтқындау лагеріне жіберілмегендердің мінез-құлқын қатаң шектеді. Бұл шектеулер адамның көптеген құқықтарын бұзады, оның ішінде жеке бостандығы мен қауіпсіздігі құқықтары; жеке өмірі; жүріп-тұру бостандығы; пікір білдіру; наным-сенім, ар-ождан, дінге сену бостандығы; мәдени өмірге қатысу құқығы; және теңдік пен кемсітушілікке жол бермеу. Бұл заң бұзушылықтардың кең таралып, жүйелі түрде жүзеге асырылып жатқаны сонша, олар Шыңжаңдағы негізінен мұсылман этникалық саны аз топтардың миллиондаған өкілдерінің күнделікті өмірі ажырамас аспектісіне айналды.

Үкімет науқанының қатыгез тиімділігі мен орасан ауқымы оның бақылау технологиясын бұрын-соңды болмаған пайдалануынан және оның аймақ тұрғындарының үлкен бөлігін оған өз еркін орындауға көмектесу қабілетінен туындайды. Үкімет этникалық саны аз топтарының жүріс-тұрысын үздіксіз бақылануын және бағалануын қамтамасыз ету үшін жасалған жеке және электронды бақылаудың бұлтартпас дерлік операциясына сүйенеді. Барлық жерде орналасқан үкімет шенеуніктері, зорлық-зомбылық көрсететін қауіпсіздік күштері және тәуелді заң жүйесі қадағалауды жүргізу мен құқықтарды бұзатын саясатты орындау үшін бірлесіп әрекет етеді.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТА ДІНГЕ СЕНУ БОСТАНДЫҒЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ӨМІРГЕ ҚАТЫСУ ҚҰҚЫҒЫ

Дін немесе сенім бостандығы – Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясында (АҚЖД), нәсілдік кемсітушіліктің барлық түрлерін жою туралы халықаралық конвенцияда (НҚЖК), Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде (АСҚХП) және дінге немесе сенімге негізделген кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы Декларация, адам құқықтары жөніндегі басқа да бірқатар халықаралық құжаттарында бекітілген адам құқығы.⁷⁷ Бұл құжаттар сипатталған адам құқықтарының негізсіз, мысалы дін негізінде кемсітусіз құрметтелуін және қамтамасыз етілуін талап етіп қана қоймай, сонымен бірге заңның кез келген мұндай кемсітушілікке тыйым салуын және одан қорғауын талап етеді.⁷⁸ Бұл құжаттар сонымен қатар мемлекеттерге өз юрисдикциясындағы барлық адамдар мен топтардың дін немесе сенім бостандығына ие болу құқығын жүзеге асыруға және “саны аз топтарға жататын тұлғалардың өз діндері мен сенімдерін ұстануды қамтамасыз етуге” бейтарап кепілдік беру міндетін жүктейді.⁷⁹

АСҚХП-ның 18-бабы екі элементтен тұратын діни сенім бостандығына ие болу құқығын белгілейді: сенімін ұстану құқығы және ғибадат етуде, әдет-ғұрыптарын сақтауда және тәлім беруде өз дінін немесе нанымдарын көрсету құқығы. Ой және ар-ождан бостандығына немесе өз таңдауы бойынша дінін немесе наным-сенімін ұстану әлде дінге кіру бостандығына ешқандай шектеулер қойылмайды. Дінін немесе сенімін білдіру бостандығын шектеуге рұқсат етіледі, бірақ шектеулер заңмен белгіленген және қоғамдық қауіпсіздікті, тәртіпті, денсаулықты немесе имандылықты не басқа адамдардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін қажет болған жағдайда ғана қолданылуы мүмкін. Біріккен Ұлттар Ұйымының мемлекеттердің осы шарт бойынша өз міндеттемелерін сақтауын бақылау үшін АСҚХП шеңберінде құрылған тәуелсіз сарапшылар органы Адам құқықтары жөніндегі комитеті, аталған ұстам Пактіде “қорғалған басқа құқықтарға, мысалы, ұлттық қауіпсіздікке шектеу ретінде рұқсат етілсе де, онда көрсетілмеген негіздер бойынша шектеулерге жол берілмейтінін” қатаң түрде түсінілуі керек екенін атап айтты.⁸⁰

АСҚХК-нің 27-бабы этникалық, діни немесе тіл жағынан саны аз топтардың басқалармен бірге өз мәдениетін пайдалану, өз дінін ұстану және өз тілін пайдалану құқықтарын қорғайды. Біріккен Ұлттар Ұйымының Адам құқықтары жөніндегі комитеті бұл құқықтың барлық жағдайда сақталуы тиіс екенін және шектеулерге жатпайтын элементтерді қамтитынын мәлімдеді.⁸¹ Қытай үшін міндетті болып табылатын НҚЖК мемлекеттерден «белгілі бір нәсілдік топтарға немесе оларға жататын жеке тұлғаларға адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын толық және тең дәрежеде жүзеге асыруға кепілдік беру мақсатында» мәдениет саласындағы және т.б. құқықтардың барабар дамуын және қорғалуын қамтамасыз етуді» талап етеді.⁸²

Адам өмірінің көптеген аспектілеріне, соның ішінде дінге мәдениеттің, яғни жеке адамдардың өз қауымдастықтарындағы өмірінің мәні әсер етеді. Қытай 2001 жылы ратификациялаған Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт (ЭМҚХП) оның қатысушы мемлекеттерінен әрбір адамның мәдени өмірге қатысу құқығын қоса алғанда, барлық мәдени құқықтарды пайдалануын қамтамасыз етуді талап етеді.⁸³ Сабақтас құқықтар, мысалы жеткілікті тамақ пен білім алу құқығы, азық-түлік пен білім беру саясатының мәдени тұрғыдан сәйкес болуын талап етеді. ЭМҚХП мемлекеттерден мәдени өмірге қатысу құқығын бірте-бірте толық жүзеге асыру үшін қадамдар жасауды талап еткенімен, «адамның жеке өзі немесе басқалармен бірлесіп, қауымдастық немесе топ ішінде өздері таңдаған мәдени ортаны құру және ілгерілету» «негізгі» міндеттемесі де бар.⁸⁴

77 БҰҰ Бас Ассамблеясы, Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясы (АҚЖД), 1948 жылғы 10 желтоқсан, 217 А (III), мына сілтемеде қол жетімді: www.refworld.org/docid/3ae6b3712c.html; БҰҰ Бас Ассамблеясы, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт (АСҚХП), 1966 ж. 16 желтоқсан, Біріккен Ұлттар Ұйымы, Шарттар сериясы, 999-т., 171-б., мына сілтемеде қолжетімді: www.refworld.org/docid/3ae6b3aa0.html; БҰҰ Бас Ассамблеясы, Нәсілдік кемсітушіліктің барлық түрлерін жою туралы халықаралық конвенция (НҚЖК), 1965 ж. 21 желтоқсан, Біріккен Ұлттар Ұйымы, Шарттар сериясы, 660-т., 195-б., мына сілтемеде қолжетімді: www.refworld.org/docid/3ae6b3940.html; БҰҰ Бас Ассамблеясы, Дінге немесе сенімге негізделген төзімсіздік пен кемсітудің барлық түрлерін жою, 1976 жылғы 16 желтоқсан, А/RES/31/138, мына сілтемеде қолжетімді: www.refworld.org/docid/3b00f12c24.html; БҰҰ Бас Ассамблеясы, Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт (ЭМҚХП), 1966 ж. 16 желтоқсан, Біріккен Ұлттар Ұйымы, Шарттар сериясы, 993-т., 3-б., мына сілтемеде қол жетімді: www.refworld.org/docid/3ae6b36c0.html

78 АСҚХП А2, 26-6.б.; ЭМҚХП А2.2-б.; Нәсілдік кемсітудің барлық түрлерін жою туралы халықаралық конвенция, А1-б.

79 Діни және сенім бостандығы бойынша Арнайы баяндаушының баяндамасы, А/HRC/37/49 28-29-тармақтары.

80 БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитеті, № 22-Жалпы түсініктеме: Ой, ар-ождан және дін бостандығына ие болу құқығы (18-бап), БҰҰ Құжаттары. CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, 1993 ж. 30 шілде, 8-тармақ.

81 АҚК 8-Жалпы түсініктемесі, 29, §13(c).

82 НҚЖК 2(2)-баптары.

83 ЭМҚХП, 3, 15(1)(а)-баптары, АҚЖД 27(1)-бабы.

84 Экономика жөніндегі комитет. Әлеуметтік және мәдени құқықтар (ЭМҚХП) №21-Жалпы түсініктеме: Әркімнің мәдени өмірге қатысу құқығы, БҰҰ док. E/C.12/GC/21, 2009 ж. 21 желтоқсан, 55-тармақ.

Сонымен қатар, Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар комитеті (CESCR) «қатысу» термині мәдени өмірге қатысу, оған қол жеткізу және оған үлес қосу компоненттерін қамтитынын түсіндірді.⁸⁵ Қолжетімділік толыққанды білім алудың қажетті шарты болып табылады. Осы құқықты жүзеге асыру және «әркімнің мәдениеттің барлық көріністері туралы ақпаратты өзі таңдаған тілінде іздеу, алу және бөлісу құқығын, сондай-ақ қоғамдастықтың білдіру және тарату құралдарына қол жеткізуін» қамтиды.⁸⁶ Мәдени өмірге қатысу құқығына ие болса, мемлекет бұл шараны қабылдаудың негізділігін, оның ішінде шараның заңды мақсатты көздейтінін, өте қажет екенін және адам құқықтарының басқа заңдары мен стандарттарына сәйкес келетінін дәлелдеуге тиіс.⁸⁷ CESCR одан әрі мәдени құқықтарды ілгерілету мен құрметтеу адамның қадір-қасиеті мен жеке адамдар мен қауымдастықтар арасындағы өзара әрекеттесу үшін маңызды екенін түсіндірді.⁸⁸ Мәдени құндылықтарды қорғау міндеті және мұрасының іргелі сипаты соншалықты, тіпті мемлекеттер қарулы қақтығыстар кезінде де ерекше сақтық танытуға бұрыннан келісіп, кез келген халықтың мәдени құндылықтарына зиян келтіру «барлық адамзаттың мәдени мұрасына зиян келтіру» дегенді білдіреді деген қағидаға сүйенеді және ол халықаралық әдет-ғұрып құқығының нормасы.⁸⁹

2.2 ДІН БОСТАНДЫҒЫНА ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТІН САҚТАУДЫ ШЕКТЕУ ТУРАЛЫ КУЭЛАРДЫҢ СӨЗДЕРІ

Қытай Конституциясы мен басқа заңдарына сәйкес, азаматтар «діни сенім бостандығын пайдаланады» және мемлекет «қалыпты діни әрекеттерді» қорғайды.⁹⁰ Алайда үкімет қай іс-әрекеттер «қалыпты» әрекеттерге жататынын нақты анықтаған жоқ. Шыңжаңдағы мұсылмандар ондаған жылдар бойы діни сенім бостандығының қатаң шектелуіне ұшырады. 2017 жылы бұл шектеулер айтарлықтай күшейтілді.

2017 жылғы наурыз айында кейбір исламдық діни тәжірибелерді заң жүзінде де, іс жүзінде де әрі қарай шектейтін өте кемсітетін Де-экстремизация ережелері қабылданды.⁹¹ Діни немесе мәдени тиістілікті ашық немесе тіпті жеке көрсету, соның ішінде «қалыпты емес» сақал өсіру, бетперде кию немесе орамал тағу, тұрақты намаз оқу, ораза ұстау, ішімдік ішуден бас тарту, ислам немесе ұйғыр мәдениеті туралы кітаптар немесе мақалаларды сақтау сол ережелер бойынша «экстремистік» деп танылуы мүмкін. Осы ережелер жарияланғаннан кейін көптеген дін қайраткерлері, зиялылар мен ғалымдар Шыңжаңда тек діни сенім және сөз бостандығына ие болу құқықтарын пайдаланғаны үшін қамауға алынды.⁹² Осы ережелермен бірге «діни экстремизмнің 75 көрінісін» сипаттайтын үкіметтік брошюралар кеңінен таратылды.⁹³ Заңсыз белгілерге сақал қою немесе бетті жабу; отбасын жоспарлау саясатына бойсұнбау; рұқсатсыз діни ғимараттар салу; рұқсат етілмеген

 Келесі бет: Қытай үкіметінің шенеуніктері мұсылмандар үйінен діни және мәдени жәдігерлерді алып жатыр.

85 ЭМҚХП No. 21-Жалпы комментарий, 15-параграф.

86 ЭМҚХП No. 21-Жалпы комментарий, para 16-параграф.

87 ЭМҚХП No. 21-Жалпы комментарий, paras 19, 46, 65-параграфтар.

88 ЭМҚХП No. 21-Жалпы комментарий, 1, 6, 48, 49(b)-параграфтар.

89 Әдет-ғұрып халықаралық құқығы жазбаша конвенциялар мен шарттарға қарағанда, қалыптасқан халықаралық тәжірибелерден туындайтын халықаралық құқықтық міндеттемелерге сілтеме жасайды – ұғымды анықтау үшін мынаны қараңыз: Legal Information Institute, "Customary International Law," https://www.law.cornell.edu/wex/customary_international_law www.law.cornell.edu/wex/customary_international_law; Қарулы қақтығыстар жағдайында мәдени құндылықтарды қорғау туралы Гаага конвенциясы (1954); 1954 жылғы Гаага конвенциясына екінші хаттама (1999); Женева конвенцияларына AP I, 53-бап және AP II, 16-бап (1977); ХҚКК, Әдеттегі халықаралық гуманитарлық құқық, 38-ереже.

90 Қытай Халық Республикасының Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысы, «Қытай Халық Республикасының Конституциясы», 36-бап, мына сілтемеден қараңыз: www.npc.gov.cn/zgrdw/englishnpc/Constitution/2007-11/15/content_1372963.htm

91 ШҰАР Ұйғыр автономиялық аймағының де-экстремизациясына қатысты ережелерді қараңыз, «Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданының де-экстремизация туралы ережелері», Қытай Заңының аудармасы, 2017 жылғы 30 наурыз, www.chinalawtranslate.com/en/xinjiang-uyghur-autonomous-region-regulation-on-de-extremification/; Amnesty International, «Қытай: жаппай «қайта тәрбиелеуде» миллионға жуық ұсталғандардың отбасылары жауап беруді талап етеді», 2018 ж. 24 қыркүйек, www.amnesty.org/en/latest/news/2018/09/china-XUAR-families-of-up-to-one-million-detained-demand-answers/

92 Бұған 2014 жылы өмір бойына бас бостандығынан айырылған ұйғыр экономисі, жазушысы және профессоры Ильхам Тохти және 2017 жылы мерзімінен екі жыл бұрын өлім жазасына кесілген ШҰАР университетінің бұрынғы президенті Ташполат Тейіп де бар, екеуі де "сепаратизм" үшін сотталған; Amnesty International, «Қытай: азаматтық қоғам және ғалымдар Қытайды қамауға алынған ұйғыр профессоры Ильхам Тохтиді бес жыл өткен соң дереу босатуға шақырады» дегенді қараңыз, 2019 жылғы 15 қаңтар, www.amnesty.org/en/documents/asa17/9690/2019/en/; Amnesty International, 2019 жылғы 9 қыркүйек, «Қытайда ұйғыр академигі өлім жазасына кесіледі», www.amnesty.org/download/Documents/ASA1710062019ENGLISH.pdf

93 Cia Sici, Global Times, «Шыңжаң округтегі діни экстремизмнің 75 түрін анықтайды» материалын қараңыз, 2014 ж. 25 желтоқсан, www.globaltimes.cn/content/898563.shtml

қажылыққа қатысу; кәмелетке толмағандарға ораза ұстау, дұға ету немесе діни кітапты оқу; ішуді немесе темекі шегуді немесе тұрақты қоғамдық іс-шараларға қатысуды тоқтату; көп мөлшерде азық-түлік сатып алу немесе сақтау; және жанармайды, кемпингке арналған құрал-жабдықты немесе «тиісті себептерсіз» жаттығу жабдығын тым көп сатып алу жатады. Азаматтарға «экстремистік» әрекеттер туралы жергілікті билік органдарына хабарлау тапсырылды.⁹⁴

Amnesty International ұйымы 2017-2021 жылдар аралығында Шыңжаңда тұрған 65 мұсылман ерлер мен әйелдерден сұхбат алды. Олар ислам ұстанушыларға ерекше дұшпандық танытқан ортаны сипаттады. Қытайдан кеткен кезде олардың әрқайсысы дін ұстанатындарын ашық көрсетуге ыңғайсыз сезініп, олай істесе, ұсталып, лагерге жіберіледі деп сенді. Осы куәгерлердің айтуынша, Шыңжаңда мұсылмандар өз діндері үшін маңызды деп санайтын, заңмен тікелей тыйым салынбаған көптеген исламдық әдет-ғұрыптарға қазір іс жүзінде тыйым салынған.⁹⁵ Мұсылмандарға намаз оқуға, мешіттерге баруға, дін үйретуге, діни киім киюге және балаларға исламдық есімдер қоюға тыйым салынған.⁹⁶ Бұрынғы тұрғындар сондай-ақ жеткіліксіз зайырлы болып көріну, мысалы, алкоголь ішпеу, темекі шекпеу немесе халал тағамдарды жеу де күдік туғызып, тұтқындау лагеріне жіберілуге негіз болғанын айтты.⁹⁷

Үнемі тұтқынға алу қаупінің нәтижесінде Шыңжаңдағы мұсылмандар өздерінің мінез-құлқын өзгертіп, дін ұстанатындарын көрсетпейтіндей дәрежеге жетті. Бұрынғы тұтқын Сәкен Amnesty-ға өз қаласындағы мұсылмандар ислам дінінен алыстау үшін мінез-құлқын өзгерткенін айтты. «[2017] бұрын намаз оқып, ораза ұстайтын едік... 2016 жылы Шыңжаң басшысы Ораза айында мұсылмандарды құттықтап жатқан. Бірақ лагерлер басталғаннан кейін адамдар намаз оқымай, ораза ұстамады... Адамдар тіпті имамдармен сөйлесуге де қорықты... Біз тіпті бір-бірімізбен ислами түрде амандаса алмадық», - деді ол.⁹⁸ Басқа көптеген бұрынғы тұрғындарға дәстүрлі мұсылманша сәлемдесуге билік тарапынан тыйым салу туралы нұсқау берілді деп айтты. Енді бір-бірімізге «әссаламу алейкум» деп айта алмаймыз», - дейді Еркінбек.⁹⁹

Тұтқындау лагерге әкеткенге дейін өмірінің басым бөлігі жергілікті мешітке байланысты болған Әуелбек Amnesty-ға ауылындағы адамдар бостандыққа шыққаннан кейін намаз оқуды тоқтатқанын айтты: «[Менің ауылымдағы] бірде-бір адам енді дұға не намаз оқи алмайды. Себебі, билік дінге қарсы. Олар мұсылмандарға қарсы».¹⁰⁰

Үкімет бекіткен мешітке қатысу үшін лагерге жіберілгенін айтқан Дәулет Amnesty-ға 2017 жылы енгізілген жаңа шектеулердің нәтижесінде ауылындағы адамдардың мінез-құлқы қалай өзгергенін айтып берді. 2019 жылы лагерден босатылған кездегі әсері:

Қазір [2019 жылы] дін туралы айтуды қойды... [Біздің ауылда] жұма намазға ешкім келмейді... Әр ауылдың өз саясаты бар. Біздің ауылда әйелдерге қайтадан орамал тағуға рұқсат етілді... басқа ауылдарда бұл мүмкін емес... Кейбір ауылдарда Құран оқуға болады деп естідім, бірақ біздің ауылда бұған мүлдем тыйым салынған, тіпті бүгінгі күнде де.¹⁰¹

Рәзия Amnesty ұйымына бірнеше жыл бойы мемлекеттік қызметкерлерге ораза ұстауға және мешітке баруға тыйым салынғанын, бірақ 2016 жылы үкімет барлығының ораза ұстауына және намаз оқуына тыйым салуды бастағанын айтты. «Олар бізге ораза ұстауға тыйым салды, әсіресе Ораза айында. Бізді [ауылдық әкімдікке] шақырып, тамақтандыратын. Ал Ораза айында үйде кімнің жарығы жанып тұрғанын

94 ШҰАР Ұйғыр автономиялық аймағының дезэкстремизациясына қатысты ережелерді қараңыз, «Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданын дезэкстремизациялау туралы ережелер», Қытай Заңының аудармасы, 2017 жылғы 30 наурыз, www.chinalawtranslate.com/en/xinjiang-uyghur-autonomous-region-regulation-on-de-extremification/

95 Сондай-ақ, Amnesty International, «Қазір ораза ұстаған балаларымды кешіріңіз» – Шыңжаңдағы Ораза» материалын қараңыз, 2019 жылғы 2 мамыр, www.amnesty.org/en/latest/campaigns/2019/05/forgive-my-children-ramadan-in-xinjiang/

96 Amnesty International сұхбаттары; Сондай-ақ Human Rights Watch, «Қытай Шыңжаңдағы көптеген сәбилерге мұсылман есімдерін қоюға тыйым салды: ұйғырларға шектеудің өсуінің абсурдтық бөлігі» материалын қараңыз, 2017 жылғы 24 сәуір, www.hrw.org/news/2017/04/25/china-bans-many-muslim-baby-names-xinjiang

97 Amnesty International сұхбаты; Сондай-ақ: Джон Шарман, Independent, «Қытай Жаңа Ай жылы мерекесінде «мұсылмандарды шошқа етін жеп, ішімдік ішуге мәжбүрлейді»: Шыңжаңда шенеуніктер «халалға қарсы» науқанын бастағаннан кейін айыптау басталды», 2019 жылғы 7 ақпан, www.independent.co.uk/news/world/asia/china-muslims-xinjiang-pork-alcohol-lunar-new-year-spring-festival-uyghur-islam-a8767561.html

98 Amnesty International сұхбаты.

99 Amnesty International сұхбаттары, сонымен бірге, Даррен Байлер, Кіші Қытай, «Ұйғыр тілінде сөйлемейтін «патриотизм», 2019 жылғы 2 қаңтар, supchina.com/2019/01/02/the-patriotism-of-not-speaking-uyghur/

100 Amnesty International сұхбаты.

101 Amnesty International сұхбаты.

[кім намаз оқып жатқанын көру үшін] бақылап отыратын... Адамдар ішімдік ішпеуден қорқа бастады», - деді ол.¹⁰²

Amnesty International үкімет олардың некеге тұру, балаға ат қою және жерлеу рәсімдерін өткізуге тыйым салғанын айтқан куәгерлермен сұхбат жүргізді.¹⁰³ «Енді біреу қайтыс болса, жерлеуге тек тікелей туыстары келеді», - деді Дәулет.¹⁰⁴ Еркінбек Amnesty ұйымына «Бұрын намаз оқып, діни мерекелерді тойлайтынбыз. Енді мұның ешқайсысы болмайды... Жаназада енді ешкім намаз оқи алмайды. Бұл адамдарды қатты ренжітеді, өйткені олар жақындарын дұрыс жерлей алмайды».

Сәкен Amnesty-ға 2017 жылдан бері үкіметтік қызметкерлер оның ауылындағы адамдардан діндар емес екенін растайтын құжаттарға қол қоюды сұрағанын және көптеген дін ұстанушылар дінге сенбейтіндерін айтуға мәжбүр болғанын айтты, өйткені олар шындықты айтса, олармен не болады деп қорқады. Сәкен одан әрі полиция мен үкімет қызметкерлері 2019 жылы өзі қатысқан жерлеу рәсімін ортасынан тоқтатқанын айтып берді, өйткені қайтыс болған адам діндар емес екені туралы құжатқа қол қойған, сондықтан оған діни жерлеу рәсімдерін жасауға рұқсат етілмейтінін айтты.¹⁰⁵

Бұрынғы қамауда отырған Мерьямгүл өз ауылындағы мемлекеттік қызметкерлердің дәстүрлі рәсімдерден діни жағын қалай алып тастағанын айтып берді:

Тойлар қазір үкіметтің нұсқауымен өтеді. Біздің дәстүрімізде имам жаңа туған нәрестелерге [Құранның] аяттарды оқып, ат қояды, ал қазір есімді [үкімет қызметкері] қояды, Құран оқылмайды... [Балаларыңызға қоятын] есімдер, исламдық есімдер беруге тыйым салынған... Олар «Мұхаммед» сияқты исламдық есімдері бар адамдардың атын да өзгерте бастады.¹⁰⁶

Одан әрі куәгерлер Amnesty-ға үкіметтің этникалық саны аз топтарды, әсіресе ұйғырларды ұлты хань қытайлармен некеге тұру үшін ашық қысым көрсеткенін айтты. Басқа этникалық саны аз топтардың кейбір өкілдері хань қытайларға үйленіп жатыр, өйткені бұл олардың үкіметке қатысты қиындықтарын тоқтатады деп сенді.¹⁰⁷ «Үкімет адамдарды бір-бірімен некеге тұруға шақырады және [некеге тұрғандарға] экономикалық жеңілдіктер береді, мысалы, қайта үйренуге жіберуден босату сияқты... Ұлты хань қытайға үйленгендер онымен бірдей құқықтарға ие болады... Мұның бәрі теледидарда. Ол газеттерде бар. Олар оны насихаттайды», - деді Мерьямгүл Amnesty-ға.¹⁰⁸

Журналистер мен ғалымдар үкіметтің саны аз этникалық топтардың өкілдерін ұлты хань қытайлармен некеге тұруға ынталандыру саясатын қабылдағанын хабарлады. Бұл саясатқа қолма-қол ақша төлеу, балаларға тегін білім беру, оқу ақысын субсидиялау, үкіметтік тұрғын үй мен жұмыс орындарымен көбірек қамту және ұлтаралық жұптардың балалары үшін колледжге түсу емтихандарына қосымша ұпай алу кіреді.¹⁰⁹ Сондай-ақ, журналистер ұйғыр әйелдерінің ұлты хань қытай жігіттеріне тұрмысқа шығуға мәжбүр болғанын хабарлады.¹¹⁰

ДІНИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ЖӘДІГЕРЛЕРДІ ЖОЮ

Шыңжаңның көптеген бұрынғы тұрғындары Amnesty-ға олардың үйлерінде діни жәдігерлерді немесе телефондарында діни мазмұндағы ақпарат, оның ішінде діни кітаптарды, фильмдерді не фотосуреттерді қоса алғанда, сақтауға тыйым салынғанын айтты. Амнистия сонымен қатар халықтың

102 Amnesty International сұхбаты.

103 Amnesty International сұхбаттары, сонымен бірге, Шохрет Хошур, Азат Азия радиосы, «Шыңжаң билігі ұйғырлардың жерлеу дәстүрін бұзу үшін «жерлеуді басқару орталықтарын» пайдаланады» материалын қараңыз, 2018 жылғы 19 сәуір, www.rfa.org/english/news/uyghur/burials-04192018141100.html

104 Amnesty International сұхбаты.

105 Amnesty International сұхбаты.

106 Amnesty International сұхбаты.

107 Amnesty International сұхбаты.

108 Amnesty International сұхбаты.

109 Эдвард Вонг (Edward Wong), Нью-Йорк Таймс, «Батыс Қытайдағы тәртіпсіздіктерді азайту үшін шенеуніктер неке үшін ақша ұсынады» ("To Temper Unrest in Western China, Officials Offer Money for Inter-marriage"), 2014 ж. 2 қыркүйек, www.nytimes.com/2014/09/03/world/asia/to-temper-unrest-china-pushes-interethnic-marriage-between-han-and-minorities.html; Даррен Байлер, Кіші Қытай, «Ұлтаралық неке кезінде ұйғыр махаббаты» ("Uyghur Love in A time of interethnic Marriage"), 2019 жылғы 7 тамыз, supchina.com/2019/08/07/uyghur-love-in-a-of-interethnic-marriage/; Ева Сяо, Франс Пресс, «Қытай ШҰАР ассимиляциялық бағытта ұлтаралық неке жасауға қысым жасайды» ("China pushes inter-ethnic marriage in XUAR assimilation drive"), 2019 жылғы 17 мамыр, news.yahoo.com/china-pushes-inter-ethnic-marriage-XUAR-assimilation-drive-044619042.html

110 Лей Хартман, Американы бөлісу, «Қытай ұйғыр әйелдерін қалауынсыз некеге тұруға мәжбүрлейді» ("China coerces Uyghur women into unwanted marriages"), 2019 жылғы 24 қыркүйек, share.america.gov/china-coerces-uyghur-women-into-unwanted-marriages/

мүлкін бақылауға және тінтуге қатысқан үш адаммен - бұрынғы екі мемлекеттік қызметкер және мемлекеттік қызметкерлерге көмек көрсеткен бір адаммен сөйлесті; олардың екеуі мұсылман үйлерінен тыйым салынған жәдігерлерді тәркілеу туралы өз көргендерін айтты.

Бұрынғы тұрғындардың бірнешеуі түркі мұсылмандарының мәдениетіне қатысты мәдени кітаптар, жәдігерлер және басқа да материалдарға іс жүзінде тыйым салынғанын айтты. Саны аз этникалық топтардың өкілдері оларды жойып, оның орнына қытай кітаптары мен өнерін қолдануға мәжбүрленді.¹¹¹ «Шектеулер тек діни нәрселерге қатысты емес... Мен немере ағамның үйінде болдым, олар дәстүрлі ағаш оюларын [алып тастады], тіпті кілемдерін [жыртып тастады]. Кілемнің ар жағында ұйғырша бірдеңе жазылған... Ұйғырша жазылғандықтан [билік] кесіп тастады», - деді Сәкен.¹¹²

Бұрынғы тұрғындар полиция немесе үкімет қызметкерлері үйлерінде тінту өткізгенін хабарлады. Кейбіреулер исламға, ұйғырға немесе қазақ мәдениетіне қатысты кітаптары мен мәдени жәдігерлерін тінтуден қорқып, өртеп жібергенін немесе жойғанын хабарлады. «Әркім өз кітаптарын [үкімет кеңсесіне] әкелсін деген хабарландыру болды... Бізде кітап сәресі болды. Бізде ұйғырша кітаптар болды. Біз кітаптарды берген жоқпыз, себебі бұл дәлел болар еді. Сонымен, кітаптарды жасырдық. Кейбір адамдар кітаптарды өртеп жіберді. Мен сонда болған кезде біз оны жасырдық, - деді Хурниса.¹¹³ «Біз қорқып кеттік. Біз [Құранды] ұсақ-ұсақ қылып жыртып, сосын өртеп жібердік», - деді Сәкен.¹¹⁴

Рәзия 2016-2017 жылдар аралығында өз аймағындағы мемлекеттік қызметкерлердің дін ұстанатындардың белгілі бір «категорияларын» – мысалы, діни киім кигендерді немесе (зайырлы болуға міндетті) басқа да жергілікті билік өкілдерін - нысанаға алудан барлық мұсылмандарды нысанаға алғанын өз көзімен көргенін айтып берді. Оның айтуынша, 2017 жылы жергілікті билік өкілдері барлық мұсылмандар мен мұсылман үйлерінде діни әдет-ғұрып белгілерін іздей бастады. Ол өз үйінде отбасымен діни жәдігерлерді жасыру үшін қанша уақыт өткенін сипаттады:

[Қауіпсіздік агенттері] көшеде телефондарды тексеріп, [үйіміздегі] Құрандар, жайнамаздар мен тасбихтерді іздей бастады... Бұл заттардан құтылуымыз керек болды... Біз [Құранды] лақтырып жібере алмадық, сондықтан біз оны қазанға салып, қайнаттық, содан кейін лақтырып тастадық. Оны қайнатсақ, полиция кітаптардағы саусақ іздерін таба алмайды деп сендік.¹¹⁵

Үкіметте жұмыс істеген Мерьямгүл мемлекеттік қызметкерлер өз ауылындағы мұсылман отбасыларының үйлеріне үнемі барып, діни жоралғылардың белгілерін тексеретінін, діни жәдігерлер табылса, бұл отбасылардың лагерьге жіберілу қаупі болғанын айтты.¹¹⁶

[I]Есікте айшық болса, оны алып тастауға міндеттісіз. Көгершін немесе кеме сияқты пішін болса, оны өзгерту керек... Басқа мәдениеттегі кез келген нәрсені өзгертуіңіз керек... Әр үйге үкімет рұқсатымен бір Құран берілді. Сізде дінге қатысты басқа ештеңе болмау тиіс.

Үкіметте жұмыс істеген Айман Amnesty-ға үкімет қызметкерлері мен полиция мұсылман отбасыларының үйлеріне кіріп, барлық діни жәдігерлерді қалай күштеп тартып алғанын айтып берді:

Біз [мұсылман ұлттық тобына жататын] 20 отбасы тұратын [ауылдың бір бөлігіне] бардық. Дінге қатыстының бәрін алып тастап, бұлардың заңсыз екенін көрсетуге тура келді... Осылай істеп жатқанда біз тіпті есікті де қаққан жоқпыз... Біз рұқсат сұрамай-ақ кіретін едік... Адамдар жылап жатты... Полицияға бәрін бердік... Арабша жазылғанның бәрін алып тастаңдар дедік.

Сондай-ақ Айман Amnesty-ға мемлекеттік қызметкерлер саны аз ұлттар өкілдерінің үйлеріне діни жәдігерлерге үнемі мониторинг

 Қарама-қарсы бет: Қытай үкіметінің шенеуніктері бір отбасын бақылауға келді. Мемлекеттік шенеуніктерден көбіне негізінен мұсылман саны аз топтарға жататын отбасылардың үйлерінде айына бірнеше рет түнеу талап етіледі.

¹¹¹ Amnesty International сұхбаты.

¹¹² Amnesty International сұхбаты.

¹¹³ Amnesty International сұхбаты.

¹¹⁴ Amnesty International сұхбаты.

¹¹⁵ Amnesty International сұхбаты.

¹¹⁶ Amnesty International сұхбаты.

жүргізетінін түсіндірді. «Біз жауапты болған отбасылардың үйлеріне барған кезде оларда мешіттің фотосы немесе дінге қатысты ештеңе жоқ екеніне көз жеткізуіміз керек еді. Және бәрінде Қытай туы болуы талап етілді. Біз оларға [мешіттердің] фотосуреттерін алып тастап, жалауларды қойыңдар деп айттық».¹¹⁷

Сондай-ақ үкіметте жұмыс істеген Мехмет Amnesty-ға өзі және әріптестері адамдардың үйлерінен діни және мәдени жәдігерлерді іздеуге жауапты болғандарын айтты. «Ауылдағы әр үйден қазақ тілінде немесе араб каллиграфиясымен жазылған әдебиет пен кітаптардың бар-жоғын тексеретін едік. Біз оларды жинап, өртеуіміз керек еді... Біз кітаптарды [адамдардың үйінен] жинап, содан кейін оларды қоғамдық кеңсеге апардық. Кеңседегі күзетшілер оларды өртеп жіберді. Мен оны көрдім».¹¹⁸

ДІНИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ОРЫНДАРДЫ БҰЗУ

Шыңжаңда мешіттер, ғибадатханалар, бейіттер және басқа да діни, мәдени нысандар жүйелі түрде жойылды немесе мақсаттары өзгертілді.¹¹⁹ Аумақтарды зерттеу үшін спутник суреттерін пайдалана отырып, Австралияның стратегиялық саясат институты Шыңжаңда 16 000-нан астам мешіт қираған немесе бүлінген деп есептеді.¹²⁰ Зардап шеккен орындардың арасында ұйғыр діні мен мәдениетіне ерекше маңызды зиярат орындары бар. Бұл жерлерді аралаған шетелдік ғалымның айтуынша, ең қасиетті екі зиярат орны – Имам Джафири Садық мазары мен Ордам Падишах мазары қиратылып, басқалары қорланған, жабылған немесе туристік орындарға айналдырылған.¹²¹ Мехмет үш тарихи ғибадатханаларда болды. Онда бақылау бейнекамералар орнатылғанын айтты. «Қазір бәрі баруға қорқады», - деді ол Amnesty-ға.¹²²

Amnesty International ұйымы өз қалалары мен ауылдарындағы мешіттердің қирағанын немесе олардың мақсаты өзгертілгенін айтқан көптеген адамдармен сұхбат жүргізді.¹²³ Көптеген бұрынғы тұтқындар бірнеше ай қамауға алынғаннан кейін үйлеріне қайтып келгенде, мешіттер мен басқа да мәдени жәдігерлерді қиратуды немесе басқа мақсатта пайдалануды қоса алғанда, ауылдарында көп өзгерістер болғанын хабарлады. Бауыржан Amnesty-ға лагерден шыққан соң ауылын алғаш көргенде қандай күйде болғанын айтып берді. «Олар әр мешіттен... және үйлердегі жиһаздардан... айшықтарды алып тастады... Енді әр үйде Си Цзиньпиннің суреті болуы керек. Бұрын бізде мешіттің суреті болған», - деді ол.¹²⁴ Айтуған Амнистияға өз аймағындағы көптеген мешіттердің қирағанын және мейрамханаларға халал белгілерін қоюға рұқсат етілмегенін айтты. «Олар исламды жоюға тырысатын сияқты», - деді ол.¹²⁵ Айдар Amnesty-ға өзінің елді мекенінде бұрын 15 мешіт болғанын, оның екеуі өз ауылында болғанын, бірақ 13 мешіттің пайдалану мақсаты өзгертілгенін айтты:

Қазір екі мешіт қана жұмыс істейді. Он үші жабылды... [қалған мешіттерде] әлі намаз оқитындар өте аз. Олардың барлығы өте қартайған... Мен тіпті үйде намаз оқи алмадым. Олар мені бақылап

¹¹⁷ Amnesty International сұхбаты.

¹¹⁸ Amnesty International сұхбаты.

¹¹⁹ Rian Thum, Қытайда жасалған журналы (Made in China Journal), «Шыңжаң кеңістігін тазарту: осы мағынада мазарды қорлау» ("The Spatial Cleansing of China: The Spatial Cleansing of Mazar in Context"), 2020 жылғы 24 тамыз, madeinchinajournal.com/2020/08/24/the-spatial-cleansing-of-XUAR-mazar-desecration-in-context/; Лили Кью, The Guardian, «Ашылды: Қытайдың ШҰАР мешіттерін қирату миссиясының жаңа дәлелі», 2019 жылғы 6 мамыр, www.theguardian.com/world/2019/may/07/revealed-new-evidence-of-chinas-mission-to-raz-the-mosques-of-xinjiang; Ұйғыр адам құқықтары жобасы (Amnesty-ға): «Сенімді бұзу: ұйғыр мешіттері мен ғибадатханаларын бұзу және қорлау», 2019 жылғы 28 қазан; Джоан Смит Финли, ChinaFile, «Енді біз ешқашан сөйлеспейміз: "Шыңжаңды тазалаудың" ішінде, 2018 ж. 28 желтоқсан», www.chinafile.com/reporting-opinion/viewpoint/naw-we-dont-talk-anymore қараңыз.

¹²⁰ Натан Рузер, доктор Джеймс Лейболд, Келси Мунро және Тилла Ходжа, Австралиялық стратегиялық саясат институты (ASPI), «Мәдени жою: Шыңжаңдағы ұйғыр және ислам кеңістігі жойылуы ізімен», www.aspi.org.au/news/cultural-destruction-and-detention-facilities-XUAR

¹²¹ Риан Тум, Қытайда жасалған, «Шыңжаң кеңістігін тазарту: осы мағынадағы мазарды қорлау», 2020 жылғы 24 тамыз, madeinchinajournal.com/2020/08/24/the-spatial-cleansing-of-XUAR-mazar-desecration-in-context/

¹²² Amnesty International сұхбаты.

¹²³ Amnesty International сұхбаттары, сонымен бірге Үкіметтің діни орындарын бұзуы Шыңжаңдағы мешіттермен ғана шектелген жоқ. Си Цзиньпиннің тұсында үкімет «бөтен» деп саналатын ислам мен христиандықты қоса алғанда, діндерді «жамандау» әрекеттерін күшейтті. 2014 жылдан бері, әсіресе жағалаудағы Чжэцзян провинциясында, діни орындарды шамадан тыс және заңсыз реттеу сылтауымен шіркеулерден мыңдаған кресттер алынып, басқа шіркеулер қиратылды; Дэвид В. Ким өңдеген «Қазіргі Азиядағы діни трансформация. Трансұлттық қозғалыс» бөлімін қараңыз.

¹²⁴ Amnesty International сұхбаты.

¹²⁵ Amnesty International сұхбаты.

отырды. Мен қорықтым... [Жабылған] мешіттердің кейбірі бос, кейбірі тігін фабрикасы болды... бірақ барлық мұнаралар бұзылып, исламдық әшекейлер алынып тасталды... Менің ауылымдағы екі мешіттің де (оның ішінде әлі жұмыс істеп тұрғанның да) мұнаралары бұзылған.¹²⁶

Куәгерлер сонымен қатар қалған мешіттерден, сондай-ақ басқа мәдени және діни орындардан, соның ішінде бейіттерден исламдық айшығы мен араб жазулары жойылғанын айтты. «Кейбір мешіттер қиратылды... басқаларында айшығын алып тастап, орнына Қытай тулары тігілді... Айшықтар қабірлерден де алынды. Мысалы, анам қайтыс болды, ал інім қабір басындағы айшықты алып тастауға мәжбүр болды. Оны ауылдағы шенеуніктер мәжбүр етті», - дейді Абзал.¹²⁷ «Менің жұмысымның бір бөлігі мұсылман зираттарынан айшықтарды алып тастау болды... Маған арабша сөздерді бояуға тура келді... Мен туысқанымның бейіті үстіне сурет салдым», - деді Мехмет.¹²⁸

2.3 ЖАППАЙ АНДУ МЕМЛЕКЕТІ

Шыңжаңда тұратын мұсылмандар әлемдегі ең мұқият бақыланатын халық болуы мүмкін. Қытай үкіметі осы топтың өмірі туралы егжей-тегжейлі ақпарат жинау үшін орасан зор ресурстарды жұмсады. Бұл жүйеленген жаппай бақылауға адамдардың жеке өміріне қол сұғылмаушылық, жүріп-тұру және сөз бостандығына ие болу құқықтарына нұқсан келтіретін саясат пен тәжірибелердің жиынтығы арқылы қол жеткізіледі.

Amnesty International 2017 және 2021 жылдар аралығында Шыңжаңда өмір сүрген этникалық саны аз топтардың 65 мүшесімен сұхбат жүргізді, олардың әрқайсысы үкіметтің бақылау жүйесін бастан кешірудің қандай екенін сипаттады. Amnesty сонымен бірге Шыңжаңға барған ұлты хань қытаймен сұхбаттасып, анду мемлекеті туралы өз тұжырымдарымен бөлісті.¹²⁹ Бұл адамдардың айтуынша, қадағалау жүйесі кең ауқымды, жеке тұлғаға қол сұғатын және электронды бақылауды осы түрлерінде қамтиды:

- биометриялық деректерді, соның ішінде көздің қарашығын сканерлеу және бет бейнелерін жинау;
- мемлекеттік қызметкерлердің тым терең сұхбаттары;
- қауіпсіздік қызметкерлерінің бәрі тұрақты тінтулер мен жауап алуды жүргізуі;
- мемлекеттік қызметкерлер мен этникалық саны аз топтарға жататын отбасыларында тағайындалған кадрлардың бірге «тұруы»;
- бет-әлпетті тану камераларын қоса алғанда, бақылау камераларының үздіксіз желісі;
- «Ыңғайлы полиция бекеттері» деп аталатын бақылау-өткізу пункттерінің кең желісі; және
- адамдардың жеке байланыс құрылғыларына және қаржылық тарихына кедергісіз қол жеткізу.

Amnesty-ға берілген куәгерлердің ақпараты Шыңжаңдағы үкіметтің жаппай бақылау операциясы туралы журналистер, ғалымдар және басқа да тергеушілер анықтаған мәліметтермен сәйкес келеді.¹³⁰ Бұл

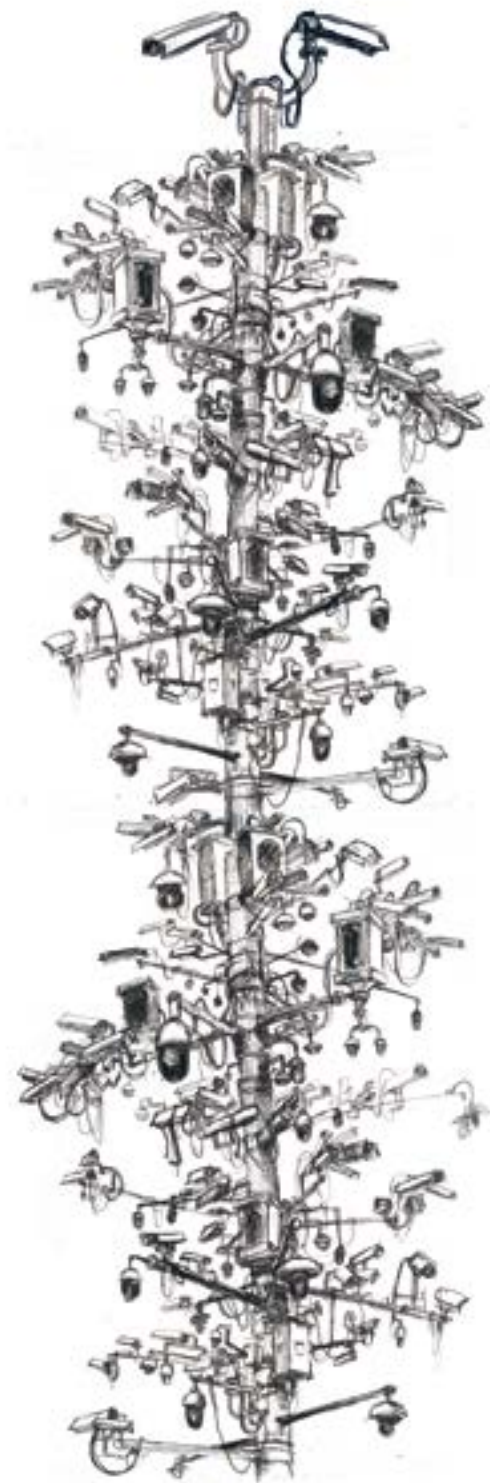
126 Amnesty International сұхбаты.

127 Amnesty International сұхбаты.

128 Amnesty International сұхбаты.

129 Amnesty International сұхбаты: Шыңжаңдағы ұлты хань қытай ер адаммен кездескен Amnesty International, «Кемсітушілік күәсі: Шыңжаңдағы ұлты хань қытайлардың мойындауы», 2020 жылғы 16 маусым, www.amnesty.org/en/latest/news/2020/06/witness-to-discrimination-confessions-of-a-han-chinese-from-XUAR/

130 Шыңжаңдағы бақылау туралы басқа мақалалар мен баяндамалар үшін Пол Мозур мен Аарон Кроликті қараңыз, Нью-Йорк Таймс, «Қытай қалаларын бақылау торы полицияға үлкен өкілеттіктер береді: билік телефондарыңызды сканерден өткізе алады, жүзіңізден аңдып, үйіңізден қашан кеткеніңізді біле алады. Әлемдегі ең үлкен тыңшылық желілердің бірі қарапайым адамдарға бағытталған және оны ешкім тоқтата алмайды», 2019 жылғы 17 желтоқсан, www.nytimes.com/2019/12/17/technology/china-surveillance.html; Яэль Грауэр, The Intercept, «Ашылған: Қытай полициясының ауқымды дерекқоры – миллиондаған жария болған полиция файлдары Қытайдағы ұйғыр саны аз тобын тұншықтыратын бақылаудың егжей-тегжейлері», 2021 жылғы 29 қаңтар, theintercept.com/2021/01/29/china-uyghur-muslim-surveillance-police/; Даррен Байлер, Нома журналы, «Шыңжаң деректер полициясы: Батыс Қытайда үкімет өз қауымдастықтарындағы адамдардың цифрлық және шынайы өмірін бақылау үшін негізінен жас жігіттерден тұратын армияны тағайындады», 2020 жылғы 8 қазан, www.noemamag.com/the-XUAR-data-police/; Даррен Байлер, Prospect журналы, «Үлкен аға Қытай ұйғырларына қарсы: тұрақты бақылау, мәдени қысым көрсету және «қайта тәрбиелеу» Қытайдағы мұсылман саны аз топтардың күнделікті шындығы. Ал оған мүмкіндік беретін технология алпауыттары біз ойлағаннан да жақын», 2020 жылғы 28 тамыз, www.prospectmagazine.co.uk/magazine/big-brother-vs-chinas-uyghurs; Human Rights Watch, «Қытайдың қуғын-сүргін алгоритмдері: Шыңжаң полициясының жаппай қадағалау жүктемесін кері пайдалану», 2019 жылғы 1 мамыр, www.hrw.org/report/2019/05/01/chinas-algorithms-repression/reverse-engineering-xinjiang-police-mass; Mera Раджагопалан, BuzzFeed News, «21-ші ғасырдағы полиция мемлекеті шынымен де солай көрінеді», 2017 жылғы 17 қазан, www.buzzfeednews.com/article/meghara/the-police-state-of-the-future-is-already-here#.kxxwXj8MMB; Джош Чин және Клемент Бурге, The Wall Street Journal, «Шыңжаңдағы он екі күн: Қытайдың қадағалау мемлекеті күнделікті өмірді қалай бұзып жатыр», 2017 жылғы 19 желтоқсан, www.wsj.com/articles/twelve-days-in-XUAR-how-chinas-surveillance-state-overwhelms-daily-life-1513700355

операция үкіметке орасан зор жеке ақпарат берумен қатар, билікке - нақты уақытта - Шыңжаңның саны аз этникалық топтар халқының байланыстары, қозғалысы, әрекеттері мен мінез-құлқын жан-жақты бақылауға мүмкіндік береді.¹³¹

Үкіметтің жаппай аңдып жиналған ақпараттың көп бөлігі Бірлескен операциялар бірыңғай платформасы (IOP) деп аталатын үлкен деректерді жинау жүйесіне жүктеледі, онда ол үздіксіз жинақталады және талданады.¹³² Human Rights Watch зерттеуіне сәйкес, полиция және басқа да мемлекеттік шенеуніктер IOP үлкен көлемдегі жеке ақпаратты жинау үшін, сондай-ақ «күдікті деп танылған әрекеттер немесе мән-жайлар туралы есеп беру және жүйеде мәселе туғызатын деп белгіленген адамдарды тергеуге шақыру» үшін пайдаланды. «Күдікті» деп танылған әрекеттерге бейбіт діни ғұрыптар, рұқсат етілмеген байланыс бағдарлама пайдалану және нормадан тыс жанармай немесе электр қуатын сатып алу не пайдалану жатады.¹³³ IOP аңдитын «күдікті» әрекеттердің көбісі Amnesty-ға сұхбат берген лагерь тұтқындарды тұтқындау «себептерімен» айнадай тура келеді (3.1-тарауды қараңыз).

Үкіметте жұмыс істеген және деректер жинау жүйесінің бөліктерін көрген Азат Amnesty-ға үкімет бақылаған кейбір қозғалыстар мен коммуникациялар туралы айтып берді:

2017 жылы... Мұның бәрі жүйеге сақталды... Ақпараттың бәрі, қайда барғаныңыз, кіммен сөйлескеніңіз, дерекқорға түседі... Біз үш негізгі категория бойынша ақпаратты жинадық: кіммен бірге сапарға бардыңыз, қайда ұйықтадыңыз және кіммен сөйлестіңіз... Егер біреумен араласқан болсаңыз – оған қоңырау шалып, бірге саяхаттап жүрсеңіз не қонақүйде бірге болсаңыз – онда [сіздің атыңыз] тізімге енеді және [үкіметтің әртүрлі деңгейлеріне] жіберіледі.¹³⁴

131 Пол Мозур мен Аарон Кролик, Нью-Йорк Таймс, «Қытай қалаларын бақылау торы полицияға үлкен өкілеттіктер береді: Билік телефондарыңызды сканерлей алады, жүзіңіз бойынша аңдып, үйіңізден қашан шыққаныңызды біле алады. Әлемдегі ең үлкен тыңшылық желілердің бірі қарапайым адамдарға қарсы бағытталған және оны ешкім тоқтата алмайды», 2019 жылғы 17 желтоқсан, www.nytimes.com/2019/12/17/technology/china-surveillance.html

132 Human Rights Watch ұйымы, «Қытай: саны аз ұлттық топтардың аймағындағы үлкен деректер қудалау отына май құйды – алдын ала саясат жеке тұлғаларды тергеу, қамауға алу үшін белгілейді», 2018 ж. 26 ақпан, www.hrw.org/news/2018/02/26/china-big-data-fuels-crackdown-minority-region

133 Human Rights Watch, «Қытайдың қуғын-сүргін алгоритмдері: Шыңжаң полициясының жаппай қадағалау жүктемесін кері пайдалану», 2019 жылғы 1 мамыр, www.hrw.org/report/2019/05/01/chinas-algorithms-repression/reverse-engineering-xinjiang-police-mass

134 Amnesty International сұхбаты.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ ЖЕКЕ ӨМІРГЕ ҚОЛ СҰҚПАУ ҚҰҚЫҒЫ ЖӘНЕ ЖАППАЙ БАҚЫЛАУ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН БҰЗУ РЕТІНДЕ

Жеке өмірге қол сұқпау құқығы басқа құжаттармен қатар Адам құқықтарының жалпыға ортақ Декларациясы және АСҚХП бойынша қорғалатын адам құқығы болып табылады.¹³⁵ АСҚХК-ң 17(1)-бабына сәйкес, «Ешкімнің жеке өміріне, отбасына, үйіне не хат алмасуына негізсіз әлде заңсыз араласуға болмайды [...]» Жеке өмірге қол сұқпау құқығына кез келген араласу әрқашан заңды, қажетті және сәйкес шамада болуы тиіс, және де әркім заңды, қажетті немесе орынды емес араласудан заңмен бірдей қорғалу құқығына ие.

Талдаусыз жаппай бақылау – бұл жеке бір тұлғаға немесе топқа әлде нақты бір жерге бағытталып, негізді күдікке байланысты байланысу материалдарын жаппай бақылау, ұстау, жинау, сақтау, талдау немесе басқаша пайдалану емес.¹³⁶ Бақылау заңды мақсатта және сәйкес шамада жасалмаса, жеке өмірге қол сұқпау құқығын бұзады. Amnesty International ұйымы талдаусыз жаппай бақылау ешқашан адамның жеке өміріне қол сұқпау және сөз бостандығына сәйкес шамада араласу болып табылмайды деп санайды.¹³⁷

Заңды болу үшін кез келген байланыс бақылауы жалпыға қолжетімді және болжанатын ұлттық заңдарға сәйкес рұқсат етілуі тиіс. Билік органдарына байланыс бақылауына құқығы берілетін шарттар мен жағдайларды ақылға сиымды түсіндіретін заң адамдар үшін анық болу тиіс. Теріс пайдалануға жол бермейтін тиімді кепілдіктер заңмен белгіленіп, ықтималды бақылау шараларының сипатын, көлемін және ұзақтығын қамтуы тиіс; оларға тапсырыс беруге қажетті негіздер болуы тиіс; ондай шараларға рұқсат беріп, жүзеге асыруға және қадағалауға құзыреті бар органдар; және қалпына келтіру процесі қарастырылуы тиіс.

Бет-әлпеті бойынша айқындау технологиясын (FRT), яғни жеке тұлғаның кім екенін анықтау үшін пайдалану - (бет бейнесін өзінікі деп тіркеген адамның ұсынып тұрған бет бейнесімен салыстыру не шынайылығын анықтауға қарама-қайшы) бұл талдаусыз жаппай бақылаудың бір түрі. Осылайша, бұл жеке өмірге қол сұқпау құқығын және басқа да адам құқықтарын бұзу болып табылады.¹³⁸ Өз радиусындағы барлық бет бейнелерді сканерлеп, түсіретін FRT-ң ешбір жағдайда қажеттілігі де, шамаға сәйкестілігі де жоқ.¹³⁹

FRT бейбіт жиналыстар мен сөз бостандығына ие болу құқықтарына айтарлықтай нұқсан келтіреді. Мемлекеттер қоғамдық кеңістікті бақылау үшін FRT-ге көбірек жүгінеді. Бұл бейбіт жиналу, бірлесу, сөз бостандығына кедергі жасау ғана емес, сонымен бірге бәсеңдету әсерін тудырып, бейбіт келіспеушілік пен қоғамдық өмірге қатысуға айтарлықтай тосқауыл қоюы мүмкін.

FRT маргиналданған топтарға пропорционалды емес әсер етіп, теңдік пен кемсітпеу құқығын бұзады. Мемлекеттер осы технологияны ұлты, нәсілі не жынысына қарай белгілі бір адамдарды немесе топтарды қасақана нысанаға алу үшін пайдалануы мүмкін, пайдаланады да. Бұл технологияның мақсаты болмаса да, кемсіту әсері үлкен қауіп тудырады. Бұл технология бар әлеуметтік кемшіліктерді күшейтіп, ұлғайтуы мүмкін және онсыз да шеттетілген әлеуметтік топтарды одан әрі әлсіретеді.

135 Жеке өмірге қол сұқпау құқығы Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясының (АҚЖД) 12-бабында және Қытай қол қойған Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық Пактінің (АСҚХП) 17-бабында бекітілген.

136 Amnesty International, «Жаппай қадағалау оңай нұсқаулығы», 2015 ж. 18 наурыз, www.amnesty.org/en/latest/campaigns/2015/03/easy-guide-to-mass-surveillance/

137 Amnesty International, «Amnesty International жаппай бақылау үшін бет бейнесін анықтау технологиясын пайдалануға тыйым салуға шақырады», 2020 жылғы 11 маусым, www.amnesty.org/en/latest/research/2020/06/amnesty-international-calls-for-ban-on-the-use-of-facial-recognition-technology-for-mass-surveillance/

138 Бет бейнесін сәйкестендіру жүйелері тұлғаларды бет бейнесі бойынша сәйкестендіру, сәйкестіктердің бар-жоғын көру үшін бет бейнелер дерекқорымен салыстыру арқылы пайдаланылады. Мұндай жүйені құқық қорғау органдары бақылау тізіміне енгізілген тұлғаларды анықтау үшін пайдаланады. Жеке тұлға әдетте бұл процеске қатыспайды, атап айтқанда деректерді алдын ала тіркеу талап етілмейді. Керісінше, бет бейнесін анықтау жүйелері (бет бейнесін аутентификация жүйелері ретінде де сипатталады) бетті сканерлеп, сол бет бейнесінің дерекқорында бар-жоғын анықтап, сәйкестендіруге әрекеттенеді. Бұл жүйелер, мысалы, ғимаратқа кіру немесе әуежайда шекаралық бақылаудан өту үшін қолданылады. Жеке адам әдетте бұл процеске қатысады, оның ішінде тіркеу кезінде бет бейнесін түсіруге.

139 Amnesty International, «Amnesty International жаппай бақылау үшін бет бейнесін анықтау технологиясын пайдалануға тыйым салуға шақырады», 2020 жылғы 11 маусым, www.amnesty.org/en/latest/research/2020/06/amnesty-international-calls-for-ban-on-the-use-of-facial-recognition-technology-for-mass-surveillance/

ЖЕРГІЛІКТІ БАСҚАРУ ОРГАНДАРЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ЖЕКЕ БАҚЫЛАУЫ

Шыңжаңдағы жергілікті үкімет шенеуніктері этникалық саны аз топтардың отбасылары туралы жеке мәліметтердің үлкен көлемін жинауға жауапты. Бұл ақпараттың көп бөлігі мемлекеттік мекемелерде және адамдардың үйлерін аралап тым қатаң сұхбаттар арқылы жиналады.

Айман Amnesty-ға жергілікті үкімет шенеуніктері үй шаруашылықтарын үш санатқа бөлетінін айтты: «күдікті» (әдетте лагерде отбасы мүшелері барлар), «сенімді» (әдетте мемлекеттік қызметкерлер) және «қарапайым» (басқалар). «Күдікті» үй шаруашылықтары күшейтілген жеке бақылау мен электронды бақылауға ұшырады.¹⁴⁰

Айман Amnesty-ға сондай-ақ мемлекеттік қызметкерлердің үйлеріне қалай барып, ақпарат жинайтынын айтты:

Маған [менің аймағымдағы бірнеше ондаған отбасылар] туралы ақпарат жинауға тура келді... Бізге олардың шетелдегі туыстары туралы, балаларына исламдық есімдер қойған-қоймағаны туралы ақпарат жинауға тура келді... Мен бұл ақпаратты қалай пайдаланғанын білмеймін. ... [Біз барлық ақпаратты бірден жинаған жоқпыз]... Біз тапсырыс алатын едік... мысалы, барып төлқұжат алу... 2016 жылы бәрінің төлқұжаттарын жинауға тура келді... Немесе [үйден] біреу Қазақстанға барған-бармағандарды табу... Немесе кім намаз оқиды... [2016 және 2017 жылдары] біз олардан жай ғана намаз оқу туралы сұрадық... Олар басында оның қалай қолданылатынын білмеді.¹⁴¹

Үкіметте де жұмыс істеген Мехмет Amnesty-ға өзі жұмыс істеген қаладағы отбасылар туралы толық ақпарат жинауға жауапты болғаны туралы айтты:

Біз көмекші полициямен үйлерді араладық... біз адамдардан басқа елдерде болды ма, телефондарында WhatsApp немесе басқа тыйым салынған жүктемелер бар ма деп сұрадық... [Полиция көмекшісі] адамдардың телефондарында діни мазмұндағы материалдар, кез келген қазақ әндері... немесе тыйым салынған кез келген ақпараттың бар-жоғын тексеру үшін құрылғы әкелді.... Олар портативті компьютер мен маршрутизаторға ұқсайтын шағын электронды құрылғы әкелді... Сондай-ақ бізде саусақ іздерін алатын арнайы қағаз және үй шаруашылығын суретке түсіру және дыбыс жазу үшін «отбасына бару телефоны» болды.

Қазақ халқы көп қалада жұмыс істеген Мехмет өзіне тізім берілгенін айтты. Қазақ халқы көп қалада жұмыс істегендіктен, Мехмет оған қазақ мәдениетіне қатысты тақырыптардың тізімі берілгенін де айтты. Оның айтуынша, егер адамдардан тыйым салынған материалдар табылса, бұл оларды лагерьге жіберуге негіз болуы мүмкін.¹⁴²

Шыңжаңдағы этникалық саны аз топтардың өкілдерін жеке бақылаудың ең жағымсыз аспектілерінің бірі - үкіметтің «үйде тұру» тәжірибесі. 2014 жылдан бастап үкімет этникалық саны аз топтарға жататын тұрғындардың үйлерінде тұру және олардың қызметін бақылау үшін кадрларды тағайындады. Бағдарлама 2017 жылы кеңейтілді және айына бірнеше күн саны аз этникалық топтарға жататын тұрғындардың үйлерінде тұратын 1 миллионнан астам кадрды қамтыды. «Туыстар» деп аталатын қытайлық хань кадрларының басым бөлігі діни тәжірибе немесе саяси көзқарастар сияқты кез келген күдікті мінез-құлықты бақылау және хабарлау, сондай-ақ саяси индоктринация жүргізуге міндетті болды.¹⁴³ Үкіметтің

¹⁴⁰ Amnesty International сұхбаты.

¹⁴¹ Amnesty International сұхбаты.

¹⁴² Amnesty International сұхбаты.

¹⁴³ Даррен Байлер, Сыртқы саясат, «Қытайдың қорқынышты үйі: Шыңжаңда қалаусыз қытайлық қонақтар ұйғырлардың үйлерін тәулік бойы бақылауда», 2018 ж. 26 қазан, foreignpolicy.com/2018/10/26/china-nightmare-homestay-XUAR-uighur-monitor; Human Rights Watch, «Қытай: Мұсылман аймағындағы шенеуніктер үйлерін басып алды», 2018 жылғы 13 мамыр, www.hrw.org/news/2018/05/13/china-visiting-officials-occupy-homes-muslim-region; Foreignpolicy.com/2018/10/26/china-nightmare-homestay-XUAR-uighur-monitor; www.cnn.com/2018/05/14/asia/china-XUAR-home-stays-intl; Стивен Цзян, CNN, «Қытай ұйғырлары Коммунистік партияны үйлеріне қарсы алуға мәжбүр болды», 2018 жылғы 14 мамыр, www.cnn.com/2018/05/14/asia/china-xinjiang-home-stays-intl; Адриан Зенц, Саяси қауіптер журналы, «Тамырларын шабу: Қытайдың Шыңжаңдағы бөлу науқанының дәлелі», 2019 жылғы шілдесі, www.jpolicyrisk.com/break-their-roots-evidence-for-chinas-parent-child-separation-campaign-in-xinjiang/

пікірінше, бағдарлама Шыңжаңдағы әртүрлі этникалық топтардың қарым-қатынасы мен араласуын «дамытуды қамтамасыз етеді» делінген.¹⁴⁴

Мехметтің айтуынша, кадрлар айына бес күн өздері жауапты отбасында - «туыстарында» тұруға міндетті болды. Оның айтуынша, басқа мемлекеттік шенеуніктердің қызметкерлері түн ортасында олардың шын мәнінде үйде тұрғанына көз жеткізу үшін мезгіл-мезгіл тексеріп отырады.¹⁴⁵ Басқа адамдар сонымен қатар өз үйлерінде тұрған шенеуніктер де рас болғандарын тексеру үшін бақылауға алынғанын айтты.¹⁴⁶ Аймаанның айтуынша, барлық «нысанаға алынған» үй шаруашылықтарында мемлекеттік қызметкерлер аптасына үш рет түнеп тұруы керек.¹⁴⁷ Amnesty-ға сұхбат берген көптеген лагерь тұтқындары қамаудан шыққаннан кейін мемлекет кадрларын аптасына немесе бір айда бірнеше рет үйлерінде түнетіп, қабылдауға міндетті болғандарын айтты.¹⁴⁸ Сонымен қатар, бұрынғы тұтқындар лагерде болған кезде олардың отбасы мүшелері үкіметтің қарауылдарын үйлерінде қабылдауға міндетті болғандарын айтты.¹⁴⁹ Кейбір бұрынғы тұтқындар кадрлар оларды күндіз бірнеше рет тексеріп, түнемегендерін айтты.¹⁵⁰

Кадрлар оларды отбасыларымен бірге суретке түсіріп, мінез-құлқын қадағалап, оларға «дұрыс» идеологияны үйретуге тырысты.¹⁵¹ Сондай-ақ, бақылаушылар этникалық саны аз топтар өкілдері баруға мәжбүр болған тіл және идеология сабақтарынан үй тапсырмаларын тексерді.¹⁵² Гаухар Amnesty-ге айтқандай, лагерден шыққаннан кейін бақылаушылар келіп, оның үйде отырғанына көз жеткізу үшін күн сайын бақылап, оның түнгі мектептен үй тапсырмасын тексеретін. «Үй тапсырмасын орындасаңыз, олар кетіп қалады немесе қалып, үй тапсырмасын орындауға көмектеседі», - деді ол.¹⁵³

Бәтима Amnesty International ұйымына әкесі лагерьге жіберілген кезде, анасы екеуі туған ауылына қайтып оралуға мәжбүр болғанын және оларда үкімет қамқоршысы болғанын айтты. Ол қамқоршының отбасымен бірге болғанда не істегенін сипаттады:

Ол әйел бізбен бірге тамақтанды. Айтқанымызды тыңдады. Саясат туралы айтып берді. Біздің «қылмысымыз» туралы. Мысалы, [ол:] «Шетелге шықпа. Сыртқы әлеммен байланыс жасамаңыз. Үкіметке алғыс айтыңыз. Әкеңнің қылмыс жасағанын мойында.'... Ол түнеп қалды... Менімен бір бөлмеде жатты... Бізді суретке түсірді. Және сабаққа қатысыңдар деді.¹⁵⁴

Журналистер мен басқа да құқық қорғау ұйымдары осындай кадрлардың үйлерде болатыны туралы кеңінен хабарлады.¹⁵⁵ Басқа құқық қорғау ұйымдары осы бағдарлама аясында орын алған жыныстық зорлық-зомбылық оқиғалары туралы хабарлады.¹⁵⁶

144 Жи Юцяо, Global Times, «Шыңжаңдағы 1,1 миллион мемлекеттік қызметші этникалық саны аз тұрғындарымен бірлікті нығайту үшін жұптасып жатыр», 2018 жылғы 7 қараша, www.globaltimes.cn/content/1126378.shtml

145 Amnesty International сұхбаты.

146 Amnesty International сұхбаты.

147 Amnesty International сұхбаты.

148 Amnesty International сұхбаты.

149 Amnesty International сұхбаты.

150 Amnesty International сұхбаты.

151 Amnesty International сұхбаты.

152 Amnesty International сұхбаты.

153 Amnesty International сұхбаты.

154 Amnesty International сұхбаты.

155 Даррен Байлер, Сыртқы саясат, «Қытайдың қорқынышты үйі: Шыңжаңда қалаусыз қытайлық қонақтар ұйғырлардың үйлерін тәулік бойы бақылауда», 2018 ж. 26 қазан, foreignpolicy.com/2018/10/26/china-nightmare-homestay-XUAR-ighur-monitor; Human Rights Watch, «Қытай: Мұсылман аймағындағы шенеуніктер үйлерін басып алды», 2018 жылғы 13 мамыр, www.hrw.org/news/2018/05/13/china-visiting-officials-occupy-homes-muslim-region; Foreignpolicy.com/2018/10/26/china-nightmare-homestay-XUAR-ighur-monitor; www.cnn.com/2018/05/14/asia/china-XUAR-home-stays-intl; Стивен Цзян, CNN, «Қытай ұйғырлары Коммунистік партияны үйлерінде қарсы алуға мәжбүр болды», 2018 жылғы 14 мамыр, www.cnn.com/2018/05/14/asia/china-xinjiang-home-stays-intl

156 Даррен Байлер, Сыртқы саясат, «Қытайдың қорқынышты үйі: Шыңжаңда қалаусыз қытайлық қонақтар ұйғырлардың үйлерін тәулік бойы бақылауда», 2018 ж. 26 қазан, foreignpolicy.com/2018/10/26/china-nightmare-homestay-XUAR-ighur-monitor; Human Rights Watch, «Қытай: Мұсылман аймағындағы шенеуніктер үйлерін басып алды», 2018 жылғы 13 мамыр, www.hrw.org/news/2018/05/13/china-visiting-officials-occupy-homes-muslim-region

ЖЕКЕ ӨМІРГЕ ҚОЛ СҰҚПАУ ҚҰҚЫҒЫН ЖӘНЕ ПІКІР БІЛДІРУ БОСТАНДЫҒЫН ШЕКТЕУ

Үкімет барлық жеке цифрлық байланыстарды өзі кіре алатын және бақылай алатын қолданбалар мен платформаларды, соның ішінде WeChat-ты шектеуге тырысады.¹⁵⁷ Журналистер сонымен қатар, адамдарды телефондағы ақпаратты мәлім ететін және “орынсыз” мазмұндағы ақпарат туралы хабарлайтын, үкімет рұқсат берген Clean Net Guard деп аталатын қолданбаны орнатуға мәжбүрленгенін хабарлады.¹⁵⁸

Amnesty-ға бұрынғы тұтқындар айтқандай, үкімет олардың телефондары мен әлеуметтік желідегі аккаунттарын беруге міндеттеді.¹⁵⁹ Күнсұлу Amnesty International-ға айтқандай, «[біздің көрші комитеттің] адамдары әр үйге келіп, біздің WeChat [тіркеу куәлігі] мен әлеуметтік желідегі аккаунтымыз туралы ақпаратты алды».¹⁶⁰

Amnesty-ға сұхбат берген көптеген бұрынғы тұтқындардың айтуынша, телефонында рұқсат етілмеген жүктеме, соның ішінде VPN және WhatsApp сияқты шифрланған хабар алмасу платформаларын орнату қамауға алуға және лагерге жіберуге негіз болған (3.1-тарауды қараңыз). Журналистер айтқандай, смартфонның болмауы, яғни SIM картасын лақтыру, SIM картасы бар, бірақ оны пайдаланбау немесе бір жылда бірнеше SIM картасын қосу сияқты күдікті деп саналуы мүмкін.¹⁶¹

Бұрынғы тұтқындар Amnesty ұйымына үкімет шенеуніктерінің кейбір веб-сайттарға, әсіресе исламға немесе түркі мұсылман мәдениетінің кейбір аспектілеріне қатысты сайттарға кірмеу керектігін айтқанын айтты. «Бізге кейбір веб-сайттарға кіруге тыйым салынды... Ал телефоныңызда Құран немесе Алла туралы ештеңе жазуға болмайды, кейбір сөздерге тыйым салынған. Қазақ батырлары туралы ешнәрсе жаза алмайсың», – деді Күнсұлу.¹⁶²

Мемлекеттік агенттер мұсылмандар телефондарының мазмұнын үнемі тексеріп отырады. Бұрынғы тұтқын Amnesty-ға телефондарында діни ақпарат болғаны үшін лагерге жіберілгенін айтты (2.3-тарауды қараңыз). Журналистердің ақпараты мен жария етілген мемлекеттік құжаттарға сәйкес, адамдар белгілі бір WeChat топтарына қатысы бар деген айыппен лагерлерге жіберілген.¹⁶³

ЖҮРІП-ТҰРУ БОСТАНДЫҒЫН ШЕКТЕУ

Шыңжаңда тұратын мұсылмандар емін-еркін қозғала алмайды. Үкімет олардың Шыңжаң ішінде де, Шыңжаң мен Қытайдың қалған бөлігі арасында да саяхатын шектейді.¹⁶⁴ Кейбір жүріп-тұру шектеулері барлық мұсылмандарға әсер ететін сияқты; бұрынғы тұтқындарға, олардың отбасыларына және басқа да нысанаға алынған адамдарға жүріп-тұруға қатаң шектеулер қойылады.

157 Human Rights Watch, Қытай: Үлкен деректер бағдарламасы Шыңжаң мұсылмандарын нысанаға алды – 2000-нан астам тұтқынның автоматты түрде қуғын-сүргінге ұшырағанын көрсететін тізім жария болды, 2020 жылғы 9 желтоқсан, www.hrw.org/news/2020/12/09/china-big-data-program-targets-XUARs-muslims#; Даррен Байлер, The Guardian, «Қытайдың өз мұсылман саны аз тобына қарсы hi-tech соғысы: смартфондар және интернет ұйғырларға жеке тұлға сезімін берді, бірақ қазір Қытай мемлекеті технологияны одан айыру үшін пайдалануда», 2019 ж. 11 сәуір, www.theguardian.com/news/2019/apr/11/china-hi-tech-war-on-muslim-minority-XUAR-ughurs-surveillance-face-recognition

158 Уильям Дрекслер, Ұйғыр адам құқықтары жобасы, «Қашғар қудалауға түсті: ұйғыр мәдениетінің бесігінде мәжбүрлі өзгеру, пайдалану және қадағалау», 2020 ж. маусым, uhpr.org/press-release/uhpr-report%E2%80%9494kashgar-coerced-forced-reconstruction-exploitation-and-surveillance-cradle; Мера Раджагопалан, BuzzFeed News, «Қытай халықты «қауіпті» фотосуреттерді жоюды талап ететін қолданбаны жүктеп алуға мәжбүрлеуде: аты сөзбе-сөз аударғанда «вебті тазалау» деп аударылатын бақылау қолданбасы фотосуреттер мен бейнелерді сканерлейді және барлық ақпаратты құпия сыртқы серверге жібереді», 2018 жылғы 9 сәуір, www.buzzfeednews.com/article/meghara/china-surveillance-app

159 Amnesty International сұхбаты.

160 Amnesty International сұхбаты.

161 Ұйғыр адам құқықтары жобасы, «Ұйғырлардың жаппай қамауға алынуы: «Біз адам ретінде құрметтелгіміз келеді. Біз тым көп сұраймыз ба?», docs.uhpr.org/pdf/MassDetention_of_Uyghurs.pdf

162 Amnesty International сұхбаты.

163 Яэль Грауэр, The Intercept «Ашылған: Қытай полициясының жаппай дерекқоры – миллиондаған жария болған полиция файлдары Қытайдағы ұйғыр саны аз тобын тұншықтырып қадағалауды дәлелдейді», 2021 жылғы 29 қаңтар, theintercept.com/2021/01/29/china-uyghurilla-muslim-police/

164 Том Филипп, The Guardian, «Қытайдың қиыр батысында «мінсіз полиция мемлекеті» пайда болуда», 2017 жылғы 22 маусым, www.theguardian.com/world/2017/jun/23/in-chinas-far-west-experts-fear-a-ticking-timebomb-religious; Human Rights Watch, «Идеологиялық вирустарды жою: Қытайдың Шыңжаң мұсылмандарына қарсы репрессиялық науқаны», 2018 жылғы 9 қыркүйек, www.hrw.org/report/2018/09/09/eradicating-ideological-viruses/chinas-campaign-repression-against-xinjiangs

Бостандыққа шыққаннан кейін бірнеше ай бойы лагердегі бұрынғы тұтқындардың барлығы дерлік үйқамаққа немесе «көршілік» қамауға алынды. Кейде үйлерінен (немесе өздері тіркелген басқа аймақтардан) шығуға рұқсат етілген адамдар алдын ала биліктен жазбаша рұқсат алуы тиіс болған.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ ЖҮРІП-ТҰРУ БОСТАНДЫҒЫ

Жүріп-тұру бостандығы Адам құқықтарының жалпыға ортақ Декларациясында және Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық Пактіде бекітілген адам құқығы.¹⁶⁵ БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Комитетінің пікірінше, «Жүріп-тұру бостандығы – адамның еркін дамуының тартып алынбас шарты».¹⁶⁶ Жүріп-тұру бостандығы, негізінен, әркімнің өз мемлекеті аумағында еркін жүруге және тұрғылықты жерін таңдау еркіндігіне ие болу құқығын аңғартады, бірақ ол кез келген елден, соның ішінде өз елінен де кете алатынын аңғартады.¹⁶⁷

Халықаралық құқық мемлекеттерге жүріп-тұру еркіндігіне ие болу құқығының осы аспектілерін шектеулі жағдайларда ғана шектеуге рұқсат береді, атап айтқанда нақты заңды шарттар негізінде, белгілі бір заңды мақсаттарды қорғау үшін қажетті және тиісті шамада және басқа адам құқықтарына сәйкес келгенде.¹⁶⁸ АСҚХП-ң 12(3)-бабына сәйкес, бұл бостандықтар «заңда көзделген, ұлттық қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті, халықтың денсаулығын не имандылығын немесе басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мақсаттарынан басқа қайсыбір шектеулерге жатпайды және осы Пактіде танылған басқа құқықтарға сәйкес келеді». БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Комитеті қозғалыс еркіндігіне қойылатын кез келген шектеулер ерекше, нақты белгіленген, мүмкіндігінше кедергісіз және кемсітпейтін болуы керек деп мәлімдеді.¹⁶⁹

Саны аз қауымдастықтардың жүріп-тұру еркіндігін шектеу теңдік пен кемсітпеу туралы жалпы халықаралық құқықтық стандарттарды, сондай-ақ Нәсілдік кемсітушіліктің барлық түрлерін жою туралы халықаралық Конвенцияны бұза отырып, тікелей немесе жанама түрде кемсітушілік болуы мүмкін.

Осы кезеңнен кейін олардың еркін жүріп-тұруына қойылған кейбір шектеулер баяу түрде жойылды. (Лагердегі бұрынғы тұтқындарға қойылған жүріп-тұру еркіндігін шектеу туралы қосымша ақпаратты 6.3-тарауда қараңыз.)

Саны аз этникалық топтардың бұрын лагерлерге жіберілмеген өкілдеріне Шыңжаң ішінде жүріп-тұруға айтарлықтай шектеулер қойылды. Шыңжаңның бұрынғы тұрғындары өздеріне және отбасы мүшелеріне көршілерінен тыс жерге рұқсатсыз шығуға тыйым салынғанын хабарлады.¹⁷⁰

Шыңжаңнан тыс жерде тұрған Рейхангүл 2018 жылы туған қаласына қайтып келіп, басқа қаладағы достарымен кездесуге бару үшін жергілікті билік өкілдерінен жазбаша рұқсат қажет екенін түсінді. Ол Amnesty ұйымына жүріп-тұру шектеулері оның отбасы мен қоғамдастығына да әсер етті. «Адамдар [біздің ауданнан тыс жерде] ешқайда көшкен жоқ, өйткені олар рұқсат ала алмады... Менің [отбасым] ешқайда бара алмады. Олар негізінен үйге және жұмысына байланып қалды», - деді ол.¹⁷¹

Сұхбаттасушылар белгілі бір қалалардағы нақты ұйғырлар тұратын көршілес аудандарына кіру үшін рұқсат қажет екенін айтты.¹⁷² «2016 жылдан бері Үрімшіде ұйғыр қауымдастығы тұратын толығымен жабық арнайы жерлер болды. Мен бұл жерге барғым келсе, полицияға жеке куәлігімді беріп, қайда және қанша уақытқа баратынымды айтуым керек», - деді Исмаил.¹⁷³ Мерьямгүл Amnesty-ға оның қаласындағы ұйғыр халқының жүріп-тұруы шектелгенін айтты; ал өзі шетелге барғандықтан, одан бетер шектеуге ұшырады:

165 АҚЖД 3(1)-бабы; АҚЖД 12(1)-бап.

166 АХАЖ № 27-Жалпы ескерту: 12(1)-бап.

167 Жүріп-тұру бостандығы сондай-ақ өз еліне кіру құқығына кепілдік береді, одан өз бетінше айыруға болмайды (АСҚПК 12(4)-бабын қараңыз).

168 Сондай-ақ, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық Пактінің ережелерін шектеу және алып тастау туралы Сиракуза ұстамдарын қараңыз, БҰҰ құжаты. E/CN.4/1984/4 (1984), 8-12-тармақтар, онда (1) құқықты шектеу кемсітушілікке жатпайды; (2) Кез келген шектеулер өзекті қоғамдық немесе әлеуметтік қажеттілікке жауап беруі, заңды мақсатты көздеуі және осы мақсатқа пропорционалды болуы керек; (3) мемлекеттер шектеу мақсатына жету үшін талап етілгеннен артық шектеуші құралдарды қолданбауы керек; (4) Шектеуді негіздеу ауыртпалығы мемлекетке жүктеледі; (5) Әрбір қойылған шектеу оның теріс қолданылуына қарсылық білдіру және оны жою мүмкіндігіне байланысты болады.

169 АСҚХП-ге № 27-Жалпы түсініктеме: 12-бап (жүріп-тұру бостандығы) (1999), БҰҰ Құжаттары. CCPR/C/21/Rev.1/Add.9, 11-18-тармақтар

170 Amnesty International сұхбаты.

171 Amnesty International сұхбаты.

172 Amnesty International сұхбаты.

173 Amnesty International сұхбаты.

Жол жүруге шектеу бар. Қаладан қалаға бару керек болса, [үкіметтен] рұқсат алу керек еді... Қонақтар тіркелуі керек, ал сіз сол қонаққа «кепілдік беруіңіз» керек еді... Шетелге кеткендіктен, жеке куәлігімде «[ескерту]» болды... [Осы қалаға] барғанымда бақылау-өткізу пункті болды, олар менің жеке куәлігімді тексеріп, күдікті адамдар жатқан бөлмеге кіруімді айтты... [Осыдан кейін] жеке куәлігімді пайдалануға қорықтым.¹⁷⁴

Бұрынғы тұрғындар олардың жеке куәліктеріне өздеріне белгісіз себептермен «күдікті» деген статус берілгенін және соның салдарынан белгілі бір аймақтарға баруға немесе нақты бір ғимараттарға кіруге тыйым салынғанын хабарлады. «Егер сізге бақылау-өткізу пунктінен “күдікті” деген жалау таққан болса, онда жалау сізде қалатын еді... Мен күдікті деп белгіленіп, автобусты мініп, ауруханаға кіре алмай қалдым.»¹⁷⁵

Бұл жүріп-тұру шектеулері барлық жерде электрондық бақылау желісі арқылы жүзеге асырылады. Шыңжаңда этникалық саны аз топтардың өкілдері көшіп-қонған сайын, үкімет олардың қозғалысын телефондары арқылы және көше бұрыштары мен шам бағаналарындағы үнемі жұмыс істейтін бақылау камералары желісі арқылы бақылап отырады, олардың көпшілігінің бет-әлпетті анықтау мүмкіндіктері бар.¹⁷⁶

Журналистер бет-әлпетті анықтау технологиясы «ұйғырларды анықтау, қадағалау және бақылау» үшін арнайы дайындалғанын хабарлады.¹⁷⁷ «Полиция бөлімшесінің, бақылау-өткізу пунктінің әрбір шатырында да көптеген камералар бар. Әр бұрышта, қызыл шамда көптеген камералар бар. Сіз санай алмайсыз. Соншалықты көп... Олар ұйғырлар қоныстанған әрбір ауданның кіреберісінде тұр», - деді Исмаил.¹⁷⁸ Ибрахим Amnesty ұйымына лагерден шыққан соң үйінің сыртында камера орнатылғанын айтты.¹⁷⁹ Еркінбектің айтуынша, шенеуніктер одан жауап алған соң жұмыс орнына камера орнатамыз деп қорқытқан және өзін күдікті деп айыптаған.¹⁸⁰ Үкіметте жұмыс істеген екі адам Amnesty ұйымына шенеуніктердің бақылауға алынған отбасылар үйлерінің сыртына [оларды бақылау үшін] камералар орнатқанын айтты...¹⁸¹ «Атаулы отбасылардың үйлерінде қақпаның сыртында камералар орнатқан .. Мен мұны барлық жерде көрдім», - деді Айман.¹⁸²

Барлық жерде орнатылған камералар арқылы бақылаудан басқа, халықты көптеген қауіпсіздік күштері бақылайды, олар жеке куәліктерін жиі тексеріп, көшеде адамдардың телефондарын тінтуде, сонымен қатар Шыңжаңда орналасқан мыңдаған «ыңғайлы полиция бекеттері» мен басқа да бақылау-өткізу пункттері арқылы бақылайды.¹⁸³ Көптеген тұрғындар Amnesty-ға көшеде полицейлердің көбейгенін айтты. «Көмекші полицияның саны артты. Олар барлық жерде. Бір көшеде сізді бірнеше рет тексеруі мүмкін. Сізден бірнеше рет сұрақ сұрай алады», - деді Ажар.¹⁸⁴

«[2016 жылы және 2017 жылдың басында] полиция барлық жерде болды, үнемі полиция сиреналарының шырылдағанын естірі едіңіз», - деді Мердан.¹⁸⁵ «Полиция көмекшісі кез келген

174 Amnesty International сұхбаты.

175 Amnesty International сұхбаты.

176 Том Филлипс, The Guardian, «Қытай Шыңжаңдағы бет-әлпетті анықтайтын бақылау жүйесін сынақтан өткізуде – баяндама: бақылау тізіміндегі күдіктілер үйінен немесе жұмыс орнынан кеткенде, ақпарат жүйесі билік органдарына ескерту жібереді», 2018 жылғы 18 қаңтар, www.theguardian.com/world/2018/jan/18/china-testing-facial-recognition-surveillance-system-in-XUAR-report; Пол Мозур мен Аарон Кролик, Нью-Йорк Таймс, «Қытай қалаларын бақылау торы полицияға үлкен өкілеттіктер береді: Билік телефондарыңызды сканерлей алады, бетіңізді қадағалап, үйіңізден қашан шыққаныңызды біле алады. Әлемдегі ең үлкен тыңшылық желілердің бірі қарапайым адамдарға бағытталған және оны ешкім тоқтата алмайды», 2019 жылғы 17 желтоқсан, www.nytimes.com/2019/12/17/technology/china-surveillance.html; Пол Мозур, «Бір айда 500 000 бет-әлпетті сканерден өткізу: Қытай қолдан жасалған сананы (AI) саны аз топтар өкілдерін бақылау үшін қалай пайдаланады: технологиялық әлемге қарай үлкен этникалық секіріс кезінде қытайлық стартаптар үкімет негізінен мұсылман саны аз топтар мүшелерін қадағалау үшін қолданатын алгоритмдерді құрастырды», 2019 жылғы 14 сәуір, www.nytimes.com/2019/04/14/technology/china-surveillance-artificial-intelligence-racial-profiling.html

177 Ави Ашер-Шапиро, Reuters, «Ұйғырларды анықтай алатын, бақылай алатын қытайлық технология патенттері», 2021 жылғы 13 қаңтар, www.reuters.com/article/us-china-tech-ughurs/chinese-tech-patents-tools-that-can-detect-track-ughurs-idUSKBN29I300

178 Amnesty International сұхбаты.

179 Amnesty International сұхбаты.

180 Amnesty International сұхбаты.

181 Amnesty International сұхбаты.

182 Amnesty International сұхбаты.

183 Sheena Chestnut Greitens, Myunghee Lee, Emir Yazici, «Терроризммен күресу және алдын ала қудалау: Қытайдың Шыңжаңдағы өзгеру стратегиясы», Халықаралық қауіпсіздік, 44-том, № 3 (қыс 2019/20), 9-47-беттер, doi.org/10.1162/ISEC_a_00368; Адриан Зенц пен Джеймс Лейболд, Джеймстаун қоры, «Чэн Куанго: Тибет пен Шыңжаңдағы Пекиннің қауіпсіздік стратегиясының артындағы күшті адам», Қытай қысқаша 17-томы, 12-шығарылым, jamestown.org/program/chen-quanguo-the-strongman-behind-beijings-securitization-strategy-in-tibet-and-xUAR/

184 Amnesty International сұхбаты.

185 Amnesty International сұхбаты.

адамның телефондарын кездейсоқ тексере бастады... Олар телефонда [тыйым салынған] ақпаратты тапса, кез келген адамды лагерге әкетті... Қалаға барар алдында телефонымды тазалайтынмын... Бұл өте қорқынышты кез еді», - дейді Еркінбек.¹⁸⁶

Көптеген тұрғындар Amnesty ұйымына 2017 жылы олардың қалалары мен аудандарында көптеген қауіпсіздік бекеттері қалай салынғанын айтып берді.¹⁸⁷ «Чэн [Куаньго] [Шыңжаңға партия хатшысы ретінде] келгеннен кейін көшеде мыңдаған полиция бекеттерін салды. Әр 200-300 метр сайын. Мен оларды Үрімжіде күнде көрдім... Менің үйім [көшеде] және өте қысқа уақыт ішінде [көшеде] 1-2 шақырым жерде бес-алты полиция бекеті салынды», - деді Асанәлі Amnesty-ға.¹⁸⁸ Күнсұлу 2017 жылдан кейін өз аймағында қауіпсіздік күштерінің күрт өскенін және бақылау-өткізу пункттерінен өтудің қалай болғанын сипаттады:

Көшелерде полицияның саны адамнан көп... Әр көшеде уақытша полиция бөлімшесі болды... жеке куәліксіз базарға кіру мүмкін емес еді. Олар жеке куәлікті тексеріп, денеңізді тінтіп, сосын сізді ішке кіргізеді... Уақытша полиция бөлімшелерінде... сіз металл іздегіш пен бет-әлпетті анықтайтын құрылғысынан өтесіз, жеке куәлігіңізді сканерлейсіз. Егер мәселе жоқ болса, өтуіңізге болады; олай болмаса, бөлме екіге бөлінеді. Оны әйнекпен бөлген, екінші жағында полиция қызметкерлері бар. Егер бірдеңе дұрыс болмаса, [арғы жағында] сұрақтан алады.¹⁸⁹

Тұрғындар Amnesty International ұйымына бақылау-өткізу пункттерінде жеке куәліктерін сканерлеуді, көз қарашығын немесе бет-әлпетін сканерлеуді, телефондарын, кейде денелерін тінтуді талап ететінін айтты.¹⁹⁰ Сонымен бірге, сұхбат берушілер қасапхана дүкендері немесе жанармай құю бекеттерінде төлеген кезде жеке куәліктерін сканерлеуді талап ететінін және пышақ сияқты қауіпті кез келген заттарда QR коды болуы керек деп айтты.¹⁹¹ «Мен қала орталығына сауда жасауға бардым. Мен тігіншіге бардым... [тігіншінің] қайшысында штрих-код болған және қабырғаға шынжырмен байланған... Полицейлер үнемі дүкендерді тексеріп отырды. Тіпті [бу] үтіктері де қабырғаға шынжырмен байланған», - деді Рейхангүл.¹⁹² «2017 жылы... кез келген сауда орталығында тіпті кішкентай дүкендер де полицияға қадағалау оңай болу үшін кіріп-шығатын тұтынушыларды тіркеуге мәжбүр болды», - деді Азат.¹⁹³

Шыңжаңның бұрынғы тұрғындары жүріп-тұру бостандығын шектеулердің кемсіту сипатында болғанын айтты. Сұхбат берушілер полицияның көшеде тек этникалық саны аз топтар өкілдерін тоқтатып, олардың жеке куәліктерін тексергенін айтты.¹⁹⁴ Куәгерлер, соның ішінде үкіметтік бақылау бекеттерінде жұмыс істеген екі адам, ұлты хань қытайлықтарға бақылау бекеттерінен өтудің мүлдем қажеті жоқ екенін не рұқсатсыз қол бұлғап қана, тінтусіз және телефондарын тексерусіз өткенін, сұрақ сұралмағанын айтты.¹⁹⁵ «Бақылау бекеттерінен тек ұйғырлар өтуі тиіс», - деді Айша.¹⁹⁶ «Шыңжаңдықтардың әуежай қауіпсіздік тексеруінен өту үшін қосымша талап бар. Олар біздің денемізді рентген аппаратымен екі рет тексерді», - деді Айдар. «Үрімшідегі тәртіпсіздіктерден кейін 2016 жылға дейін бақылау-өткізу бекеттерінен тек ұйғырлар ғана өтуі керек болатын. 2016/2017 жылдары қазақтарды да тексере бастады. Мен автобуста болдым, [түсіп, бақылау-өткізу пунктінен өтуім керек емес] деп ойлады, бірақ көмекші полиция куәлігімді тексеріп, менің қазақ екенімді білді, автобустан түсуге тура келді. Ұлты хань қытайларға бұны басынан өткерудің керегі жоқ», - деді Күнсұлу.¹⁹⁷ Сәкен сонымен қатар этникалық саны аз топтар өкілдерінен, бірақ ұлты хань қытайлар емес, қоғамдық автобустардан тінту үшін үнемі түсіп, талап

Келесі бет: Шыңжаңның Үрімжі қаласындағы вокзал сыртындағы қауіпсіздік бекеті. Ұлты хань қытайлықтар мен негізінен мұсылман этникалық топтардың өкілдері бөлек бақылау бекеттерінен өтеді. Мұсылмандар әлдеқайда қатаң қауіпсіздік тексерулерінен өтеді.

186 Amnesty International сұхбаты.

187 Amnesty International сұхбаты.

188 Amnesty International сұхбаты.

189 Amnesty International сұхбаты.

190 Amnesty International сұхбаты.

191 Amnesty International сұхбаты; Стивен Мелендес, Fast Company, «Құлыпталған Шыңжаңда Қытай асхана пышақтарын QR кодтары арқылы бақылайды», 2017 жылғы 20 желтоқсан, www.fastcompany.com/40510238/in-xinjiang-china-some-knives-branded-with-owners-qr-codes

192 Amnesty International сұхбаты.

193 Amnesty International сұхбаты.

194 Amnesty International сұхбаты.

195 Amnesty International сұхбаты.

196 Amnesty International сұхбаты.

197 Amnesty International сұхбаты.

етілетінін хабарлады.¹⁹⁸ «Сауда орталықтары мен ауруханаларда [әркім жеке куәлігін өткізу керек]... бірақ көшеде тек мұсылмандар осыны істеу тиіс, ұлты хаңдықтар өткізуге міндетті емес. Ал егер ханьдар картасын ұмытып қалса, оны сонда да кіргізуге рұқсат», - деді Дариға.¹⁹⁹

Бірнеше куәгер вокзалдар мен әуежайларда ұлты хань қытайлар мен этникалық саны аз топтар үшін бөлек кезектер болғанын хабарлады.²⁰⁰ «2019 жылы мен Үрімжіге бардым... [Пойызға отырмас бұрын] мен өте қатаң бақылау бекетінен өтуім керек болды. Мен пойыздан түскенімде олар хань қытайларды бір жаққа, мұсылмандарды басқа жаққа бағыттады... [мұсылмандар] қайтадан басқа бекеттен өтуге мәжбүр болды [ал, хань қытайлар өтпеді]», - деді Сәкен.²⁰¹

Шыңжаңға барған хань қытайлық Инь саяхат кезінде көрген кемсітушілік туралы Amnesty ұйымына былай деді:

Бақылау камералары барлық жерде бар... Кемсітушілік соншалықты айқын. Пойызға мінгенімде, олар ештеңені тексермеді, бірақ дәл қарсы алдымда отырған ұйғырлардың билеттері мен телефондарын тексереді... Мен вокзалда болғанымда, екі қатар [қауіпсіздікті тексеру үшін] болды, біреуі ұйғырлар үшін, ал басқасы ұлты ханьдар үшін бет-әлпетті анықтаусыз, тек металл детекторы арқылы өткізетін қатар. Ұйғырлар үшін кезек өте ұзақ болды... Мен [үлкен қаладағы] туннельдің астынан өтіп бара жатырмын, бірақ ұйғырлар металл іздегіштермен, оның ішінде қарт адамдарды толық денені тексеруден өтуге мәжбүр болды. Олар туннельдің екі жағында да тексерілді. Мен жүгімді алып жүрдім, сөмкемді де ешкім тексермеді. Мен [қауіпсіздік] есігінен өттім, бірақ ешкім таяқшамен тексермеді... Менің ұлтым хань, мені тексермеді... Мен [үкімет қызметкерімен] сөйлестім, ол: “Ұйғырларға басқаша қарау керек, өйткені ұлты ханьдар арасында террористер жоқ”.²⁰²

Этникалық саны аз топтар өкілдері Amnesty-ға туған қалаларынан тыс жерге шыққанда қонақүйге тапсырыс беру және пәтер жалдауда қиындықтарға тап болғанын айтты.²⁰³ «Бейжіңде онлайн тапсырыс берген қонақүй бізді тіркеуден бас тартты... Олар біздің құжаттарымыз Шыңжаңдыкі болғандықтан деп айтты... Менің ойымша, олар полиция келеді деп қорқып, бас тартты... Мен өзімді үшінші дәрежелі азамат ретінде сезіндім», - деді Айдар.²⁰⁴ «Бізді қонақүйлер үнемі қабылдамайтын. Қабылдау бөлімі бізді қабылдай алмайтынын немесе бөлме жоқ деп айтады... Кейде біз онлайн тапсырыс берген жағдайда тіркеуден шығарылатынбыз. Ал олар бізді қабылдаса, полиция әркез [бөлмеге] келетін», - деді Зейнепгүл.²⁰⁵

ҚЫТАЙДАН КЕТУГЕ НЕ КІРУГЕ ШЕКТЕУЛЕР

Үкімет этникалық саны аз топтардың өкілдерінің, әсіресе ұйғырлардың шетелге шығуын қиындатып, көп жағдайда мүмкін емес қылады.²⁰⁶ Алдымен, Шыңжаңдағы этникалық саны аз топтардың өкілдері 2016 және 2017 жылдары төлқұжаттарын үкіметке тапсыруға мәжбүр болды.²⁰⁷ Содан бері құжаттарын өте аз адам ғана қайтарып ала алды.²⁰⁸

198 Amnesty International сұхбаты.

199 Amnesty International сұхбаты.

200 Amnesty International сұхбаты.

201 Amnesty International сұхбаты.

202 Amnesty International сұхбаты.

203 Amnesty International сұхбаты.

204 Amnesty International сұхбаты.

205 Amnesty International сұхбаты.

206 Human Rights Watch, «Бір төлқұжат, екі жүйе: Қытайдың тибеттіктер мен басқалардың шетелге саяхатын шектеуі» қараңыз, 2015 жылғы 13 шілде, www.hrw.org/report/2015/07/13/one-passport-two-systems/chinas-restrictions-foreign-travel-tibetans-and-others; Ұйғыр адам құқықтары жобасы, «Төлқұжаттар қару ретінде паспорттар: азаматтықсыз ұйғырлардың дағдарысы», 2020 жылғы сәуірі, docs.uhrp.org/pdf/Weaponized_Passports.pdf

207 Amnesty International сұхбаты; сондай-ақ Human Rights Watch ұйымын қараңыз, «Қытай: Шыңжаңда төлқұжаттар негізсіз тартып алынды», 2016 жылғы 21 қараша, www.hrw.org/news/2016/11/22/china-passports-arbitrarily-recalled-XUAR; Ұйғыр адам құқықтары жобасы, «Төлқұжаттар қару ретінде: азаматтықсыз ұйғырлардың дағдарысы», 2020 жылғы сәуірі, docs.uhrp.org/pdf/Weaponized_Passports.pdf; Эдвард Вонг, Нью-Йорк Таймс, Батыс Қытайдағы Шыңжаңның кейбір бөліктерінде полиция төлқұжаттарды тәркілеуде», 2016 жылғы 1 желтоқсан, www.nytimes.com/2016/12/01/world/asia/passports-confiscated-XUAR-china-uighur.html

208 Кэтрин Путц, Дипломат, «Қазақстан Шыңжаңдағы қайта тәрбиелеу лагерлеріндегі қазақтар бойынша Қытайға абайлап қарсы тұр: Астана Пекинді тым қатты қыса алмайды, тіпті Шыңжаңдағы қайта тәрбиелеу лагерлерінде ұсталған өз азаматтарын қорғау үшін де», 2018 ж. 14 маусым, thediplomat.com/2018/06/carefully-kazakhstan-confronts-china-about-kazakhs-in-xinjiang-re-education-camps/

2017 жылдан бері ұйғырлар немесе басқа қазақ емес ұлттар өкілдерінің өте аз саны Шыңжаңнан кете алды, Amnesty-ға белгілі жағдайдың бәрінде дерлік шет елдермен тығыз туыстық байланыстары бар немесе пара берген әлде жоғары лауазымды мемлекеттік қызметкерлермен ерекше қарым-қатынаста болған адамдар ғана оған қол жеткізе алды.²⁰⁹ Төлқұжатын қайтарып алу үшін «делдалға» ақша төлеп, Қазақстанға бара алған этникалық қазақ Еркінбек Amnesty ұйымына өзінің ұйғыр досы дәл сол делдалмен дәл осылай әрекетке бармақ болғанын және оған ұйғыр болғандықтан, бұл мүмкін емес деп айтқанын айтты.²¹⁰

2017 жылға дейін Шыңжаңнан оқуға кеткен Айдар Қытайда тұрғанда төлқұжатын жергілікті шенеуніктерге тапсыруға мәжбүр болғанын айтты. Ол шетелге шығу үшін оны қайтарып алмақ болғанда, оған саны аз ұлттық топтан болғандықтан, төлқұжатын алуға рұқсат бермеді. «Менің төлқұжатымды қайтару үшін отбасым пара беруге мәжбүр болды», - деді ол.²¹¹ 2017 жылдың басында Шыңжаңнан кеткен Исмаил Amnesty ұйымына өзін ұйғырлар арасынан кетуге үлгерген соңғылардың бірі деп санайтынын айтты:

2017 жылғы ақпан айында біздің қауымдастық [әкімшілік кеңсесі] төлқұжаттарымызды жинап алды, оларды жай ғана көшіріп жатырмыз, қайтарамыз деп айтты... Оны қайтарып беретініне күмәндандым, бірақ өзімдікін қайтарып алдым [сосын елден кетіп қалдым]. 2017 жылғы мамыр айында бәрінің төлқұжатын қайтадан жинап алғанын естідім. Олар енді ешқашан қайтарылмады. Мен кеткеннен кейін өте аз [ұйғырлар] кете алды. Мен соңғы кеткендердің бірімін.²¹²

Сонымен қатар, Amnesty ұйымына сұхбат берген бұрынғы тұтқындардың айтуынша және журналистердің ақпараты бойынша, жария етілген мемлекеттік құжаттардан белгілі болғандай, шетелге шығу, шетелге шығуға әрекет жасау немесе шетелдегі адамдармен араласу ұстауға және тұтқындау лагеріне жіберуге негіз болып табылады (3.1-тарауды қараңыз).

209 Amnesty International сұхбаты; сондай-ақ Ұйғыр Адам құқықтары жобасы (UHRP), «Ұйғырлар Қытайға: «Туыстарымыздың төлқұжаттарын қайтарыңыз» қараңыз, 2020 жылғы тамыз, uhrp.org/report/uhrp-briefing-uyghurs-china-return-our-relatives-passports.html/; Ұйғыр адам құқықтары жобасы, «Төлқұжаттар қару ретінде: азаматтықсыз ұйғырлардың дағдарысы», 2020 жылғы сәуір, docs.uhrp.org/pdf/Weaponized_Passports.pdf

210 Amnesty International сұхбаты.

211 Amnesty International сұхбаты.

212 Amnesty International сұхбаты.

НЕГІЗСІЗ ҰСТАУ

«Мен сонда болдым... олардың қолдары арқасына қайырылып кісенделген, ішінде әйелдер де бар... Полиция адамдарды үйлерінен алып шықты да... оларға қара капюшон кигізді... Сол түні біз 60 адамды қамауға алдық».

Еркінбек - Шыңжаңдағы жаппай ұстауға қатысқан үкіметтік кадр.

3.1 НЕГІЗСІЗ ҰСТАУ

2017 жылдың басынан бастап Шыңжаңда негізінен мұсылман этникалық топтардан шыққан ерлер мен әйелдердің көп саны ұсталды.²¹³ Олардың арасынан кемінде жүздеген мың адам түрмеге жіберілген, сондай-ақ жүздеген мың, мүмкін 1 миллион немесе одан да көп адам лагерлерге жіберілді.²¹⁴

2017 жылы тұтқындау лагерлерінің көбісі қауіпсіздікке бейімделіп, тұтқындарды ұстау және қашып кетудің алдын алу үшін пайдалану мақсаты өзгертілген бұрынғы мектептерде және басқа да үкіметтік ғимараттарда болды.²¹⁵ 2018 жылы бастапқы лагерлердегі тұтқындар қамау орындары ретінде арнайы салынған үлкенірек нысандарға жиі ауыстырылатын. (Лагерлердің жабылуы және лагерь жүйесінің физикалық инфрақұрылымы жағдайы туралы қосымша ақпарат алу үшін мәтіннің «Тұтқындау лагерлер жүйесінің эволюциясы және Шыңжаңдағы жаппай тұтқындаудың кең жүйесі» бөлігін қараңыз.)

Amnesty International тұтқындау лагерлерінде болып, кейін босатылған 55 адамнан, оның ішінде 39 ер адам мен 16 әйелден сұхбат алды. Осы бұрынғы тұтқындардың барлығы ақылға сиятын стандарттар бойынша толығымен заңды болып табылатын әрекеттер, яғни, қайсыбір халықаралық мойындалған қылмыс жасамай негізсіз ұсталды. Олардың тұтқындау лагерлерде ұсталуы халықаралық адам

213 New York Times. Қытайдағы түрмелер мұсылмандарды топан судай тұтқындаудан кейін көбейді: ұйғырлар мен қазақтар да қайта тәрбиелеуге ұшыраған Шыңжаңда тұтқындау, соттар мен түрме үкімдері көбейді, 2019 ж. 31 тамыз, www.nytimes.com/2019/08/31/world/asia/xinjiang-china-uyghurs-prisons.html; Human Rights Watch, Қытай: Шыңжаңда негізсіз түрмеге қамалғандар көбейіп кетті – ұйғырларға, басқа мұсылмандарға қатаң, әділетсіз үкімдер, 2021 жылғы 24 ақпан, www.hrw.org/news/2021/02/24/china-baseless-imprisonments-surge-xinjiang#

214 Шыңжаңдағы тұтқындар саны туралы болжамды қараңыз Патрик де Хан, Кварц, «Қытайда 1 миллионнан астам мұсылман ұсталды — бірақ біз бұл санды қалай алдық?», 2019 ж. 4 шілде, qz.com/1599393/how-researchers-estimate-1-million-uyghurs-are-detained-in-xinjiang/; Джессика Батке, ChinaFile, «Шыңжаң лагерлеріндегі қамаудағы бір миллион адам қайдан келді?», 2019 жылғы 8 қаңтар, www.chinafile.com/reporting-opinion/features/where-did-one-million-figure-detentions-xinjiangs-camps-come; Қытайдың адам құқықтарын қорғаушылары (CHRD) және тең құқықтар бастамасы (ERI), «Қытай: ұйғырлар мен басқа этникалық саны аз топтар жаппай қайта оқыту бағдарламаларынан өтуге мәжбүрленуде», 2018 жылғы 3 тамыз, www.nchrd.org/2020/08/chrd-stands-firmly-by-estimate-of-one-million-uyghurs-detained/; Қытайдың адам құқықтарын қорғаушылары (CHRD), «CHRD бір миллион ұйғырдың ұсталғандар санына сенімді», 2020 жылғы 3 тамыз, www.nchrd.org/2018/08/chinamassive-numbers-of-uyghurs-other-ethnic-minorities-forced-into-re-education-programs; Адриан Зенц, «Қытайдың ШҰАР-дағы саяси қайта тәрбиелеу науқаны үшін жаңа дәлел», Қытай қысқаша, 18-том, 10-шығарылым, 2018 ж. 15 мамыр, jamestown.org/program/evidence-for-chinas-political-re-education-campaign-in-XUAR; Адриан Зенц, Саяси қауіптер журналы, «Миларын жуу, жүректерді тазарту»: Қытай үкіметінің Шыңжаңның соттан тыс қамау науқанының сипаты мен көлемі туралы дәлелі, 2019 жылғы қараша, www.jpolicy.com/wash-brains-cleanse-hearts/

215 Натан Рузер, Австралиялық стратегиялық саясат институты, «Шыңжаңның қамау жүйесін зерттеу: әлемдегі ең толық дерекқор – 380+ нысан», xjdp.aspi.org.au/explainers/exploring-xinjiangs-detention-facilities/

құқықтары құқығының көптеген негізгі аспектілерін бұзды. Ұсталғандардың барлығына бастапқы қамауға алу кезінде және одан кейін тиісті процестен тыс қалды. Ешқайсысына заңгерлік кеңеске қол жеткізу рұқсат етілмеді. Ешқайсысына қамауға алу ордері немесе тіпті халықаралық құқықпен мойындалған қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін сенімді айыппен қамауға алу себебі де айтылған жоқ.²¹⁶

Тұтқындау лагерде ұстау процесі Қытайдың қылмыстық сот төрелігі жүйесінің немесе басқа белгілі ішкі заңнаманың шеңберінен тыс жұмыс істеп жатқан сияқты. Үкіметтік құжаттар мен мемлекеттік қызметкерлердің мәлімдемелеріне сәйкес, қылмыстық процесті қолдану орынсыз болады, өйткені лагерлер уақытша ұстау изоляторы емес, ал лагердегі адамдар онда «өз еркімен» жүр және қылмыскер емес. Үкімет «кәсіптік оқыту» немесе «білім беру арқылы өзгерту» орталықтары деп атайтын бұл нысандарды кедейшілікпен күресу ұлттық бағдарламасының немесе дерадикализация бағдарламасының бөлігі ретінде құрылғанын жария етті. Үкімет қызметкерлеріне лагерлерде ұсталған адамдардың отбасы мүшелеріне олардың қылмыскер емес екенін хабарлау тапсырылды.²¹⁷ 2019 жылғы наурыз айында Шыңжаң губернаторы Шохрат Закир лагерлерді «интернаттар» деп сипаттап, 2019 жылдың желтоқсанында лагерлерде ерікті түрде ұсталып, «қатысушылар кез келген уақытта бағдарламаларға қосылуына немесе одан шығуына болады» деп көрсетті.²¹⁸

Үкіметтің мәлімдемелеріне қарамастан, жария болған мемлекеттік құжаттарда бұл нысандарға жіберілген адамдар «жазаланған» деп көрсетілген.²¹⁹ Төмендегі айғақтар мен басқа да дәлелдер көрсеткендей, лагерлерге бару ерікті емес, ал ондағы жағдай адамдық қадір-қасиетін қорлау болып табылады.

БАСТАПҚЫ ҰСТАУ

Amnesty International-ға сұхбат берген бұрынғы лагерь тұтқындары жиі жағдайда ескертусіз ұсталған. Көбісі түн ортасында үйлерінен әкетілді.²²⁰ Басқаларына полиция немесе ауыл әкімшілігі телефон соғып, полиция бөлімшесіне – көбіне төлқұжаттарын тапсыру талап етілген деген сылтауымен - шақыртты, келгеннен кейін олар ұсталды.²²¹ Кейбіреулеріне шетелде жұмыс істеп, оқып не тұрып жатқан жерінен мемлекеттік қызметкерлер тарапынан қайтып келуге қысым жасалып, оралғаннан кейін көп ұзамай көбінесе әуежайда немесе шекарадан өту бекеттерінде ұсталды.²²²

Шыңжаңдағы жаппай қамауға қатысқан мемлекеттік қызметкер Айман Amnesty ұйымына 2017 жылдың соңында полиция қызметкерлері адамдарды ескертусіз үйлерінен алып кеткені, ұсталған адамдардың отбасы мүшелеріне әсері туралы және бұл процесте үкіметтік кадрлардың рөлі қандай екенін айтып берді:

Мен сонда болдым... Полиция адамдарды..., оның ішінде әйелдерді қолдарын арқасында кісендеп, бастарына қара капюшон кигізіп үйлерінен шығарып жатты... Полицияда [ұсталатын адамдардың] тізімі бар еді... Ешкім қарсылық көрсете алмады. Елестетіп көріңізші, егер біртоп [полиция қызметкерлері] кенеттен [үйіңізге] кіріп, кісен салып, басыңызға [қара капюшон] кигізсе... [Ұсталған адамдардың отбасы мүшелері] бұл неге болып жатқанын сұрады... Біз [полициямен]

 Келесі бет: Анасы мен баласы күйеуін үйінен алып кетіп, лагерьге жіберілгенін жүрегі қан жылап көруде.

216 Сондай-ақ қараңыз: Human Rights Watch, «Шыңжаң “саяси үйренудің” еркін тұтқындары: заңсыз нысандарда айлар бойы ұсталған мұсылман саны аз топтар өкілдері», 2017 ж. 10 қыркүйек, www.hrw.org/news/2017/09/10/china-free-xinjiang-political-education-detainees; Қытайлық құқық қорғаушылар, «Шыңжаңдағы қылмыстық қамауға алу 2017 жылғы Қытайдың жалпы санының 21%-ын құрайды: Қытайдың терроризмге қарсы науқаны Шыңжаңдағы этникалық және діни саны аз топтарды жаппай нысанаға алуда», 2018 ж. 25 шілде, www.nchrd.org/2018/07/criminal-arrests-in-xinjiang-account-for-21-of-chinas-total-in-2017/

217 «Шыңжаң құжаттары»: Остин Рамзи мен Крис Бакли, «Мүлдем мейірімділік жоқ»: ашылған файлдар Қытайдың мұсылмандарды жаппай ұстауды қалай ұйымдастырғанын әшкереледі: Қытайдың 400 беттен астам ішкі құжаттары Шыңжаң аймағында этникалық саны аз топтарға қарсы қысымның бұрын-соңды болмаған ішкі көрінісін әшкереледі.», New York Times, 2019 ж. 16 қараша, www.nytimes.com/interactive/2019/11/16/world/asia/china-xinjiang-documents.html

218 Синьхуа жаңалықтары, «Оқушылар Шыңжаңдағы білім беру, оқыту бағдарламалардың бәрін аяқтады: ресми ақпарат», 2019 жылғы 9 желтоқсан, www.xinhuanet.com/english/2019-12/09/c_138617314.htm

219 Крис Бакли мен Остин Рэмзи, Нью-Йорк Таймс, Нью-Йорк Таймс, «Құжат: Қытай шенеуніктерінің отбасылары лагерлерге тұтқындалғандардың балаларына айтқандары», 2019 ж. 16 қараша, www.nytimes.com/interactive/2019/11/16/world/asia/china-detention-directive.html

220 Amnesty International сұхбаты.

221 Amnesty International сұхбаты.

222 Amnesty International сұхбаты.

еріп жүрдік. [Кадрлар] [адамдарды физикалық түрде ұстауға қатысты] көп әрекеттерді істеген жоқ. Біздің басты міндетіміз [ұсталғандардың] туыстарын тыныштандырып, жұбату және оларға бұл оқиғалар үнемі болып тұратынын айтып отыру болды ... Бұл өте аянышты болды... [Содан кейін] мен жыладым... Сол түні біз 60 адам ұстадық... Бұл [адамдар ұсталған көп жерлердің ішіндегі] бір ауданда ғана болғаны ... Күн сайын ұсталғандар көбейе түсті.²²³

Көптеген тұтқындар болған кезеңде үкіметте жұмыс істеген Мерьямгүл де Amnesty-ға тәжірибесін былай сипаттады: «Көптеген отбасыларда тек әйелдер қалды. Кейбір үйлерде әке-шешесі жоқ болғандықтан, балаларды интернатқа апарып тастағандықтан, есікке құлып салды».

Үкіметте жұмыс істеген Ілияс 2017 жылы Шыңжаңның түкпір-түкпірінен келген шенеуніктермен көптеген қоңырауларға қатысты. Бұл қоңыраулар кезінде шенеуніктерден өз аудандарынан лагерлерге жіберілген адамдардың санын үнемі хабарлау сұралды. Ілияс Amnesty ұйымына көптеген қоңыраулар кезінде мыңдаған адамның лагерлерге жіберілгені хабарланды деп айтты.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ НЕГІЗСІЗ ҰСТАУ ЖӘНЕ МӘЖБҮРЛІ ЖОҒАЛЫП КЕТУ

Халықаралық адам құқықтары құқығы бойынша әркімнің жеке бас бостандығына құқығы бар.²²⁴ Тұтқынға алуға немесе қамауға алуға тек заңда белгіленген себептермен және рәсімдерге сәйкес рұқсат етіледі.²²⁵ Қамауға алу және қамауға алу туралы ұлттық заңдар халықаралық стандарттарға сәйкес болуы керек.²²⁶ Қылмыстық айыптаудан тыс кез келген бас бостандығынан айыру қолданбалы қорғау құралдарынсыз қылмыстық жазаның баламасын қамтамасыз ету арқылы қылмыстық әділсот жүйесіндегі шектеулерді сақтамауға жол бермейді.²²⁷

Біріккен Ұлттар Ұйымының Ережесіз ұстау жөніндегі жұмыс тобының мәліметі бойынша, негізсіз қамау мынадай жағдайды қамтиды:

- жеке тұлғаны нақты заңдық негізсіз бас бостандығынан айыру жағдайлары;
- жүріп-тұру бостандығы немесе ой, ар-ождан және дін бостандығына ие болу құқықтары сияқты белгілі бір құқықтарды бейбіт жүзеге асыру үшін ғана ұстау;
- әділсот құқығын толық сақтамау немесе жеткілікті дәрежеде елеулі түрде бұзу; және
- ұлты, тілі, діні немесе көзқарасына қарай кемсітуге байланысты бас бостандығынан айыру халықаралық құқықты бұзу болып табылатын жағдайлар.²²⁸

Негізсіз немесе ішкі заң құжаттарына сәйкес заңсыз болып табылатын қамауға алу не ұстауға халықаралық құқық пен стандарттарға сәйкес әрқашан тыйым салынған.²²⁹ Негізсіз қамаудың мысалдарына айыптаусыз ұзақ уақытқа қамау немесе сотсыз және құпия, ұзақ уақыт бойы байланыссыз немесе анық емес бақылаусыз қамауда ұстау, сондай-ақ қамау мерзімдерін ұзартуды негіздемей қадағалаусыз кез келген түрдегі қамауға алу жатады.²³⁰ БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Комитеті қандай да бір заң бұзушылық жасады деп айыпталмаған сезіктінің отбасы мүшелерін қамауға алуды және мәжбүрлі жоғалып кетуді «заңсыз ұстаудың өрескел мысалдары» деп атады.²³¹ Қамауда ұстаудың өз мақсатына сай келмейтін жағдайлары да қамауға алуды негізсіз ете алады, ал қорғаушы мен отбасына қол жеткізуден бас тарту жеке бостандық құқығын бұзуға әкелуі мүмкін.²³²

223 Amnesty International сұхбаты.

224 АҚЖД, 3-бап; АСҚХП, 9(1)-бап.

225 АСҚХП, 9(1)-бап; НҚЖК, 17(2)(а)-бабы.

226 Amnesty International, “Әділсот оқулығы”, 2014 ж., www.amnesty.org/download/Documents/8000/pol300022014en.pdf

227 АҚК 35-Жалпы комментарийі, §14.

228 Негізсіз қамау жөніндегі жұмыс тобы, Халықаралық әдет-ғұрып құқығы бойынша негізсіз бас бостандығынан айырудың анықтамасы мен көлеміне қатысты № 9-талқылауы, БҰҰ док. А/НRC/22/44, 2012 ж. 24 желтоқсан, 38-тармақ.

229 Жалпыға ортақ декларацияның 9-бабы, АСҚХП-ның 9(1)-бабы; Адам құқықтары жөніндегі комитет АСҚПК-нің 9(1)-бабындағы «еркіндік» термині орынсыздық, әділетсіздік, болжауға болмайтын және заңның тиісті рәсімі элементтерін, сондай-ақ ақылға қонымдылықты қамту үшін кеңінен түсіндірілуі тиіс екенін анықтады, қажеттілік пен сәйкестілік және «2(1), 3 не 26-баптарды бұза отырып, кемсітушілік негізде [қамауға алу] немесе ұстау негізсіз болып табылады»; АҚК-ң 35-Жалпы түсініктемесі, §§12, 17; сондай-ақ АҚК 36-Жалпы түсіндірмелерін қараңыз, §61; Соттан тыс, қысқартылған немесе негізсіз өлім жазасына кесу бойынша Арнайы баяндамашы, БҰҰ Бас Ассамблеясына баяндама, А/69/265, 47-тармақ және Адам құқықтары жөніндегі кеңеске баяндамасы, А/НRC/26/36, 74-тармақ.

230 АҚК-ң 35-Жалпы комментарийі, §§11, 12.

231 АҚК-ң 35-Жалпы комментарийі, §§16, 17.

232 АҚК-ң 35-Жалпы комментарийі, §59.

Негізсіз ұстау азаптау және басқа да қатыгездік әрекеттер, мәжбүрлі жоғалу және басқа да қылмыстарды жасауды жеңілдетеді. Бұл бұзушылықтардың алдын алудың маңызды құралы халықаралық стандарттарға сәйкес бас бостандығынан айырудың тиісті негіздері мен рәсімдерінің әркез сақталуын қамтамасыз ету болып табылады.

Нәсіліне немесе ұлтына қарай қамауға алуға және қамауға алуға мүмкіндік беретін саясаттар мен рәсімдерге тыйым салу керек.²³³ Бір этникалық топқа бағытталған терроризмге қарсы заңдар кемсітушілік болып табылады және ешқашан рұқсат етілмейді. Негізсіз қамауға алуға тыйым салу да халықаралық әдет-ғұрып құқығының нормасы болып табылады және БҰҰ-ның негізсіз ұстау жөніндегі Жұмыс тобы осындай тыйым салу халықаралық құқықтың басым нормасы болып табылатынын мәлімдеді; бұл оның шартты ескертпелердің немесе ерекше жағдай нысанасы бола алмайтынын, бірақ соғыс немесе басқа төтенше жағдайларды қоса алғанда, барлық уақытта құрметтелуі керектігін білдіреді.²³⁴

Кез келген адам ұсталған не қамауға алынған кезде, оның себептері мен құқықтары, соның ішінде заңгерге жүгіну құқығы туралы хабарландырылуы тиіс.²³⁵ Олар өздеріне тағылған кез келген айыптар туралы дереу хабардар болуы тиіс.²³⁶ Бұл ақпарат адамдардың қамауға алыну немесе ұсталу заңдылығына шағымдану үшін маңызды.

Халықаралық стандарттар ұсталған немесе қамауға алынған кез келген адам өз құқықтары туралы хабардар болуын және оларды қалай пайдалана алатыны туралы түсініктеме беруді талап етеді. Бұл стандарттар әр түрлі құқықтар туралы хабарлауды талап етеді, оның ішінде үшінші тұлғаны хабардар ету, заңгерлік көмек, медициналық көмек алу, қамауға алудың заңдылығына шағымдану, өзін айыптамау (соның ішінде үндемеу құқығы) және қатыгез әрекеттерге немесе жағдайға шағымдану құқығы.²³⁷

Мәжбүрлі жоғалу: Барлық адамдарды мәжбүрлі жоғалудан қорғау туралы конвенция (АМЖК) бұл қылмысты «мемлекет агенттері немесе мемлекеттің рұқсат беруі, қолдауы немесе келісуімен әрекет жасайтын адамдар не топ тарапынан қамауға алу, ұстау, ұрлау немесе кез келген басқа түрде бас бостандығынан айыру, соңынан бас бостандығынан айыруды мойындаудан бас тарту немесе жоғалған адамның жағдайын немесе тұрған жерін жасыру арқылы, мұндай адамды заң қорғауынан тыс қалдыру» деп анықтайды.²³⁸ Мемлекеттік билік органдары мәжбүрлі жоғалудың алдын алу бойынша тиімді шараларды қабылдауға, тиісті адамдардың тағдыры мен тұрған жерін анықтау үшін жедел және нәтижелі тергеу жүргізуге міндеттелді. Адамның тағдыры немесе тұрған жері анықталмай, мәйіті табылғанға дейін бұл мәжбүрлі жоғалу жалғаса береді.²³⁹ Адамның белгілі бір уақытта табылуы олар жоқ болған кезде мәжбүрлі жоғалғанын жоққа шығармайды. Егер билік бұл тұлғалардың ұсталғанын мойындаудан бас тартса немесе оны мойындап, бірақ ұсталғандардың қайда екенін жариялаудан бас тартса және оларды заң қорғауынан айыратындай сырттан араласуға тыйым салса, онда қамауда ұстау бүкіл мерзімі ішінде немесе белгілі бір уақыт бойы мәжбүрлі жоғалуға жол беріледі. Белгілі бір жағдайларда бұл қылмыс адамзатқа қарсы қылмыс болып табылады (7.1-тарауды қараңыз).²⁴⁰ Amnesty International мәжбүрлі жоғалуға тыйым салу - бұл жалпы халықаралық құқықтың (jus cogens) міндетті нормасы болып табылады деп санайды.

Мәжбүрлі жоғалудың құрбандарына тек жоғалған адам ғана емес, сонымен бірге тікелей мәжбүрлі жоғалу нәтижесінде зардап шеккен кез келген адам да жатады.²⁴¹ Жоғалған адамдардың отбасылары тергеуге толық қатысуға құқылы және олардың құқықтарын қорғау шаралары туралы кез келген шешімдерде толық сақталуы тиіс. Сонымен қатар, мәжбүрлі жоғалу құрбаны орналасқан жері туралы шындықты білу құқығын бұзу, өз кезегінде, жақын туыстарына қатысты қатыгез және адамгершілікке жатпайтын әрекет түріне әкеледі.²⁴²

233 НҚЖК-ң Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің нәсілге қарай қудалауды алдын алу және күресу туралы 36 (2020)-жалпы ұсынысы, CERD/C/GC/36, §§40, 53

234 Адам құқықтары жөніндегі Кеңеске негізсіз ұстау бойынша Жұмыс тобына баяндама, БҰҰ Док. А/HRC/22/44 (2012 ж.), 37-76-тармақтар; сондай-ақ 4-АҚК 24-Жалпы түсіндірме, §8, АҚК 29-Жалпы түсіндірмесі, §11 қараңыз.

235 АСҚХП, 9(2)-бап.

236 АСҚХП, 9(2)-бап және 14(3)-бап.

237 Кез келген түрінде ұстау және қамаудағы барлық адамдарды қорғау жөніндегі БҰҰ органы, Б.А. 43/173-резолюциясы, (1988), 13 және 14-үстамдар; Құқықтық көмек көрсету үстамдарының 2 §42(с) және 3 §43(i)-нұсқаулары

238 НҚЖК, (2-бап); Қытай НҚЖК қатысушысы болмаса да, ол азаптауға қарсы конвенция сияқты өзі қатысушысы болып табылатын халықаралық әдет-ғұрып құқығы мен басқа адам құқықтары туралы келісімдерге сәйкес мәжбүрлі жоғалуға тыйым салу тиіс. Сонымен қатар, мәжбүрлі жоғалуға барлық мемлекеттер үшін заңды күші бар халықаралық құқықтың міндеттеу нормалары (jus cogens) тыйым салған әрекеттер жатады.

239 Барлық адамдарды мәжбүрлі жоғалудан қорғау туралы халықаралық конвенция, 8(1)(b)-бап.

240 Барлық адамдарды мәжбүрлі жоғалудан қорғау туралы халықаралық конвенция (5-бабы) мәжбүрлі жоғалудың адамзатқа қарсы қылмыстар болуы мүмкін екенін мойындайды.

241 НҚЖК, 24(1)-бап.

242 Адам құқықтары жөніндегі Комитет, Эдрис Эль Хасси Ливия Араб Джамахириясына қарсы, № 1422/2005-хабарлама, 6.11-тармақ; Сондай-ақ, Мәжбүрлі немесе еріксіз жоғалу жөніндегі Жұмыс тобы, Мәжбүрлі не еріксіз із-түзсіз жоғалуға қатысты шындықты білу құқығы туралы жалпы түсініктеме, А/HRC/16/48, 4-тармағын қараңыз.

ҰСТАУ СЕБЕПТЕРІ

Сұхбат берген кейбір бұрынғы тұтқындарға бастапқыда ұсталған кезде ұстау себептерін айтқан; дегенмен, көбіне лагерге келгенге дейін себептерін білген жоқ, және де жиі жағдайда бостандыққа шығар алдында «қылмысты мойындауға» мәжбүр болғанға дейін ешқандай ұстау себептері айтылмады.²⁴³ Кейбіреулеріне ұстау кезінде себебін айтқан, ал босатылған кезде басқа себеп айтылды.²⁴⁴ Кейбіреулеріне ешқашан ешқандай себеп айтқан жоқ.²⁴⁵ «Бүгінге дейін мен лагерде не үшін болғанымды білмеймін», - деп күйінді Мансұр.²⁴⁶

Бұрынғы тұтқындар Amnesty International ұйымына олардың ұсталу себебін көбінесе нақты әрекеттермен байланыстырмайтынын айтты; керісінше, ұсталғандар «күдікті», «сенімсіз», «террорист» немесе «экстремист» санатына жатқызылғандықтан ұсталғаны туралы хабардар етілді.²⁴⁷ Мұндай жіктеудің нақты критерийлері белгісіз; дегенмен Қытай үкіметі мұндай терминдерді, атап айтқанда, «террористік» және «экстремистік» - терроризмге қарсы заңнама контекстінде тым кең мағынада қолданады.²⁴⁸

Нақты әрекеттер туралы айтылғанда, олар әдетте бірнеше кең санаттарға бөлінді. Бір санатқа шет мемлекеттерге қатысты құқық бұзушылықтар жатады. Көптеген бұрынғы тұтқындар шетелде тұру, саяхаттау немесе оқу үшін немесе шетелдегі адамдармен қарым-қатынас жасағаны үшін ұсталды.²⁴⁹ Олардың көпшілігі тіпті шетелде тұратын, саяхаттаған, оқыған немесе сондайлармен қарым-қатынаста болған адамдармен «байланысқаны» үшін ұсталды.²⁵⁰

Ұсталғандардың басқа санатына рұқсат етілмеген бағдарламалық жүктемелерді немесе цифрлық байланыс технологиясын пайдалануға қатысты құқық бұзушылықтар үшін ұсталғандар жатады. Көптеген бұрынғы тұтқындар ұялы телефондарында, әсіресе WhatsApp сияқты тыйым салынған бағдарламалық қосымшаларды пайдаланғаны немесе қолданғаны үшін ұсталды.²⁵¹

Тағы бір кең таралған санатқа дінге қатысты кез келген әрекет кіреді. Бұрынғы тұтқындар исламдық наным-сенімдерге немесе әдет-ғұрыптарға байланысты, соның ішінде мешітте жұмыс істеу, намаз оқу, жайнамаз ұстау немесе діни тақырыптағы сурет не бейне сақтау сияқты себептермен ұсталды.²⁵²

Басқа бұрынғы тұтқындар тым көп балалы болғаны немесе Қытайдың отбасын жоспарлау жөніндегі қатаң саясатын басқа жолмен бұзғаны үшін ұсталды.²⁵³ Бұрынғы тұтқындардың бірі олардың үкіметте жұмыс істеуден бас тартқаны үшін ұсталғанын айтты.²⁵⁴ Тұтқында болғанда ондаған басқа тұтқындарға «қылмыстарын» тізбелеу талап етілетін «мойындау» бланкілерін толтыруға көмектескен Эльнара айтқандай, оның байқағаны, ең жиі кездесетін себеп Қытай заңнамасы бойынша тыйым салынған «бірнеше үй шаруашылығының тіркелуі» екенін айтты.²⁵⁵ Бостандыққа шығар алдында осы қылмыс үшін айыпталған бұрынғы тұтқындардың бірі Amnesty ұйымына бірнеше рет тіркелудің заңсыз екенін немесе әлі де өзі өскен отбасының үйінде тіркелгенін білмеген. Оның пайымдауынша, үкімет мұны жай ғана сылтау ретінде пайдаланып, қалаған адамын қамауға алады.²⁵⁶

Бірнеше бұрынғы тұтқындар Amnesty-ға ұстағанға дейін рұқсат етілген әрекеттері үшін тұтқындалғандарын айтты. Айбек Amnesty ұйымына тиісті органдардан алдын ала рұқсат алса да, ел ішінде жүргені үшін ұсталғанын айтты.²⁵⁷

 Болат Amnesty ұйымына екі рет тиісті органдардан рұқсат алғанымен, сапарға шыққаны үшін екі рет ұсталғанын айтты.

243 Amnesty International сұхбаты.

244 Amnesty International сұхбаты.

245 Amnesty International сұхбаты.

246 Amnesty International сұхбаты.

247 Amnesty International сұхбаты.

248 Amnesty International, Қытай: Террорға қарсы қатыгез заң адам құқықтарына шабуыл жасауда, 2015 ж. 4 наурыз, www.amnesty.org/en/latest/news/2015/03/china-draconian-anti-terror-law/

249 Amnesty International сұхбаты.

250 Amnesty International сұхбаты.

251 Amnesty International сұхбаты.

252 Amnesty International сұхбаты.

253 Amnesty International сұхбаты.

254 Amnesty International сұхбаты.

255 Amnesty International сұхбаты.

256 Amnesty International сұхбаты.

257 Amnesty International сұхбаты.

[Екінші рет ұсталған соң] мен ауыл бастығынан [неге ұсталғанымды] сұрадым. Ол: «Біз айтқанды істеп жатырмыз. Неге екенін білмейміз. Шетелге саяхаттағандардың барлығы лагерге барады. Сұрақ қоюға құқығыңыз жоқ. Неге деп сұрасаңыз, бұл қарсылық деп саналады. Бұл Сізге жақсылық әкелмейді. Жауаптарды лагерде аласыз.»²⁵⁸

Бұрынғы тұтқындардың Amnesty International-ға айтқан қамау себептері журналистер мен басқа да адам құқықтарын зерттеушілер жинаған айғақ және құжаттамалық дәлелдерге сәйкес келеді.²⁵⁹ Ең бастысы, бұл айтылған себептер Қарақас тізімінде және Ақсу тізімінде жеке тұлғаларды ұстау және тұтқындаудың келтірілген ресми себептерге толық сәйкес келеді.²⁶⁰

Ақсу тізімінде осы ауданда 2000-нан астам адам UOP белгілегеннен кейін ұсталып, тұтқындалғаны туралы үкіметтік ақпаратты қамтиды. Тізімде тұтқындауға және қамауға алуға әкелетін «күмәнді» мінез-құлыққа Құран оқу немесе діни киім кию сияқты тұрақты дін ұстану тәжірибе кіреді; Қытай саясаты рұқсат етілгеннен көп балалы болу; Skype немесе VPN сияқты белгілі бір компьютерлік бағдарламаларды пайдалану; шетелге шығу немесе ел ішінде рұқсатсыз саяхаттау; «экстремистік ойлардың» болуы; сенімсіз болу; немесе жас болу.²⁶¹

Қарақас тізімінде 3000-нан астам адам туралы мемлекеттік ақпарат бар. Бұл ақпаратта осы адамдардың көбісінің ұсталу және тұтқындау ресми себептері, сондай-ақ кейбір тұтқындардың лагерлерден босатылу немесе босатпау кейбір себептері бар. Сондай-ақ құжат тұтқындардың отбасы мүшелері мен әлеуметтік желілері туралы егжей-тегжейлі ақпаратты үкіметтің қалай жинағаны туралы маңызды ақпаратты ашады.²⁶² Себептерді талдағанда, олар кең мағынада сегіз бір-біріне байланысты емес санатқа бөлінетінін көрсетеді, солардың ішінде сенімсіздік, дінге қатыстының бәрі және шетелге байланыстының бәрі. Ұстаудың ең жиі кездесетін себебі Қытайдың туу деңгейін бақылау саясатын бұзу болды.²⁶³

Қытай хабарламалары деп аталатын жария болған тағы бір ішкі құжатқа сәйкес, кейбір ұялы телефон қолданбаларын пайдаланғаны үшін жүздеген мың адам ұсталды. Құжаттар сонымен қатар билік органдарына шетел азаматтығына ие ұйғырларды ұстауға және шетелде тұратындарды Қытайға қайтару бойынша жұмыс істеуге нақты нұсқау береді.²⁶⁴ Журналистер үкімет шенеуніктерінен ұстау квотасын орындау талап етілетінін және кейде адамдар кездейсоқ түрде ұсталғанын хабарлады.²⁶⁵

258 Amnesty International сұхбаты.

259 Сыртқы саясат, Қытай концлагеріне жіберудің 48 жолы: Шыңжаңда қорқынышты бірдеңе болып жатыр, 2018 жылғы 3 қыркүйек, foreignpolicy.com/2018/09/13/48-ways-to-get-sent-to-a-chinese-concentration-camp/

260 Адриан Зенц, Саяси қауіптер журналы, «Қарақас тізімі: Бейжиннің Шыңжаңдағы тұтқындау бағытын талдау», 2020 ж.ақпан, www.jpolrisk.com/karakax/; Human Rights Watch, Қытай: Үлкен деректер бағдарламасы Шыңжаң мұсылмандарын нысанаға алды – 2000-нан астам тұтқын туралы жария болған тізімі автоматты түрде қуғын-сүргін жасалғанын көрсетеді, 2020 жылғы 9 желтоқсан, www.hrw.org/news/2020/12/09/china-big-data-program-targets-XUARs-muslims#

261 Human Rights Watch, Қытай: Үлкен деректер бағдарламасы Шыңжаң мұсылмандарын нысанаға алды – 2000-нан астам тұтқын туралы жария болған тізімі автоматты түрде қуғын-сүргін жасалғанын көрсетеді, 2020 жылғы 9 желтоқсан, www.hrw.org/news/2020/12/09/china-big-data-program-targets-XUARs-muslims#

262 Иван Уотсон және Бен Весткотт, «Бақыланды, сотталды, қамауға алынды: Қытай үкіметінің жария болған деректері ұйғыр отбасыларына қатысты егжей-тегжейлі бақылау есептерін және Пекиннің жаппай тұтқындауды ақтағанын көрсетеді. www.cnn.com/interactive/2020/02/asia/xinjiang-china-karakax-document-intl-hnk/; Изабель Йенг және Николь Бозоргмир, Вице-Ньюс, «Қытай мұсылмандарды «қайта тәрбиелеу» лагерлеріне бағыттайды, ал олардың отбасыларына тыңшыларды жібереді: адамдардың басым көпшілігі хиджаб кию, «қалың сақал қою» сияқты қарапайым мінез-құлық, шетелдік веб-сайттарға кіру немесе төлқұжатқа өтініш бергені үшін қамауға алынды.», 2020 жылғы 17 ақпан, www.vice.com/en/article/epgadw/leak-secret-documents-show-how-china-targets-muslims-for-re-education-camps-and-spies-on-their-families; Майя Ванг, Human Rights Watch, «Қытайдың Шыңжаңдағы сұмдық қиянатының көбірек дәлелдері», 2020 ж. 20 ақпан, www.hrw.org/news/2020/02/20/more-evidence-chinas-horrific-abuses-xinjiang

263 Адриан Зенц, Саяси қауіптер журналы, «Қарақас тізімі: Бейжиннің Шыңжаңдағы тұтқындау бағытын талдау», 2020 ж.ақпан, www.jpolrisk.com/karakax/

264 «Қытай хабарламалары»: Бетани Аллен-Эбрахмиан, Халықаралық зерттеуші журналистер консорциумы, «Белгілі болды: Қытайдың алгоритм бойынша жаппай қамауға алу және тұтқындау жөніндегі тәжірибелік нұсқаулықтары: Қытай үкіметінің жария болған жоғары құпиялы құжаттары бұқаралық ақпарат құралдарына арналған тәжірибелік нұсқаулықты көрсетеді және Шыңжаңдағы қамау лагерлері мен аймақтың жаппай бақылау жүйесінің механизмін әшкереледі». 2019 жылғы 4 қараша, www.icij.org/investigations/china-cables/exposed-chinas-operating-manuals-for-mass-internment-and-arrest-by-algorithm/

265 Квоталар туралы мына баяндаманы қараңыз: Human Rights Watch, Қытай: Үлкен деректер бағдарламасы Шыңжаң мұсылмандарын нысанаға алды – 2000-нан астам тұтқын туралы жария болған тізімі автоматты түрде қуғын-сүргін жасалғанын көрсетеді, 2020 жылғы 9 желтоқсан, www.hrw.org/news/2020/12/09/china-big-data-program-targets-XUARs-muslims#; «Азат Азия» радиосы, Шыңжаңдағы Хотанда ұйғырлардың жартысына жуығы қайта тәрбиелеу лагерлеріне жіберілген, 2017 жылғы 9 қазан, www.rfa.org/english/news/uyghur/camps-10092017164000.html; «Азат Азия» радиосы, Шыңжаң билігі Құлжа қаласының ұйғырлар көп тұратын аудандарында қамауға алуды күшейтті, 2018 жылғы 19 наурыз, www.rfa.org/english/news/uyghur/detentions-03192018151252.html

Шыңжаң құрбандарының дерекқоры бұрынғы лагерь тұтқындарының, олардың отбасыларының және басқа куәгерлердің айғақтарын құжаттайды.²⁶⁶ Жоба жинаған деректер міндетті түрде жалпы тұтқындалған халықты көрсетпесе де, бірнеше мың айғақтардың талдауы ең жиі айтылған себептерді көрсетеді. Өйткені, ұсталу дінге, шетелге шығуға, сыртқы әлеммен байланысқа және ұсталғандардың туыстарының мінез-құлқына байланысты. Бұған қоса, 1500-нан астам адамның ұсталған ресми себептерін талдау басқа да жалпы себептерге «сепаратизм», бала туу саясатын бұзу және «экстремизм» айыптары, сондай-ақ сенімсіз немесе қоғамдық тәртіпті бұзу сияқты басқа да түсініксіз негіздемелер кіретінін көрсетеді.²⁶⁷

ҰЖЫМДЫҚ КІНӘ

Ақсу және Қарақас тізімдерін және журналистер жинаған басқа да куәлік және құжаттық дәлелдерді бірге талдайтын болсақ, Amnesty International жинаған куәлік айғақтары Шыңжаңдағы этникалық саны аз топтардың өкілдері көбінесе «ұжымдық кінә» деп саналатын ұғым негізінде ұсталатынын көрсетеді.²⁶⁸ Олардың көпшілігі отбасымен, достарымен немесе қауымдастық мүшелерімен қарым-қатынасы немесе болжамды қарым-қатынастарының нәтижесінде тұтқынға алынды – олардың көпшілігі болмаса да, халықаралық деңгейде мойындалған қандай да бір қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысы жоқ. Көптеген бұрынғы тұтқындар күдікті немесе сенімсіз деп танылған немесе «экстремист», «сепаратист» немесе «террорист» деп айыпталған отбасы мүшелерінің болуы немесе осы айыптауларға ұшыраған басқа адамдармен байланысы үшін ұсталды.²⁶⁹

Amnesty International өздерінің мінез-құлқы отбасы мүшелерінің ұсталуына себеп болды деп есептейтін Шыңжаңның бірнеше бұрынғы тұрғындарымен сұхбат жүргізді. Шәміл шетелге кетіп, уақытында оралмаған. Ол Amnesty ұйымына әкесінің сол шешіміне байланысты лагерьге жіберілгенін айтты.²⁶⁹ Шетелден де уақытында оралмаған Қуаныш полиция Қытайдағы үйінен телефон соғып, ұлына қайтып келуін сұратты. Шетелден келмесе, отбасы лагерьге жіберіледі деп айтты. Содан бері ол отбасымен хабарласа алмай жүр. «Мен балаларымның қайда екенін білмеймін», - деді Қуаныш.²⁷⁰ Ажар есімді бұрынғы тұтқын Amnesty ұйымына лагерьден шыққаннан кейін әкесі шетелге кетуіне «руқсат бергені» үшін тұтқындалғанын айтты. «Әкем ұсталғалы жатқанда, полиция мені шақырып, [Қытайға қайтып кел] деді... Егер қайтып келсең, әкеңді жібереміз деді».²⁷¹

Жиі жағдайда қамауға алудың негізі болумен қатар, ұжымдық кінә қазіргі Шыңжаңда этникалық саны аз топтар өмірінде өзекті мәселе болып табылады және Қытай билігінің халықты әлеуметтік бақылау құралы болып табылады. Осы баяндамада әртүрлі суреттелгендей, Шыңжаңдағы этникалық саны аз топтар мүшелерінің мінез-құлқы олардың отбасына, қауымдастығына және тұтастай топқа әсер етеді. Отбасы мүшелеріне қарсы расталған қорқытулар мінез-құлықты бақылау немесе өзгерту үшін қолданылады.

3.2 ПОЛИЦИЯ БӨЛІМДЕРІНДЕ СҰРАҚ СҰРАУ

Amnesty International-ға сұхбат берген бұрынғы тұтқындардың көпшілігі лагерьге жіберу алдында полиция бөлімшелерінде сұрақталды.²⁷² Саны аз топтар өкілдері сұрақталмай тікелей лагерлерге жіберілді. Сұрақ сұраудың басым бөлігі адамның не үшін ұсталғанына бағытталған. Жауап алу әдетте бірнеше сағатқа созылды. Кейбір тұтқындар жауап алу кезінде ақша бопсалағанын айтып, оларға полицияға пара берсе, лагерьге жібермейтіндерін айтқанын айтты.²⁷³

Полиция бөлімшелеріндегі сұрақтау және жауап алудың мазмұны бұрынғы тұтқындардың лагерь ішінде және босатылғаннан кейінгі жауап алуына өте ұқсас болды. Көптеген бұрынғы тұтқындар

266 Шыңжаң құрбандарының дерекқоры, <https://shahit.biz/eng/#home>

267 Шыңжаң құрбандарының дерекқоры, <https://shahit.biz/eng/#stats>

268 Amnesty International сұхбаты.

269 Amnesty International сұхбаты.

270 Amnesty International сұхбаты.

271 Amnesty International сұхбаты.

272 Amnesty International сұхбаты.

273 Amnesty International сұхбаты.

Тұтқындау лагеріне жіберу
алдында полиция
бөлімінде сұрақталған ер адам

қамауда отырғанда айлар, тіпті жылдар бойы бірнеше рет жауап алу кезінде әртүрлі мемлекеттік қызметкерлер бірдей сұрақтарды қайта-қайта қойғанын айтты.²⁷⁴

Көптеген тұтқындар лагерлерге жібергенге дейін полиция бөлімшелерінде жауап алу кезінде азаптауға не басқа жәбір түрлеріне ұшырады.²⁷⁵ Сұрақтау және азаптау Гуабao деп аталатын жергілікті қауіпсіздік полиция тарапынан жасалды²⁷⁶, кей кезде жауаптарды жергілікті полиция алды.²⁷⁷ Бұрынғы тұтқындар жиі жағдайда «жолбарыс орындыққа» отырып сұрақталды – бұл аяқтары темірден жасалған, денені қозғалтпайтын шеңбері бар және аяқ-қолды кісендейтін орындық.²⁷⁸ Қазақстанға барғаны үшін лагерде бір жыл болған тұтқын бірнеше сағат бойы жолбарыс орындыққа қозғалмай сұрақталғанын айтты: «Мен темір орындыққа отырдым. Қолдарым байланған. Мен жауапқа тартылдым. Аяғым да кісенделген... Бұл қолыңызға кісен кигізетін және тақтасы бар металл орындық. Және аяқты үстіне қоятын темір бар. [Жауап алу түнде басталды] Менен таңғы 3-ке дейін жауап алды.»²⁷⁹

Көптеген бұрынғы тұтқындар Amnesty-ға лагерге жіберу алдында қаптаған адамдармен бірге ұсталғандарын айтады. Лагерге жібергенге дейін қамау изоляторында үш апта ұсталғанын Amnesty-

274 Amnesty International сұхбаты.

275 Amnesty International сұхбаты.

276 Ұлттық қауіпсіздікті қорғау бөлімі, ішкі саяси қауіптерге жауапты құпия бөлімше.

277 Amnesty International сұхбаты.

278 Amnesty International сұхбаты.

279 Amnesty International сұхбаты.

ға айтқан Нұрислам²⁸⁰ күні бойы басқа 50 тұтқынмен шағын бір камерада көп адамдармен бірге болғанын айтты. «Біз тіпті сиырларды мұндай қорқынышты жағдайда ұстамаймыз... Біз бір-бірімізбен қысылысып, қатар ұйықтадық», - деді ол.²⁸¹

Сөкен де лагерге жіберілгенге дейін бірнеше апта бойы ұстау изоляторында болғанын хабарлады. Ол Amnesty-ға оның камерасы өте суық және ерекше адамға толы болғанын, 30 м2 көлемдегі камерада 60-қа жуық адам болғанын айтты:

Камерада үлкен төсек бар еді; оның шетіне адамдар отыратын, бірақ көлемі жеткіліксіз. Біз қарттарды төсекке отырғыздық... [Қалғандарымыздың] отыратын немесе ұйықтайтын жеріміз жоқ еді... Біз кезекпен ұйықтайтынбыз (орын жеткіліксіз болғандықтан). Еден суық және дымқыл болды. Мен матрасы не төсегіші жоқ еденде [апталар бойы] ұйықтадым... Ол кезде [қыс] түскен болатын. Киіміміз өте жұқа болды. Ол өте суық болды... Және камерадағы иіс жиіркенішті болды.

Сөкен сондай-ақ Амнистияға оның үстіндегі қабаттағы камералардан түнде айғайлап, жылап жатқан әйелдерді естігенін айтты. «Олар жылай бастағаннан кейін біз де жыла бастадық, өйткені солар үшін уайымдадық».²⁸²

Журналистер мен басқа да ұйымдар азаптау және басқа да қатыгездік, соның ішінде полиция бөлімшелері мен тергеу изоляторларындағы ұрып-соғу, көп адам ұстау және ұйқыдан айыруды қоса алғанда, сондай он шақты оқиға туралы хабарлады.²⁸³

3.3 МЕДИЦИНАЛЫҚ ТЕКСЕРУ ЖӘНЕ БИОМЕТРИЯЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕРДІ ЖИНАУ

Лагерге жіберу алдында тұтқындардың барлығы дерлік медициналық тексеруден өткен. Сондай тексеріс өткізілетін ауруханада жұмыс істеген Бақыт есімді бұрынғы тұтқын, ауруханаға көптеген тұтқындарды әкеліп, сондай-ақ медициналық тексеру процесінің бір бөлігіне куә болды.

[Мен тұратын қалада] төрт аурухана болды - инфекциялық, әскери, дәстүрлі және қатардағы аурухана. 2017 жылы олардың барлығы қайта тәрбиелеу лагерлеріне жіберілген адамдар үшін пайдаланыла бастады... Алдымен бұл ұйғырлар мен хуэйлер (дүнгендер) болды. Олар қарапайым адамдар еді, бірақ полиция оларға ауыр қылмыскерлер ретінде қарады. Бір адамға алты сақшыдан болып, [медициналық тексеруге әкелінді]. Олардың көздерін жауып, [бастарына] капюшон кигізіп, [ауруханаға келгенде] қолдары кісенделген болатын. Бүкіл медициналық тексеру өте құпия болды... [Аурухана қызметкерлері] олардың сау екеніне көз жеткізуі керек еді. [Қызметкерлер] сау екеніне көз жеткізу үшін қан алуы керек еді... Олардың барлығы жас еді. Мен сол жерде [өңдеуге] көмектесіп жүрдім... Нысаналары жастар болған. [Ол кезде мен жұмыс істеген ауруханада] негізінен [шетелде] оқыған хуэйлер (дүнгендер) болатын.²⁸⁴

280 Бірнеше тұтқындар лагерге жібергенге дейін полиция бөлімшелерінен бөлек, оның ішінде «қамау орындарында» ұсталды.

281 Amnesty International сұхбаты.

282 Amnesty International сұхбаты.

283 Қараңыз Human Rights Watch, «Идеологиялық вирустарды жою: Қытайдың Шыңжаң мұсылмандарына қарсы қудалау науқаны», 2018 жылғы 9 қыркүйек, www.hrw.org/report/2018/09/09/eradicating-ideological-viruses/chinas-campaign-repression-against-xinjiangs; Сондай-ақ, Шыңжаң құрбандарының дерекқорын қараңыз: “Бақытәлі Нұр”, shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=7075; “Ербақыт Отарбай”, shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=453; “Мердан Ғаннар”, shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=12952; “Тұрсынбек Қаби”, shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=277; “Омер Бекри”, shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=3623; “Абдуveli Аюп”, shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=4616; “Абдухебир Режен”, shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=10553; “Конг Юаньфэн”, shahit.biz/eng/viewentry.php?entryno=5279; “Қастер Мұсахан”, shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=5419; “Михригүл Тұрсын”, shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=2110; “Орынбек Көксебек”, shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=1725; “Меметтұрсын Омер”, shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=5282

284 Amnesty International сұхбаты; Элисон Киллинг және Мера Раджагопалан, BuzzFeed News, Олардың көргені: бұрынғы тұтқындар Қытайдағы қамау лагерлерінің сұмдықтары туралы егжей-тегжейлі айтты, 2020 жылғы 27 тамыз, www.buzzfeednews.com/article/alison_killing/china-ex-prisoners-horrors-xinjiang-camps-ugghurs

☞ Қытай билігі тұтқындарды лагерлерге жібермес бұрын олардың биометриялық деректерін жинады. Бұған фотосуреттер, саусақ іздері, көз қарашығын түсіру, дауыс және жазу үлгісі кірді. Сондай-ақ қан тексеріліп, рентгенография жасалды.

Бұрын тұтқындалғандардың барлығы дерлік Amnesty International ұйымына медициналық тексеруден өтумен қатар, мемлекеттік шенеуніктерге биометриялық деректерін жинауға рұқсат беру керек болғанын айтты. Бұл әр жағдайда бірнеше фотосурет, саусақ іздері, көз қарашығын сканерден өткізу, дауыс және жазу үлгісін жинауды қамтиды. Биометриялық деректер полиция бөлімшелерінде жиі жиналды. Бұрынғы тұтқындар қан үлгілері алынғанын айтты. «Содан кейін біз полиция бөлімшесіне ДНҚ [үлгі] үшін бардық деп ойлаймын... Олар қанымызды алып, бірдеңеге жағып, полиэтилен қапшығына салып қойды», - деді Бақыт қамауға алынғаннан кейін болған оқиғаны сипаттай отырып.²⁸⁵ Денсаулықты тексеру және биометриялық деректерді жинау туралы осындай ақпарат өзге жерде жарияланған басқа да бұрынғы тұтқындар мен лагерлерге жіберілгендерден ғана емес, Шыңжаңдағы барлық адамдардан биометрикалық деректерді жинауға арналған кең таралған науқандар туралы хабарламаларға сәйкес келеді.²⁸⁶

Медициналық тексеруден өтіп, биометриялық деректері жиналған соң, тұтқындардың барлығы дерлік лагерлерге жеткізілді. Апарған кезде бөрінің қолдарына кісен салынды. Көбісіне капюшон кигізіп, кісендеген.²⁸⁷ «Сіз капюшон арқылы ештеңе көре алмайсыз. Қайда екеніңізді көрмейсіз... Мені қайда апарып жатыр деп қорықтым», - деді Эльнара.²⁸⁸

Көбісі лагерлерге фургондармен немесе көп тұтқындар бар автобустармен жеткізілді.²⁸⁹ Қазақстанға барғаны үшін лагерге жіберілген Хайна Amnesty-ға мекемеге қалай апарғаны туралы айтты: «Олар таңертең келді. Полиция [полиция бөлімшесіндегі] біздің камераға кірді. Олар [маған] қара капюшон кигізді. Қолыма кісен салды. Және мені автобусқа сүйреп апарды. Сосын бізді лагерге апарды», - деді ол.²⁹⁰ Намаз оқиғаны үшін ұсталды деп есептейтін Зейнепгүл есімді жасы келген әйел Amnesty-ға оны түн ортасында полиция бөлімшесінен алып кетіп, басқа әйелге қосып, қолына кісен салып, ауылындағы тағы 20-ға жуық тұтқындармен бірге жүк көлігіне отырғызып, лагерге айдалғанын айтты.²⁹¹

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ ҰСТАУ ЖАҒДАЙЫ

Бас бостандығынан айырылған әрбір адамның адамгершілікпен қарап, адамдық қадір-қасиетін сақтап ұсталуға құқығы бар.²⁹² БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Комитеті бұл құқық негізгі және жалпыға ортақ қолданылатын ереже, шектеулерге жатпайтын, бірақ барлық уақытта, барлық жағдайларда, соның ішінде төтенше жағдай кезінде қолданылатын жалпы халықаралық құқықтың нормасы екенін мәлімдеді.²⁹³ Комитет бас бостандығынан айырылған адамдар «соның нәтижесінде туындағаннан басқа қандай да бір азаптауға немесе шектеулерге ұшырамауы керек» екенін, мұндай адамдардың қадір-қасиетін құрметтеуге бостандықтағы адамдармен бірдей кепілдік берілу тиіс» екенін растады.²⁹⁴ Сонымен қатар, мұндай адамдар ресми түрде танылған қамау орнында ғана ұсталуы керек, ал мемлекеттер ешкімнің құпиялы түрде ұсталмауын қамтамасыз етуі тиіс.²⁹⁵ Мемлекеттер ұсталғандар дінін ұстануға және басқалармен, оның ішінде сырттағы адамдармен қарым-қатынаста болуға мүмкіндік беретін жағдайды қамтамасыз етуге міндетті.

Қамауда ұстау шарттары мемлекеттің адам құқықтары жөніндегі міндеттемелеріне, соның ішінде Қытай ратификациялаған ICESCR-ға сәйкес болуы керек. Әрбір адам, оның ішінде қамаудағы жеке адам, физикалық және психикалық денсаулықтың қол жеткізуге болатын ең жоғары стандартына құқығы бар.²⁹⁶ Адам құқықтарының халықаралық стандарттары мемлекеттер қамаудағы адамдардың қоғамда қолжетімді медициналық көмек көрсету стандартына қол жеткізуін қамтамасыз етуі керек екенін атап көрсетеді. Білік бас бостандығынан айыру орындарындағы барлық адамдардың қамауда ұстаудың кез келген уақытында

285 Amnesty International сұхбаты.

286 Human Rights Watch, Қытай: Саны аз топтар аймағы миллиондаған адамнан ДНҚ жинайды – Полиция Қоғамдық денсаулық сақтау бағдарламасы аясында жеке ақпарат жинады, www.hrw.org/news/2017/12/13/china-minority-region-collects-dna-millions; Нью-Йорк Таймс, Қытай американдық сараптаманың көмегімен өз адамдарын бақылау үшін ДНҚ-ны пайдаланады, 2019 жылғы 21 ақпан, www.nytimes.com/2019/02/21/business/china-XUAR-uighur-dna-thermo-fisher.html

287 Amnesty International сұхбаты.

288 Amnesty International сұхбаты.

289 Amnesty International сұхбаты.

290 Amnesty International сұхбаты.

291 Amnesty International сұхбаты.

292 АСҚХП, 10-бап.

293 АҚК 21-Жалпы түсініктемесі, §4; 8-АҚК 29-Жалпы түсініктемесі, §13(a).

294 АҚК 21-Жалпы түсініктемесі, §3.

295 НКЖК, 17-бап.

296 ЭӘМҚК 14-Жалпы түсініктемесі, §§34, 4, 11, 43 және 44.

тиісті медициналық тексеруден өтуіне, медициналық көмекке және тиісті медициналық көмекке тез және тұрақты қолжетімділігін қамтамасыз етуі тиіс.²⁹⁷

Денсаулыққа ие болу құқығына уақтылы және тиісті медициналық көмекке ғана емес, сонымен қатар денсаулыққа әсер ететін, атап айтқанда, жеткілікті, барабар және қолайлы тамақ, су, жуу және санитарлық құралдарға²⁹⁸ ие болу, сондай-ақ төсек-орын және таза ауаға қол жеткізу, табиғи жарық және жаттығулардың қандай да бір түріне ие болу құқығы жатады.²⁹⁹ Билік барлық қамау орындарының жеткілікті және жұмыс істейтін санитарлық құралдармен жабдықталғанын қамтамасыз етуі тиіс, сондай-ақ мұндай ғимараттар мен қызметтерге қол жеткізу жеке өмір мен қадір-қасиетті қамтамасыз ету және әлеуметтік, мәдени тұрғыдан қолайлы болуы керек. Тар және гигиеналық талаптарға сай емес жерде қамау және жеке өмірдің болмауы, сонымен қатар медициналық көмек көрсетпеу адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын жағдай болып табылуы мүмкін, мемлекеттен осы ережелердің сақталуы күтіледі.³⁰⁰ Құқық қорғау органдарының қызметкерлері мен түрме басшылығы қамаудағы адамдардың денсаулығын қорғауға жауапты.³⁰¹

Ұсталған адамдар заңды мақсатқа сәйкес келетін ақылға қонымды шарттар мен шектеулер болған жағдайда ғана адам құқықтарының бұзылуына қарсы негізгі кепілдіктер болып табылатын сыртқы әлеммен байланысуға және кездесуге құқылы.³⁰² Сыртқы әлемге қол жеткізусіз ұстау (байланыссыз қамауға алу) азаптауды және басқа да қатыгездік пен зорлық-зомбылықпен жоғалуды жеңілдетеді және оның өзі осындай тәжірибені қамтуы мүмкін.³⁰³ Қамауда ұстау отбасы мүшелерінің құқықтарын да бұзуы мүмкін.³⁰⁴ Негізсіз ұстау бойынша Жұмыс тобы ұзақ мерзімге қамауға алынбау құқығын түсіндірді. Төтенше жағдай кезінде де байланыссыз ұсталмау құқығын шектеуге болмайды.³⁰⁵

297 Біріккен Ұлттар Ұйымының тұтқындарға қарау минималды стандартты ережелерін қараңыз (Нельсон Мандела ережелері), UN Doc. A/RES/70/175, undocs.org/A/RES/70/175; БҰҰ Құқық қорғау органдары қызметкерлері мінез-құлық кодексінің 6-бабы. ЭӘМҚК мемлекеттердің барлық адамдардың, соның ішінде тұтқындардың немесе басқа да қамаудағылардың денсаулық сақтау құқығын құрметтеуге міндетті екенін мәлімдеді (14-Жалпы түсініктеме, Денсаулыққа қол жеткізу ең жоғары стандартына ие болу құқығы (12-бап), БҰҰ Док. E./C.12/2000/4 (2000), 34-тармақ.

298 CPT 3-ші жалпы есебін қараңыз, CPT/Inf (93) 12, §53.

299 Нельсон Мандела Ережелерін қараңыз, 13-23-ережелер; Amnesty International, Азаптау және басқа да қатыгездікпен күресу: әрекет жасауға арналған нұсқаулық (Индекс: POL 30/4036/2016), www.amnesty.org/download/Documents/POL3040362016ENGLISH.PDF

300 Weerawansa v Шри-Ланка, HRC, UN Doc. CCPR/C/95/D/1406/2005 (2009) §§2.5 және 7.4; Азаптауға және басқа да қатыгездік, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазаларға қарсы БҰҰ Конвенциясы, 1-бап. Сондай-ақ ЭӘМҚК, 14-ші жалпы түсініктемесін қараңыз, Денсаулыққа қол жеткізу ең жоғары стандартына ие болу құқығы, UN Doc. E/C.12/2000/4 (2000), 34-тармақ.

301 БҰҰ-ның сотсыз, қысқартылған немесе негізсіз өлім жазасына кесу, COVID-19 және бас бостандығынан айыру орындарындағы өмір сүру құқығын қорғау жөніндегі арнайы Баяндаушысы.

302 НҚЖК, 17(2)(d)-бап; Мандела ережелері, 58-ереже; БҰҰ-ның тұтқындарға қарау негізгі ұстамдары; және Біріккен Ұлттар Ұйымының тұтқын әйелдерге қарау және құқық бұзушы әйелдерге қатысты қамауға байланысты емес шаралар туралы ережелер (Бангкок ережелері), 26-ереже; БҰҰ Принциптер органы, 19-қағида.

303 Азаптау бойынша арнайы Баяндаушы, жыл сайынғы баяндама, БҰҰ Док. A/56/156 (2001) §14.

304 Башаша Ливия Араб Джамахириясына қарсы, АҚК, БҰҰ құжаты. CCPR/C/100/D/1776/2008 (2010) §§7.4-7.5; АҚК қорытынды тұжырымдары: АҚК, БҰҰ Док. CCPR/C/USA/CO/3/Rev.1 (2006) §12; Amnesty International және басқалары Суданға қарсы (48/90, 50/91, 52/91 және 89/93), Африка комиссиясының 13-ші жылдық есебі (1999) §54.

305 НҰЖТ есебі, БҰҰ құжаты. E/CN.4/2005/6 (2004) §76; НҰЖТ талқылауы №9, БҰҰ Док. A/HRC/22/44 (2012).

ТҰТҚЫНДАУ ЛАГЕРЛЕРІНІҢ ІШІНДЕГІ ӨМІР

«Меніңше, [сабақтардың] мақсаты – дінімізді жойып, бізді сіңістіру еді... Жұма намазға бара алмайсындар деді... Ал сендерге барлығын Алла емес, Си Цзиньпин берді.»

Ерұлан тұтқындау лагерлеріндегі сабақтар тұтқындардың өз дінін ұстануға жол бермеу үшін енгізілгеніне нәліктен сенетінін сипаттады.

Amnesty International 2017 жылдан бері Шыңжаңдағы тұтқындау лагерлерінде ұсталған 55 адаммен – 39 ерлер және 16 әйелмен сұхбат өткізді. Бұл бұрынғы тұтқындар лагерлердегі өмірдің кең ауқымды дәйекті сипаттамасын берді. Олардың басым көпшілігі тоғыз айдан 18 айға дейін қамауда болды; көпшілігі екі немесе одан да көп лагерлерде ұсталды.

Amnesty International кейбір бұрынғы тұтқындар өздерінің айғақтарын растау мақсатында ұсталған мекемелерін анықтау үшін жоғары сапалы спутник суреттерін пайдаланды. 2016 жылғы бастапқы суреттер 2017 жылдан бері 2021 жылғы мамырына дейін өзгерістерді салыстыру үшін пайдаланылды. Amnesty 18 бұрынғы тұтқын ұсталған 22 лагердің геолокациясын дәл анықтай алды. Amnesty сонымен қатар бұрынғы он тұтқын ұсталған тағы жеті лагерді таба алды. Ұсталғандар ұсталу кезден бастап бұрынғы тұтқындар сипаттаған орындардағы спутник суреттерінде ішкі қоршауларды, сыртқы қабырғаларды, күзет мұнараларын, күзет бекеттерін, кешендерде болған адамдарды, көптеген көліктер мен автобустарды және басқа да жаңа және уақытша құрылымдар болды. (Тұтқындау лагерлерінің спутник суреттері туралы қосымша ақпаратты 6.5-тарауын қараңыз).

4.1 ҰСТАУ ЖАҒДАЙЫ

Лагерге кірген сәттен бастап тұтқындардың өмірі адамның ар-намысына нұқсан келтіретін жағдайда қатаң тәртіпте өтті. Олар өздерінің жеке аясынан айырылды, өмірлерінің барлық жақтары бұйрықпен болды. Лагерь әкімшілігі белгілеген тәртібін - тіпті ең зиянсыз болып көрінетін жолымен - бұзған тұтқындар сөгіс алды және жиі камераластарымен бірге үнемі физикалық түрде жазаланды.

Ұсталғандар жеке өміріне ие болу құқығынан айырылды. Олар әркез, оның ішінде тамақ ішу, ұйықтау және дәретханаға барған кезде де бақылау астында болды. Оларға басқа тұтқындармен еркін сөйлесуге тыйым салынды. Басқа тұтқындармен, күзетшілермен немесе мұғалімдермен сөйлесуге рұқсат етілгенде, олардан мандарин қытай тілінде ғана сөйлеу талап етілді, бұл тілде олардың көпшілігі, әсіресе қарт адамдар және Шыңжаңдағы ауылдық жерлерден келгендер сөйлей алмайтын немесе түсінбейтін.³⁰⁶ Кейбір тұтқындар мандарин тілінен басқа тілде сөйлегені үшін күш қолданып жазаланды.³⁰⁷ Лагерлер дінді ұстану мүмкін болмайтындай етіп құрылды, ал бұрынғы тұтқындар дін

306 Amnesty International сұхбаты.

307 Amnesty International сұхбаты.

ұстанудың қайсыбір белгісі үшін жазаланатынын айтты. «Біз тіпті бетімізді сипай алмаймыз, әйтпесе олар бізді намаз оқиды деп күдіктенеді», - деді Азизбек.³⁰⁸

Ұсталғандарға тұрақты түрде баға берілетін. Бұрынғы тұтқындалғандардың, сондай-ақ Telegram деп аталатын мемлекеттік құжатқа сәйкес, тұтқындарға олардың «идеологиялық түрленуін, оқуын және дайындығын және тәртіпті сақтауына» қарай ұпайлар берілген. Ұсталғандардың мінез-құлқы ұпай жинауына әсер етті, бұл өз кезегінде лагердегі қарым-қатынасқа, соның ішінде «жеңілдіктерді, жазаларды және отбасымен кездесуге», сондай-ақ лагерден босату уақытына әсер етті.³⁰⁹

Telegram-ға сәйкес, тұтқындардың отбасыларымен тұрақты байланысу мүмкіндігі болуы тиіс еді.³¹⁰ Бұрынғы тұтқындалғандардың кейбірі апта сайын немесе ай сайын үйлеріне қоңырау шала алатын.³¹¹ Кейбіреулер тұтқындау кезінде отбасы мүшелерімен бірнеше рет жеке кездесе алды.³¹² Алайда кейбір тұтқындар отбасыларына ешқашан телефон соғып, кездесе алған жоқ.³¹³ Барлық қоңыраулар мен өзара байланыс бақыланып, таспаға жазылды.³¹⁴ Тұтқындарға отбасы мүшелеріне не айту керек екендігі туралы нұсқау берілді.³¹⁵

Amnesty ұйымы жинаған тұтқындау лагерінде болған бұрынғы тұтқындардың айғақтары журналистер мен басқа ұйымдар хабарлаған бұрынғы тұтқындардың басқа ақпаратын көп жағынан растайды.³¹⁶

ЛАГЕРГЕ КЕЛУ

Лагерге келгенде, тұтқындарды тінтті, жеке заттары тәркіленіп, олардан киім-кешектердің кейбір элементтерін, соның ішінде аяқ киімнің бауын, белбеуін, түймелерін және қару немесе құрал ретінде пайдалануға болатын кез келген басқа заттарды шешуге мәжбүр етті. Түрмеде жиі жасалатындай, өз өмірін қию.³¹⁷ Кейбір тұтқын әйелдер келгеннен кейін шаштарын, ал кейбір ер адамдар басы мен сақалын қырып тастаған.³¹⁸

Тінтуден кейін көп ұзамай ұсталғандар камераларына жеткізілді. Тұтқындау лагерлеріндегі камералары кәдімгі бөлмелер, онда әдетте сегіз адамнан 20 адамға дейін болатын. Ерлер мен әйелдер бөлек камераларда ұсталды. Камераларда әдетте екі немесе үш қатар екі қабатты төсек пен шағын орындықтар болды. Ұсталғандардың көпшілігі жеке төсегі болғанымен, кейбіреулерінің төсегі ортақ болды. Бірнеше бұрынғы тұтқындар камерада бәрі кан деп аталатын жердегі бір үлкен төсекке «иық тіресе» жатқандарын айтты. Бірнеше бұрынғы тұтқындар төсек-орын жетіспегендіктен, кейбір адамдар еденде ұйықтайтынын айтты. Әдетте камерада теледидар, қабырғада Қытай туы жиі ілініп тұрған. Терезелер, бар болса, торланған және әдетте қараңғы болды. Бөлмеде лагерь қызметкерлері тұтқындармен сөйлесетін дауыс күшейткіш болған. Әр камерада бірнеше жабық тізбекті теледидар камералары болды - әдетте төртеу. Камераларда қабырғаға лагерь ережелері мен «қылмыстардың» тізімдері

Қарама-қарсы бет:
лагердегі тұтқын.

Келесі бет: Тұтқындарды
тасымалдайтын автобустар
лагерге келді

308 Amnesty International сұхбаты.

309 The Telegram (бұрын келтірілген), 2-тармақ.

310 The Telegram (бұрын келтірілген), 13-тармақ.

311 Amnesty International сұхбаты.

312 Amnesty International сұхбаты.

313 Amnesty International сұхбаты.

314 Amnesty International сұхбаты.

315 Amnesty International сұхбаты.

316 Тұтқындау лагерлердегі басқа ұсталғандардың ақпараттарын қарау үшін Элисон Киллинг пен Мера Раджагопаланды қараңыз, BuzzFeed News, Олар не көрді: бұрынғы тұтқындар Қытайдағы қамау лагерлерінің сұмдықты туралы егжей-тегжейлі айтты, 2020 ж. 27 тамыз, www.buzzfeednews.com/article/alison_killing/china-ex-prisoners-horrors-xinjiang-camps-ughurs; The New Yorker, Шыңжаң түрмесінің ішінде: Қытайдың қуғын-сүргін науқанынан аман қалғандар құлдырау ауқымын көрсетті, 2021 жылғы 26 ақпан, www.newyorker.com/news/a-reporter-at-large/china-xinjiang-prison-state-ughur-detention-camps-prisoner-testimony; Los Angeles Times, «Олар бізге өмір сүруге рұқсат ете ме?» Шыңжаңда Қытайдың тұтқындау лагерлерден аман қалғандары сөйлейді, 2020 ж. 17 желтоқсан, www.latimes.com/world-nation/story/2020-12-17/china-xinjiang-ughurs-muslim-minority-camps; The Believer, Аяа райы: Шыңжаң дауыстары – Қытайдың ГУЛАГ мемлекетіндегі айтылмаған әңгімелер, 2019 жылғы 1 қазан, trust.com/weather-reports-voices-from-xinjiang/; Натан Вандерклиппе, Globe and Mail, «Мен өзімді құл сияқты сезіндім: Қытайдың саны аз топтардың өкілдерін қамауға алу және бақылау күрделі жүйесі ішінде: Қазақстанда бұрынғы тұтқындар қатыгездік, саяси нұсқау, мәжбүрлі еңбек және бақылау туралы әңгімелейді», 2019 ж. 31 наурыз, www.theglobeandmail.com/world/article-i-felt-like-a-slave-inside-chinas-complex-system-of-incarceration/; Шыңжаң құрбандарының дерекқоры, «Жаппай түрмеге түсіру және үлкен құқық бұзушылықтар туралы құрбандарға бағытталған бастапқы дәлелдер Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданында», 2012 ж. 9 мамыр, www.shatit.biz/eng/#home; және қосымша тіркелгілер үшін Шыңжаң құжаттама жобасын қараңыз, Өткізу жөріжібесі: негізгі ақпарат, xinjiang.sppga.ubc.ca/lived-experiences/primary-accounts/

317 Amnesty International сұхбаты.

318 Amnesty International сұхбаты.

жиі ілініп тұратын. Ұсталғандардың көпшілігі камерадағы шамдар тәулік бойы, түнде де жанып тұратынын айтты.

Жиі жағдайда камера есігінде екі тесік болған, біріншісі дәлізде орналасқан күзетшілерге қарауға, екіншісі тамақ өткізуге арналған. Камера есіктері көбінесе тұтқындар өз есіктерінен басқа бөлмелерді көрмейтіндей етіп жасалған. Камераның есігі қабырғаға шынжырмен байланған.³¹⁹ Нұрислам Amnesty International ұйымына камерада шығу қажет болған сайын шынжырдың астына түсу қандай қорлық екенін айтты. «Есік жартылай ашық. Ол қабырғаға шынжырмен байланған. Иттей тізбектің астына бірінен соң бірі жорғалап өтуге тура келді», - дейді ол.³²⁰

ҰСТАЛҒАНДАРДЫ ТОПТАРҒА БӨЛУ

Мемлекеттік құжаттарға және бұрынғы тұтқындардың айғақтарына сәйкес, ұсталғандар үш түрінің немесе санаттың біріне орналастырылды: «қалыпты», «қатаң» және «өте қатаң» тәртіптегі.³²¹ Түрлі санаттағы тұтқындар бір лагерде ұсталды: дегенмен, лагерлердегі тұтқындар тек өз санатындағылармен бірге бір камерада жатқан.³²² Ұсталғандар өздерінің санатына сәйкес форма киюге міндетті болды. Amnesty-ға сұхбат берген бұрынғы тұтқындардың көпшілігі қалыпты тәртіптегі санатындағылар көгілдір форма, қатаң тәртіптегі сары түсті, ал өте қатаң тәртіптегілер қызыл түсті форма кигенін айтады.³²³ Тұтқынның санаты оның «жағдайға қарай өзін көрсетуіне» [яғни, ұпайына] байланысты.³²⁴ Жария болған мемлекеттік құжаттарға сәйкес, қалыпты тәртіптегі топқа түсу лагерден босатылудың тиісті шарты болды (босату шарттары туралы толығырақ 6.1-тарауды қараңыз).³²⁵

Жекелеген тұтқындардың әртүрлі санаттарға бөліну нақты себептерін бұрынғы тұтқындар жақсы түсінбеді; дегенмен, Amnesty-ға сұхбат берген бұрынғы тұтқындар арасында дінге байланысты себептермен ұсталғандар екі қатаң санатқа көбірек жатқызылған деген жалпы пікір болды.³²⁶ Лагерде жұмыс істеген бұрынғы тұтқынның айтуынша, қалыпты тәртіптегі тобы «қарапайым қылмыстар» үшін арналған, мысалы, телефоныңызда тыйым салынған бағдарлама жүктеу; қатаң тәртіптегі дінге қатысты «қылмыстар» үшін болған; ал имамдар мен бұрын «ауыр қылмыстар» үшін сотталған адамдар үшін өте қатаң тәртіп болған.³²⁷ Кейбір бұрынғы тұтқындар санатқа бөлу жүйесі, кем дегенде, ішінара қамаудағы адамның ұлтына негізделген деп санайды, өйткені ұйғырлар қатаң тәртіптегі топқа түсуі әлдеқайда ықтимал болды.³²⁸

Бұрынғы тұтқындар әртүрлі санаттағы тұтқындарға басқаша қарайтынын байқағанын айтты.³²⁹ «Мен ең қатаң топтағы еркектерді көрдім... Олар қорқынышты көрінді... Аяқтарының тырнақтары жоқ екенін көрдім», - деді Айша. Тұтқында болған уақытының бір бөлігін лагерде жұмыс істеген Арнұр есімді тұтқын ондағы тұтқындарды өзі көрген ұстау айырмашылықтар, әсіресе лагерде жүруге және отбасымен байланысу мүмкіндігіне байланысты ерекшеліктер туралы айтып берді.

Қатаң тәртіптегі топта адамдардың көпшілігі діни қызметкер болғаны үшін немесе қандай да бір түрде дінге қатысы бар болғаны үшін сонда болды... Мен мұны білемін, өйткені [тұтқындардан] жауап алу кейде [мен болған] қызметкерлер бөлмесінде өтетін... [Мен жұмыс істеген лагерде] қалыпты тәртіптегі топ қытай тілін үйреніп, аулада жүруге рұқсат етілген;

319 Amnesty International сұхбаты.

320 Amnesty International сұхбаты.

321 Журналист мақалалары үшін Герри Ших, Association Press (AP), «Қытайдың жаппай индоктринациялық лагерлері мәдени революцияны тудырады», 2018 жылғы 17 мамыр, apnews.com/article/kazakhstan-ap-top-news-international-news-china-china-clamps-down-6e151296fb194f85ba69a8babb972e4b; Элисон Киллинг және Мера Раджагопалан, BuzzFeed News, Олар не көрді: бұрынғы тұтқындар Қытайдағы қамау лагерлерінің сұмдықтары туралы егжей-тегжейлі айтты, 2020 ж. 27 тамыз, www.buzzfeednews.com/article/alison_killing/china-ex-prisoners-horrors-xinjiang-camps-uighurs; Сондай-ақ The Telegram (бұрын келтірілген), 14-тармағын қараңыз.

322 Amnesty International сұхбаты.

323 Amnesty International сұхбаты.

324 The Telegram (бұрын келтірілген), 14-тармақ.

325 «Ұпайлар» туралы басқа есеп үшін Герри Ших, Association Press (AP), «Қытайдың жаппай тұтқындау лагерлері мәдени революцияны елестетеді», 2018 жылғы 17 мамыр, apnews.com/article/kazakhstan-ap-top-news-international-news-china-china-clamps-down-6e151296fb194f85ba69a8babb972e4b;

326 Amnesty International сұхбаты.

327 Amnesty International сұхбаты.

328 Amnesty International сұхбаты.

329 Amnesty International сұхбаты.

қатаң топта [кейбір уақытта] төсекте отыруға [рұқсат етілді]; ал өте қатаң топ өз камерасында қозғала алмай, ешқашан таза ауаға шықпайтын... Қалыпты топ аптасына бір рет, ал қатаң топ екі аптада бір рет отбасына қоңырау шалып, айына бір рет кездесе алатын... Өте қатаң топқа келушілерді қабылдауға рұқсат етілмеді.³³⁰

Екі жағдайды қоспағанда, Amnesty-ға сұхбат берген бұрынғы тұтқындардың барлығы лагерге келген кезде қалыпты тәртіп санатында болды.³³¹ Нәтижесінде, осы баяндамадағы қорытындылардың барлығы дерлік – журналистер мен басқа да ұйымдар лагерлер туралы жиналған барлығы дерлік айғақ дәлелдер сияқты – тек қалыпты тәртіптегі санатта болған тұтқындардың сөздеріне негізделген. Дегенмен, бұрынғы тұтқындар мен қатаң санаттардағы ұсталғандармен бір лагерде болған қызметкерлердің бөліскен естеліктері қатаң тәртіптегі екі топтар туралы жанама ақпаратты ескере отырып, қатаңырақ санаттардағы тұтқындардың жағдайы әлдеқайда ауыр болып, лагерден босатылуы мүмкін емес және олар әлі де тұтқында не түрмеге ауыстырылуын аңғартады.

Amnesty International ұйымына сұхбат берген бұрынғы екі тұтқынының бірі, қатаң тәртіптегі топта болған Бауыржанға уақытының бір бөлігіне сары форма берілді. Оның «құқық бұзуы» дінге қатысты болды, сонымен қатар ол сол уақытта қатаң тәртіп санатына жататын тобында болды болжам жасауға болады. Оның кейбір әрекеттері қалыпты тәртіп санатындағы тұтқындардың жағдайынан әлдеқайда нашар болған сияқты: ол екі жылдан астам ұсталды, дінге қатысты ұсталмаған басқа тұтқындарға қарағанда, оған отбасы мүшелеріне телефон соғуға рұқсат етілмеді. Ол камерасынан шығуға ешқашан рұқсат алған жоқ және оның аяғы бірнеше ай бойы үздіксіз кісенде болды. «Менің отбасым екі жыл бойы менің тірі не өлі екенімді білмеді», - деді Бауыржан Amnesty-ға.³³²

4.2 КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР

Лагердегі тұтқындардың өмірі өте шектеулі болды және көп жағынан Қытайдағы түрмелердегі жағдайдан да жаман болды. 2017 жылдың басында қамауға алынғанын сипаттаған бірнеше бұрынғы тұтқындарды қоспағанда, әрбір тұтқын лагерлердегі өмірлері жан-жақты ережелермен шектелгенін айтады, оның ішінде қалай отыру керек, қалай тұру керек, қайда қарауға болады, осылайша күннің әрбір сәті қатаң реттелген.³³³ Телефонында WhatsApp болғаны үшін ұсталғанын айтқан Хайна Amnesty International-ға кестенің қаншалықты қатал екенін және күнделікті физикалық күш-қуаттың қаншалықты алып қоятынын айтты:

Бұл түрме сияқты еді... [Күн сайын] таңғы сағат 5-те тұрып, төсекті жинауға тура келді, және ол тиянақтай жиналу тиіс болған. Одан кейін ту көтеру және «ант беру» рәсімі өтетін. Сосын таңғы ас ішуге асханаға бардық. Сосын сыныпқа. Содан кейін түскі ас. Сосын тағы сыныпқа. Сосын кешкі ас. Содан кейін басқа сабақ. Сосын төсекке жату. Күн сайын түнде екі адам екі сағат бойы [камерадағы басқа адамдарды бақылап], «кезекшілікте» тұру керек еді... Өзіңізге бір минут та қалмайды, қатты шаршайсыз.³³⁴

2017 жылдың басында Қазақстанға барғаны және діни оқу орнында оқығаны үшін лаңкес деп танылғаннан кейін ұсталған деп айтқан Айтуған Amnesty International ұйымына 2017 жылдың аяғында күнделікті тәртіп тіпті тыныс алу және көздің қарау бағытын да реттеген деп айтты:

2017 жылдың қазан айына дейін сабақта аздап босаңсу болды. Біз асханаға (тамақ ішуге) өзіміз барып, сабақта еркін отыра алатынбыз. Бірақ 2017 жылғы қазандағы ұлттық [қауіпсіздік] жиналысынан кейін жағдай өте ауыр болды... Біз түнде «кезекшілікте» болуымыз керек еді. Бізді асханаға өздері апаратын. Біз отбасымызбен бұдан былай байланыста болмай қалдық... Бізге «қимылдамай отыруға» тура келді. Теледидардан басымызды да бұра алмадық... [Қатаң

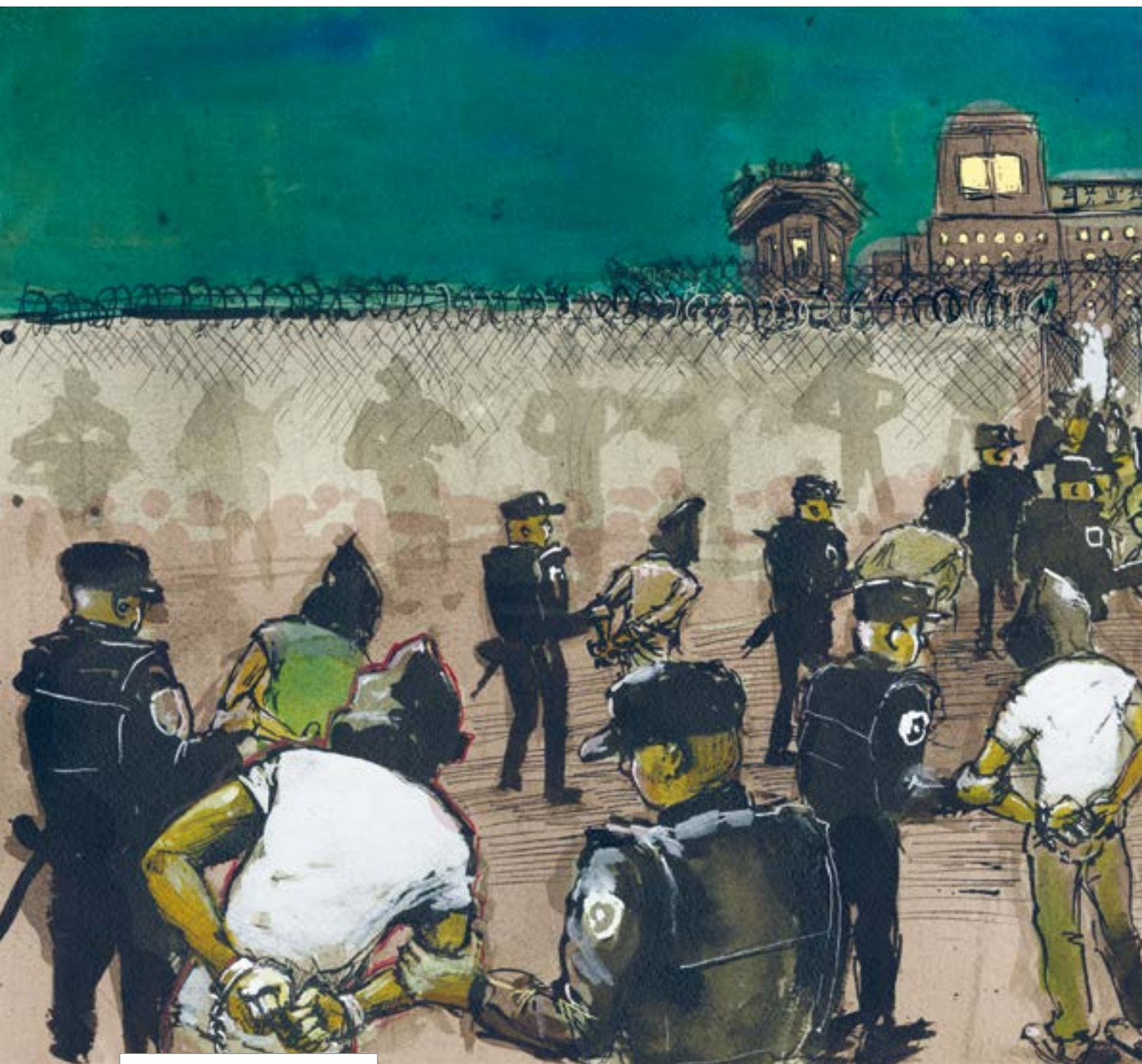
330 Amnesty International сұхбаты.

331 Amnesty International сұхбаты.

332 Amnesty International сұхбаты.

333 Amnesty International сұхбаты.

334 Amnesty International сұхбаты.

Күзетшілер тұтқындарды
лагерге алып бара жатыр.

бола бастаған соң] таңғы 5-те тұратынбыз. Таңғы ас 7-де болды. Сабақ 8-де. Біз сыныпқа екі метр биіктіктегі металл төбесі бар темір қоршау арқылы [жаяу] баруымыз керек еді; ол негізінен тор еді... [Бізді сабаққа таяқтары бар екі күзетші алып барды... Сыныптың артында [дәретке отыру үшін] шелек бар еді. Бару үшін рұқсат алу керек... Демалу [түскі астан кейін] міндетті болды, бастарыңызды екі сағат бойы партада ала алмайсыз. Басыңды көтерсең жазаланасың.³³⁵

ҚИМЫЛДАМАЙ ОТЫРУ

Көптеген бұрынғы тұтқындар лагерге келгеннен кейін алғашқы бірнеше күн, апта немесе кейде айлар ішінде – сабаққа қатысу талап етілмей тұрып – күні бойы дерлік отырудан басқа ештеңе істемеуге мәжбүр болғанын хабарлады. Үзіліс тек тамақтану немесе ұйықтау үшін болған. Бұрынғы тұтқындардың барлығы дерлік бірнеше сағат бойы отыруға немесе тізе бүгуге мәжбүр болды.³³⁶ «Бізге кішкене орындық берді. Күні бойы арқамызды түзу ұстап, қолымызды тізеге қойып, екі қатар болып отыруға мәжбүр болдық. [Камерадағы] бір жігіт қозғалса, сырттағы күзетшілер таяқпен есікті қағып, айғайлайды», - дейді Дәулет.³³⁷

Көптеген бұрынғы тұтқындар бұл жағдай олардың тізелері мен басқа дене мүшелеріне өте ауыр тигенін хабарлады; Кейбіреулері көтеу және басқа да денсаулық мәселелеріне шалдыққан.³³⁸ «Біз тік отыруға мәжбүр болдық... Біздің бөлмеде кемпірлер болды. Қолдары мен аяқтары ісіп кетті», - деді Мерьемгүл.³³⁹ Көбісі тұтқындар тік отырмаса не отыра алмаса, физикалық түрде жазаланғанын хабарлады.³⁴⁰ Көбісі тік қарауға рұқсат берген жоқ деп хабарлады.³⁴¹ Мерьемгүл оған былай деп айтқанын айтты. Егер бейнекамералар арқылы бақылап жатқан адамдардың біреуі ерінін қимылдатқаны байқалса, күзетшілер оның ұпайларын кемітеді.³⁴²

Бұрынғы тұтқындарға көбінесе «қызыл» әндерді, яғни Қытай Коммунистік партиясы мен Қытай Халық Республикасын мадақтайтын революциялық әндерін айтуға немесе бір орнында отырғанда не бірнеше оқиғаларда аяқтан тік тұрғанда, негізгі қытай сөздерін айту керек болды, ал басқалары Қытайдың насихаттық фильмдерін көруге мәжбүр болған. Кейбіреулері өз камерасында шағын орындықта мүлтіксіз отырудан басқа ештеңе істеген жоқ.³⁴³ «Мен таңертеңнен кешкі 23.00-ге дейін орындықта үш ай жай ғана отырдым... Сабақ болған жоқ, ештеңе болған жоқ», - деп есіне алды Алдияр.³⁴⁴

Қазақстанға барғаны үшін лагерге жіберілдім деген Ибрагим күзетшілер оны сабаққа апара бастағанға дейін бірнеше ай лагерде отырғанын Amnesty-ға айтты.

Сабақтар [басталудың] алдындағы күндерде [күні бойы] нәжісте отыруға мәжбүр болдық. Тәулігіне 16 сағат орындықта қолымызды тізеге қойып отыруға тура келді. Біз таңғы 6-да тұрдық, сосын дәретханаға отырдық, сосын таңғы ас... Содан түскі асқа дейін отырамыз. Кейде бізге [үйрену үшін] кітап беретін. Басқа адамдармен сөйлесе алмадық. Түскі асымызды орындықта отырып іштік. Түскі ас кезінде бір сағат немесе одан аз ұйықтай аламыз, кейде мүлде болмайды... Содан кейін қараңғы түскенше қайта отырамыз.³⁴⁵

335 Amnesty International сұхбаты.

336 Amnesty International сұхбаты.

337 Amnesty International сұхбаты.

338 Amnesty International сұхбаты.

339 Amnesty International сұхбаты.

340 Amnesty International сұхбаты.

341 Amnesty International сұхбаты.

342 Amnesty International сұхбаты.

343 Amnesty International сұхбаты.

344 Amnesty International сұхбаты.

345 Amnesty International сұхбаты.

Қазақстанға келгені үшін ұсталғанын да айтқан Рамазан, Amnesty-ға лагерге келгеннен кейінгі алғашқы екі айда ол күн сайын бірнеше сағат бойы ыңғайсыз жағдайда отыруға мәжбүр болғанын айтты:

Таңғы астан кейін төсегімізде қолымызды тізеге қойып, арқамызды түзу етіп отыруға тура келді. Қозғалсақ, олар [бөлмедегі] дауыс күшейткіш арқылы сөйлеп, «қозғалма» деді. Содан кейін сағат 11:30 немесе 12 шамасында түскі ас әкелді. Содан кейін 12:30-дан 2-ге дейін [төсекке] жатуға болады. Содан кейін сағат 14.00-де олар бізге бұрынғыдай отырыңдар деді. Біз кешкі асқа дейін осылай отырдық, бірақ кейде дауыс күшейткіш арқылы қозғалуға, жатуға немесе дәретханаға баруға бес минут уақытымыз бар екенін айтатын ... Кешкі 19.00 шамасында кешкі ас іштік, содан кейін біз [отырған кезде] теледидар көрдік ... 21.00-де олар бізге жатуға бұйырды... Біз [алғашқы] екі айды бөлмеден шықпай өткіздік, күндіз олар бізді бөлменің сыртындағы дәретханаға [дәретке] апарды. Олар бізді күніне екі рет апарды... Біз ешқашан далаға шықпадық.³⁴⁶

Бұрынғы тұтқындалғандардың айғақтарына сүйенсек, қимылдамай отыру және ештеңе істемеу жаңадан келген тұтқындардың рухын немесе ерік-жігерін түсіру үшін әдейі жасалған саясатқа сәйкес лагерлерге нақты нұсқаулық жасалмағанның салдары болды ма, түсініксіз. Бұл нақты бір лагерлерде белгілі бір уақытта әдейі жасалған саясат болуы мүмкін, бірақ бәрінде емес.

ТАЗАЛЫҚТЫ САҚТАМАУ, ДӘРЕТКЕ БАРУДЫ ШЕКТЕУ ЖӘНЕ НАШАР АС ПЕН СУ

Ұсталғандарды күн сайын таңертең, әдетте таңғы 5 немесе 6-да дауыс зорайтқыш арқылы шыққан дабыл немесе камера есігін қатты қағу арқылы оятатын. Олар дереу тұрып, төсектерін тез жинап, содан кейін тістерін тазалап, беттерін жууды талап етті. Камералардың көпшілігінде бет жуу жері болмаған және тұтқындар камераның есігін қабырғаға бекіткен шынжырдың астынан өтіп, күзетшінің бақылауымен жуынатын бөлмеге дейін баруға мәжбүр болды.³⁴⁷ Ұсталғандарға душ қабылдауға сирек рұқсат етілді. Кейбір тұтқындар аптасына бір рет жуынатын; басқалары келгеннен кейін апталар, тіпті айлар бойы душқа түспегенін хабарлады.³⁴⁸ Кейбір бұрынғы тұтқындар камераларында душ барын және душ қабылдау кезінде оларды бейнебақылау арқылы қадағалап отырғанын хабарлады.³⁴⁹ «Жаңа лагерде дәретхананың жанында душ бар еді... Душтың айналасында шағын қалқа болды, бірақ ол өте биік емес. Егер сіз душқа түсіп тұрсаңыз, олар сізді [камерадан] көреді», - деді Әуелбек.³⁵⁰

Тұтқындарға дәретхананы пайдалану үшін рұқсат алу міндетті болған.³⁵¹ Кейбір камераларда дәретханасы болды; басқаларында шелек тұрды. «Тіпті [камераның ішіндегі] шелекке дәретке отыру үшін біз алдымен күзетшіден рұқсат алуымыз керек болған», - деді Ибрагим.³⁵² Тұтқындар дәретхананы пайдаланған кезде камералар арқылы бақыланады. Күзетшілер тұтқындар жуынатын бөлмеге тез бармаса, оларға ылғи айғайлайтын.³⁵³ «Олар бізге [шелекті пайдалану үшін] бір минут уақыт беретін, әйтпесе бізге айғайлайды», - деді Сухраб.³⁵⁴

Бұрынғы тұтқындарға дәретхананы белгілі бір уақытта ғана пайдалануға рұқсат етілді. Бір жыл лагерде болған Айбек Amnesty-ға дұрыс дәретхананаға бара алмай, ұзақ жүруге мәжбүр болғанын айтты:

Келесі бет: еркен тұтқындар камерасында қимылдамай отыр.

346 Amnesty International сұхбаты.

347 Amnesty International сұхбаты.

348 Amnesty International сұхбаты.

349 Amnesty International сұхбаты.

350 Amnesty International сұхбаты.

351 Amnesty International сұхбаты.

352 Amnesty International сұхбаты.

353 Amnesty International сұхбаты.

354 Amnesty International сұхбаты.

Таңертеңгі сағат 6-да олар бізді бір-бірдеп жуынуға және дәретханаға шығуға рұқсат берді ... Камерада шелек бар еді ... Тіпті таңертең бізді [дәретхананы пайдалануға] жіберетініне кепілдік жоқ. Кейде 24 сағат бойы дәретханаға баруға рұқсат етпейтін... Шелек [дәретке баруға] арналған; егер Сізге [үлкен дәретке бару] керек болса, онда домофонды пайдалану керек еді, олар екі күзетші жібереді ... содан кейін шеңбердің астынан шығасыз. Мұнда [камерадан шыққан кезде] еңкейіп, қолыңызды басына қою керек болды... бұл процесс түрмедегідей болды.³⁵⁵

Жуынып, дәретханаға барғаннан кейін тұтқындар таңғы асын камераларында немесе асханада ішті. Тұтқындарға тамақ ішуге өте аз уақыт берілді, ал олардың көпшілігі жеуге немесе ішуге өте аз уақыт берілгенін хабарлады.³⁵⁶ «Олар бізге түнде су бермеді. Мен үнемі шөлдедім. Біз тамаққа жарты кесе [суды] ғана алдық», - деді Әлия Amnesty-ға.³⁵⁷

«Қызыл» әндер әрқашан тамақ алдында және жиі күні бойы айтылатын (төменде қараңыз).³⁵⁸ Таңғы астан кейін тұтқындар ту көтеру рәсіміне қатысқан.³⁵⁹ Осы шара барысында тұтқындар бақылауда болып, мемлекеттік әнұранды айтты.³⁶⁰

ЖАТТЫҒУ, ТАЗА АУА ЖӘНЕ ТАБИҒИ ЖАРЫҚ ЖЕТІСПЕУШІЛІГІ

Бұрынғы тұтқындалғандардың көпшілігі, сынып басқа ғимаратта болған жағдайда оған камерадан жаяу барғандарын қоспағанда, тұтқындау кезінде сыртқа шығуға сирек жағдайда, әдетте әскери “жаттығулар” үшін рұқсат етілгенін хабарлады.³⁶¹ Кейбіреулері лагерден алғашқы бірнеше айда мүлдем шығарылмады;³⁶² кейінірек, тұтқындаудың қалған уақытында оларға күніне бірнеше минут уақыт берілді.³⁶³ Кейбіреулеріне екі апта сайын сыртта уақыт өткізуге рұқсат берілді.³⁶⁴ Анарбек, бұрынғы тұтқын, ол сонымен бірге лагерде күзетші болып жұмыс істеді, онда алғашқы үш айда тұтқындарға сыртқа шығуға рұқсат етілмеді, содан кейін оларға күніне жарты сағат сыртқа шығуға рұқсат етілді деп айтты.³⁶⁵ Талғат Amnesty ұйымына бір жыл тұтқында болғанда, бірінші жартысында сыртқа шығуға мүлдем рұқсат етілмегенін, ал екінші жартысында оған біраз уақыт сыртқа шығуға рұқсат етілгенін айтты:

[Алғашқы алты айда] біз ешқашан күн сәулесін көрмедік. Біз күні-түні камерада болдық. Тек жауап алу кезінде [камерамыздан шықтық]. Камераның бір бұрышында [терезесі] бар еді, бірақ оны қараңғы тор жауып тұрды. Аспанды ғана көре аласыз... Біз күні бойы қимылдамай отырдық. Біз камерада тамақ іштік... Төсектер бір бөлмеде болатын. Сосын дәретхананың арғы жағында таза ауасы бар [шағын аумаққа шығатын] тағы бір есік болды. [Сол жердің үстінде] темір тор болды. Бізде бұл [сыртқы қоршауда] жүруге күніне бір сағат болды... 2018 жылға дейін біз күні бойы отыратын едік. 2018 жылдан кейін біз қимылдамай отырып, содан кейін сол жерге шығуға рұқсат берген.³⁶⁶

355 Amnesty International сұхбаты.

356 Amnesty International сұхбаты.

357 Amnesty International сұхбаты.

358 Amnesty International сұхбаты.

359 Amnesty International сұхбаты.

360 Amnesty International сұхбаты.

361 Amnesty International сұхбаты.

362 Amnesty International сұхбаты.

363 Amnesty International сұхбаты.

364 Amnesty International сұхбаты.

365 Amnesty International сұхбаты.

366 Amnesty International сұхбаты.

Тұтқын әйелдер камераның есігін қабырғаға жалғайтын шынжырдың астынан камерадан шығып жатыр.

Басқа ғимаратта сабаққа жаяу барған тұтқындар үшін осы күндізгі жаяу жүру бөлмелерінен шығатын жалғыз уақыты болды.³⁶⁷ «Екінші лагерь нашар болды, өйткені [біздің бөлмеде сабақтар өтті және] жаяу жүрген жоқпыз, сондықтан біз ешқашан сыртқа шыққан жоқпыз», - деді Мерьемгүл.³⁶⁸ Бұрынғы тұтқындардың бірнешеуі айтқандай, олар камераластарымен бірге дәретке отыратын шелекті босату үшін ғана сыртқа шыққан.³⁶⁹ Телефонында WhatsApp болғаны үшін лагерьге жіберілдім деп айтқан Жайна ешқашан спортпен айналыса алмайтынын, күн сәулесі түспей, таза ауа жұта алмайтынын айтты.

367 Amnesty International сұхбаты.

368 Amnesty International сұхбаты.

369 Amnesty International сұхбаты.

Таза ауа болмады. Күн сәулесі болмады. [Камерадағы] терезелер жабық болды... Далаға шығудың жалғыз мүмкіндігі қоқыс шығару болды. Біз сыртқа мүлдем шыққан жоқпыз, тек бастапқыда, адам аз болғанда шығатынбыз. Адамдар көп келе бастағанда, ешқайда шықпадық... және олардың саны көбейген соң, бізді асханаға апаруды қойып, бөлmemізге тамақ әкелді.³⁷⁰

Діни себеппен ұсталған Әуелбек Amnesty-ға өзі жіберілген бірінші мекемеде үш ай бойы жер сілкінісі болған жағдайда «эвакуациялау» жаттығуы кезінде ғана далаға шыққанын айтты. «Аулаға шыққанда, біз соғыста жау болғандай көп полицияның мылтықтарын бізге қаратып жатқанын көрдік».³⁷¹

Бұрынғы тұтқындар бөлмелері өте суық екенін жиі айтып отырды.³⁷² Шыңжаңның ең суық жерлерінің біріне лагерге жіберілген Абзал Amnesty ұйымына қыстың бір бөлігін жылусыз камерада өткізгенін және тұтқындарға берілген аяқ киім өте жұқа да мүлдем жылуы жоқ болды деп айтты. «Шынымен, өте суық болды», - деді ол.³⁷³

Көптеген бұрынғы тұтқындар камераларында табиғи жарықтың аз немесе мүлдем болмайтынын хабарлады.³⁷⁴ Бөлмелерде әдетте терезелер жоқ немесе жиі жабық тұрған бір өте кішкентай терезе болды.³⁷⁵ «Терезенің үстінде бірде-бір саусақ әйнегіне жете алмайтын металл тор болды. Ал терезені [саяси] ұрандар жауып тұрды. Сіз сыртты көре алмайсыз... желтоқсаннан сәуірге дейін күні бойы орынықта отырдық... осы төрт айдың ішінде күнді көрмедік», - деді Айбек.³⁷⁶

ТҮНГІ КЕЗЕК

Кешкі сағат 21-22 шамасында тұтқындарға жуынуға және дәретханаға кіруге аз уақыт беріледі, содан кейін олар төсекке жатады. Түнде сөйлесуге тыйым салынды. Кейбір бұрынғы тұтқындар түнде бір-біріне тығыз жатып, сөйлесу де мүмкіндік болған жоқ деп айтты.³⁷⁷ «Сөйлесе алмадық. Олар ұйықтау үшін қалай жату керек екенін де реттеді, сондықтан басыңыз біреудің аяғына тіреліп тұрғанда, сөйлесе алмадық», - деді Зарина Amnesty International-ға.³⁷⁸

Барлық тұтқындардан түн сайын камераластарын бақылайтын бір-екі сағаттық ауысыммен «жұмыс істеуі» талап етілді.³⁷⁹ Ауысым не үздіксіз алға-артқа жүрумен, не камераны айналып өтумен, не төсектің шетінде қозғалмай отырумен өтті. Бұрынғы тұтқындардың бірі айтқандай, егер біреу бетін камераға қаратып ұйықтамаса, оған адамдардың бастарын өзгерту немесе төсек-орындарды түсіру нұсқау берілгенін хабарлады.³⁸⁰ Кейбір бұрынғы тұтқындар бұл саясат ешкімнің өз-өзіне қол жұмсамауын қамтамасыз ету үшін енгізілген деп мәлімдеді.³⁸¹ Кейбіреулері не үшін кезекшілікте болғаннан мүлдем бейхабар болды.

Ел ішінде жүруге рұқсат алмағаны үшін ұсталғанын айтқан Айдай Amnesty ұйымына тұтқындар түнде бір-бірін қадағалап, камерадағы бейнебақылау камераларына олардың беттері үнемі көрініп жатқаны үшін жауапты екенін айтты:

[Камерадағы] шамдар үнемі жанып тұрды. Сағат 10-да төсекке жатуға тура келді. Екі камералас түнгі күзетте болды. 10-нан 12-ге дейін, 12-ден 2-ге дейін, 2-ден 4-ке дейін

және 4-тен 6-ға дейін... сол екі адам [әрдайым] терезе мен есіктің арасында жүреді. Олардың жұмысы бізді бақылау болды. Түнде біз басымызды камераға қаратып, бетімізді ашпай ұйықтауға тиіс болдық. Олай болмаса, бізді оятып, дұрыс күйге келтірді.³⁸²

Қарама-қарсы бет: Екі тұтқын әйел камераластары ұйықтап жатқанда «кезекшілікте» тұр

- 370 Amnesty International сұхбаты.
- 371 Amnesty International сұхбаты.
- 372 Amnesty International сұхбаты.
- 373 Amnesty International сұхбаты.
- 374 Amnesty International сұхбаты.
- 375 Amnesty International сұхбаты.
- 376 Amnesty International сұхбаты.
- 377 Amnesty International сұхбаты.
- 378 Amnesty International сұхбаты.
- 379 Amnesty International сұхбаты.
- 380 Amnesty International сұхбаты.
- 381 Amnesty International сұхбаты.
- 382 Amnesty International сұхбаты.

Кезекшілікте болмаған кездің өзінде камерадағы дауыс күшейткіштің тұрақты шуынан және көп камераларда жарық үнемі қосулы болғандықтан, ұйықтау қиын болды.³⁸³ Сәкен лагерде өткізген жылы түнде бірнеше сағаттан артық ешқашан ұйықтамағанын Amnesty-ға айтты:

Әдетте біз кешкі 22.00-ден таңғы 5-ке дейін ұйықтайтынбыз. Ал біз түнде екі сағат күзетте тұрамыз... Кадрлар мен полиция камераларымызға [аптасына екі рет түнде] кіріп, мойындау жазуды бұйырды... Жарық тәулік бойы жанып тұрды. Бұл қатты жарық болды және ұйқымызды бұзды. Біз ешқашан ұйықтамадық... Олар мұны [мектеп] деп айтты... бірақ ұйықтауға рұқсат бермесе, қалай бірдеңені үйренуге болады?³⁸⁴

4.3 ТҰТҚЫНДАУ ЛАГЕРІНДЕГІ “ОҚЫТУ”

Лагерге келгеннен кейін бір сәтте тұтқындардың барлығы дерлік жеке, бейне лекция арқылы немесе екеуінде де қатаң тәртіптегі сабақтардан өтті. Сабақтар негізінен қытай тілі, тарих, құқық және «идеология» тақырыптарында болды. Кейбіреулер қызыл әндерді жаттап, жатқа айтты. Әдеттегі кесте таңғы астан кейін үш-төрт сағаттық сабақты қамтиды. Содан кейін тұтқындар түскі асты ішіп, қысқа «демалыс» алады, бұл көбінесе орындыққа отыруды немесе бастарын үстелге қойып отыруды аңғартады.³⁸⁵ Түскі астан кейін тағы үш-төрт сағат сабақ, одан кейін кешкі ас, одан кейін бірнеше сағат орындықта отыру немесе тізе бүгіп отыру және күндізгі материалды үнсіз «қарау» немесе көбірек «білім беретін» бейнелерді көру.³⁸⁶ Сабақ кезінде барлық уақытта дерлік тұтқындар тура қарап, сыныптастарымен сөйлеспей талап етілді.

Сабақтар әдетте камералардан тыс аудиторияларда өткізілді. Екі немесе одан да көп камерадағы тұтқындар шамамен 50 адамнан тұратын бір үлкен сыныпқа жиі жиналды. Бұрынғы тұтқындалғандар камераларда да сабақ болғанын хабарлады.

Тұтқындар мыңдаған адамдарды камералардан сыныптарға ауыстырудың логистикалық шектеулерінен, әсіресе ғимараттан жету үшін тар қоршаулардан өтуге мәжбүр болғандықтан, таңертең бірнеше сағат бойы отыруға немесе күтуге мәжбүр болды. Олардың камералары сыныптар орналасқан ғимаратқа қарай орналасқан.³⁸⁷ Айбек Amnesty-ға ол күннің көп бөлігін сабаққа баруды күтумен өткізгенін айтты: «Сабақ басталғаннан кейін таңғы 6-да жүрдік. Барлық тұтқындарды сабаққа жеткізуге екі-үш сағат кетті. Сынып 1 км қашықтықта болды. Жатақханадан [және сыныпқа апаратын] тор желісі өте тар болды және біз тек бір қатармен жүре алатынбыз. Бәрінің жетуіне екі-үш сағат кетті».³⁸⁸

Сыныпқа бара жатқанда немесе лагердің кез келген жерінде тұтқындар мекемеде аяқ астына сары боялған сызықтардың арасында жүруге мәжбүр болды.³⁸⁹ Сызықтарды басып немесе үстінен басқан кез келген адам физикалық жазалау қаупіне ұшырады. Үкіметте жұмыс істеуден бас тартқаны үшін лагерге жіберілгенін айтқан Мерьямгүл Amnesty-ға бір қызметкердің лагерь еденіндегі екі сары сызық туралы айтқанын есіне түсірді. Күзетші: «Сендер тура жолдан тайдыңдар. Мұнда сендерге дұрыс жолмен жүруді үйретеміз».³⁹⁰

Тұтқындарды сыныпқа күзетшілер апарып тұрды. Кейбір күзетшілердің қалқандары мен электр таяқшалары болды.³⁹¹ Камерадан сыныпқа бара жатқанда, тұтқындар сырттағы басқа ғимаратқа баратын, бірақ әркез қандай да бір торлы қоршауда болатын. «Жатақханадан сыныпқа баратын жолдар сымдармен қоршалған және бізді атуға дайын сияқты көрінетін қарулы күзетшілер болды», - деді Айбек.³⁹² Тұтқындардан жиі ұрандар айтып, әскери үлгідегі құраммен сабаққа аттануды

383 Amnesty International сұхбаты.

384 Amnesty International сұхбаты.

385 Amnesty International сұхбаты.

386 Amnesty International сұхбаты.

387 Amnesty International сұхбаты.

388 Amnesty International сұхбаты.

389 Amnesty International сұхбаты.

390 Amnesty International сұхбаты.

391 Amnesty International сұхбаты.

392 Amnesty International сұхбаты.

талап етті.³⁹³ Мерьямгүл Amnesty ұйымына тұтқындардың «сарбаздар сияқты» сыныпқа дейін және одан қайтып келуге міндетті екенін және шеруге шыққан кезде олардан: «Жақсы оқыңыз, өзіңізді жоғарылатыңыз, сепаратистік күштерді жойыңыз және Си Цзиньпин аман болсын!»³⁹⁴ деп айқайлау керек екенін айтты.

Мұғалім мен күзетшілер сыныпқа бір есіктен, ал студенттер камераның есіктері сияқты қабырғаға шынжырмен байланған екінші есіктен кірді. Сабақтар мұғалімге өздерінің жұмысқа арнағаны үшін алғыс айтумен басталып, сонымен аяқталатын.³⁹⁵ Оқушылар мен мұғалімдер ылғи физикалық тұрғыдан бөлек болды. Сыныптарда оқушыларды мұғалімдер мен күзетшілерден бөліп тұратын, биіктігі бір метрден асатын қатты пластик, ағаш немесе металл бөлгіш болды.³⁹⁶ Бөлгіштің үстіндегі кеңістікте жиі сым немесе металл экран тұратын. Кейбір бұрынғы тұтқындар және лагерде күзетші болып жұмыс істеген бір адам сыныпта үнемі қасында қару ұстаған бірнеше күзетші болғанын айтты.³⁹⁷ «[Менің сыныбымда] мұғаліммен бір жағында үш күзетші болды. Олар полиция формасын киген... Олар оқ өтпейтін жилет киген... Оларда биіктігі 1 метрдей темір қалқан болған... Біреуінің ұзын таяғы болған; ол күзетшінің бойынан ұзын болды.»³⁹⁸

Сыныптағы парталар мен орындықтар жиі бекітіліп, кейде бір-біріне шынжырмен байланған.³⁹⁹ Бұрынғы ұсталғандар жазу үшін қысқа қарындаштар немесе бір рет қолданылатын қаламның сиясы мен ұшы бар пластик түтік қана берілгенін хабарлады; олар толық өлшемді қарындашты немесе қаламды қару ретінде қолдануға болады деп күдіктенді.⁴⁰⁰ Қанат сыныптағы тәжірибесін былай сипаттады:

Әр күн бірдей болды... Бізді 17 сағат отыруға тура келетін жерге әкелді. Ол сол ғимараттың басқа бөлмесінде болды. [Сыныпта] бес-алты қарулы күзетші мен мұғалім болды. Сыныптың есігі де шынжырланған, кіру үшін жорғалап өту керек... Мұғалім кедергінің ар жағында, бәлкім, мойынның биіктігінде болған шығар. Сіз оларды көре аласыз, бірақ [кедергіден] өте алмайсыз. Күзетшілер мұғалімнің жағында болды. Олар бізге Конфуцийдің өлеңдерін үйретті. [Өлеңдерді] дауыстап оқып, жүздеген рет қайталауға тура келді. Ал сыныпта дауыс зорайтқыштар болды. Мен бірнеше рет [дауыс күшейткіштен]: «Көбірек қысым көрсет» дегенді естідім.⁴⁰¹

Тұтқындар партада мүлтіксіз тұзу отыруға мәжбүр болды. Бұрынғы тұтқындарды сабақтан шығарып алып, тік отырмаса және алға қарамаса, ұрып-соғады немесе басқа жолмен жазаланады деп хабарлады.⁴⁰² Мерьямгүл Amnesty International ұйымына тік отыру тұтқынның ұпайына да әсер етуі мүмкін екенін айтты: «Бізге тік отыруға, қолымызды артта ұстауға тура келді. Біздің сыныпта кәрі әйелдер отырды. Қолдары мен аяқтары ісіп кеткен. Үйінді сағынсаң, жыласаң, ұпайыңды кемітіп тастайтын – барлығына ұпай беріп, санаңда әлі де мәселе бар, идеяларың өзгерген жоқ деп айтатын».⁴⁰³

ТІЛ ОҚЫТУ

Тұтқындарға қытай тілін үйрету лагерлерде алатын «білім берудің» басты мақсаты болды. Кез келген басқа тілде сөйлеуге тыйым салынды және жазаға әкеліп соғатын қылмыс болды. Тіл сабақтары бір күндегі уақыттың көп бөлігін алатын. Бұрынғы тұтқындардың барлығы дерлік бостандыққа шығар алдында жүйелі түрде тіл емтихандарын тапсыру керектігін және қытай таңбаларының белгілі бір санын (көбінесе 3000)

Келесі бет: Тұтқындар лагердегі “сыныпта”.

393 Amnesty International сұхбаты.

394 Amnesty International сұхбаты.

395 Amnesty International сұхбаты.

396 Amnesty International сұхбаты.

397 Amnesty International сұхбаты.

398 Amnesty International сұхбаты.

399 Amnesty International сұхбаты.

400 Amnesty International сұхбаты.

401 Amnesty International сұхбаты.

402 Amnesty International сұхбаты.

403 Amnesty International сұхбаты.

үйренуге тура келетінін хабарлады.⁴⁰⁴ Бұл тұрақты емтихандарды өткізуді және сынақ ұпайлары “білім беру мен оқытудың әсерін бағалау үшін пайдаланылатын және студенттің (курсын) аяқтағанын дәлелдеу негізін құрап, біріктіреді” деп жарияланған мемлекеттік құжаттарға сәйкес келеді.⁴⁰⁵ Сөздерді немесе әндерді жаттай алмаған тұтқындар жиі физикалық жазаға тартылды.⁴⁰⁶

Тұтқындар кейде тіл қабілеттеріне қарай бөлінді; дегенмен, қытай тілін жетік меңгерген бұрынғы тұтқындардың көбі негізгі сабақтарда отыруға мәжбүр болғанын және қытай тілін білмейтін бұрынғы тұтқындардың көбі айлар бойы сабақта айтылған ештеңені түсінбейтінін хабарлады.⁴⁰⁷ Көптеген тұтқындар сабақтарда қиналғанын білдірді. «Сабақтар негізінен қытай тілінде болды, бірақ бұл көмектеспеді. Күн сайын олар тақтаға жүздеген таңбаларды жазды. Біз жай көшірдік. Ешкім түсіндіруге тырыспады», - деді Еркін Amnesty International-ға.⁴⁰⁸ «Бізге 3000 таңбаны үйрену керек деп қысым жасалды. Көптеген емтихандар болды. Менің жоғарғы білімім бар, маған қиын болмады. Қарттар мен диқандар үшін бұл өте қиын болды», - деді Айтуған Amnesty-ға.⁴⁰⁹

Қазақстанға келгені үшін және дінге қатысты қылмыс жасады деген айыппен лагерде бір жыл болған Дәулет Amnesty-ға тіл сабақтарында жатқа оқудың қалай болатынын айтып берді:

Сабақта тақтаға қытай әріптерін жазатын ұлты хань мұғалімі бар еді, біз оның не екенін білмей көшіріп аламыз. Бұл сол болды. Біз тек белгілерді жаздық... Бұл жай ғана тіл еді... Бізге сабақта ұйғыр тілінде сөйлеуге рұқсат етілмеді. Егер Сіз [мандарин тілінен басқа тілде сөйлесеңіз], жазаланасыз. Сізді жолбарыс орындығы бар бөлмеге апарады... Мені екі рет алып барды.⁴¹⁰

“САЯСИ ҮЙРЕНУ”

Бұрынғы тұтқындалғандардың көпшілігі тарих, құқық және идеология сабақтарының қосындысы немесе бұрынғы тұтқындардың көпшілігі айтқандай, «саяси үйренуге» қатысқанын хабарлады. Бұл сабақтар негізінен тұтқындарға исламның «жамандықтары» туралы және Қытайдың, Қытай Коммунистік партиясы (ҚКП) және Си Цзиньпиннің қаншалықты гүлденген, қуатты және «мейірбан» екендігі туралы мәжбүрлеп үйретуге арналды.⁴¹¹ Бұл сабақтарды көбінесе үкімет шенеуніктері немесе бейне сабақтар арқылы дін туралы мемлекет тағайындаған имамдар, «терроризм», «экстремизм» және «сепаратизм» туралы айтатын судьялар мен заңгерлер жүргізді. Көбіне ҚКП жиналыстары немесе Си Цзиньпиннің сөйлеген сөздері туралы фильмдер әлде отбасылардың «террористерге» айналуы туралы насихаттық пьесалар болды. Сабақтардың едәуір бөлігі Қытайдың, ҚКП немесе Си Цзиньпиннің ұлылығы туралы қызыл әндерге арналды.⁴¹² Кейбір тұтқындар тамақтары ауырғанша сағаттап ән айтуға мәжбүр болды.⁴¹³ Тұтқындар ән айтпағаны немесе әнді қате айтқандары үшін жазаланды.⁴¹⁴

WhatsApp-ты жүктеп алып, заңсыз SIM картаны сатып алғаны үшін ұсталғанын айтқан Ерұлан Амнистияға бұл сабақтар ұсталғандардың өз дінін ұстануына және ұстануына жол бермеу үшін ұйымдастырылған деп есептейтінін Amnesty-ға айтты:

Меніңше, [сабақтардың] мақсаты дінімізді жойып, өзімізді сіңістіру болды... «Ассаламу алейкум» деп айта алмаймыз, ұлтымыз кім деп сұраса, «қытай» деп жауап беруіміз керек еді... Жұма намазға бара алмайсың деді... Ал саған барлығын берген Алла емес, Си Цзиньпин. Аллаға шүкіршілік етпеу керек; бәріне Си Цзиньпинге алғыс айту керек.⁴¹⁵

404 Amnesty International сұхбаты.

405 Телеграм (бұрын келтірілген), 10-тармақ.

406 Amnesty International сұхбаты.

407 Amnesty International сұхбаты.

408 Amnesty International сұхбаты.

409 Amnesty International сұхбаты.

410 Amnesty International сұхбаты.

411 Amnesty International сұхбаты.

412 Amnesty International сұхбаты.

413 Amnesty International сұхбаты.

414 Amnesty International сұхбаты.

415 Amnesty International сұхбаты.

«Күдікті» адаммен қарым-қатынасы үшін ұсталғанын айтқан Ахмет Amnesty International ұйымына адамдарды исламнан және шетелге саяхаттаудан бас тартуға итермелеуге бағытталған сабақтарға қатысқанын және «қытайлық» деп есептелетін белгілі бір жалпы әлеуметтік әдеттерге қатысқанын айтты.

Олар бізге басқа елдерге бармауды, Қытайда қалуды үйретті. Шетелге бару Сізге қате «идеология» беруі мүмкін. Олар бізге темекі шегуді және алкогольді ішуді бастандар деп айтты. Егер [ішпесеңдер және темекі шекпесеңдер] бұл діндарлықтың белгісі. Бізді бостандыққа шыққанда мешітке бармаңдар, 20 жылға [түрмеде] отырасыңдар» деді... Олар бізге тек қытайша амандасу керектігін айтты. Ал балаларыңыз тек Қытай теледидарын көру тиіс.⁴¹⁶

Дінге байланысты себептермен лагерге жіберілген Анар Amnesty-ға оның сабақтары исламға қатысты болжамды «проблемаларға» бағытталғанын айтты:

Біз... ресми діни қайраткердің елдің заңын қалай сақтауымыз керектігі туралы бейнероликтерін көрдік... біз қайталап көрген үш-төрт видео болды... Видеода ол: «Жиһад деген зат жоқ, террор идеясын ұстанбасаңыз, өлтіру немесе зорлық-зомбылық жасау заңсыз»» дейді. Біз [сол] бейнені күніне төрт сағат, ал егер тексеру болса, күні бойы қарадық.⁴¹⁷

Телефонында тыйым салынған хабар алмасу қолданбасы болғаны үшін ұсталғанын айтқан Хайна түстен кейін Қытайдың ұлылығын насихаттайтын сыныптар өткенін Amnesty-ға айтты.

Бұл жерде «құқық» сабақтары болды, бірақ бұл шын мәнінде заң емес, идеология болды... Бұл елдің қалай бір тіл болуы керектігі туралы ... Қытайдың қалай ұлы және тамаша болғаны туралы және Қазақстанның қаншалықты нашар екендігі туралы ... және [олар бізге Қытай салған үлкен] көпірді көрсеткелі тұрғанын... және терроризммен күресу туралы және [қайта тәрбиелеу] лагердегілердің өздері террорист болғаны туралы айтты... Қытай коммунистік партиясынсыз Қытай жоқ, гүлдену жоқ және бұл Си Цзиньпин керемет деп миымызды шайып жатты... Олар бізді «Си Цзиньпин – Қытайдың әкесі, әлемнің әкесі» әнін айтуға мәжбүр етті.⁴¹⁸

Бірнеше лагерге жіберілген Қуаныш Amnesty ұйымына бірінші лагерде үкіметтің кедейлерге көмектесу үшін жасаған барлық істері және Екінші дүниежүзілік соғыста халық Қытайға қаншалықты берілгені туралы бейнероликтерді көруге мәжбүр болғанын айтты:

Сондай-ақ олар бізге: «Жаңа Қытайды құру үшін 39 миллион адам өлді, ал сендер ұйғырлар бар болғаны 16 миллионсыңдар... Неге ұйғырлар жамандық іздеп жүрсіңдер? Неге өміріңнен ләззат алмайсың?» Олар бізге Қытай мен Жапония арасындағы соғыстарды көрсететін. Олар бізге фильм туралы не ойлайтынымыз бен сезіміміз, жаңа Қытайды құру үшін миллиондаған өлім туралы не ойлайтынымыз жайлы эссе жазуға мәжбүр етті. Олар күнде бір фильмді қайталады. Олар бізге тамақ беретін қолды тістемеңдер, ішіп тұрған суға түкірмеңдер деді. Біздің қылмысымыз неде деп сұрайтын едік. Олар: «Сіздің қазір кері сөйлеп жатқаныңыз - бұл өз алдына қылмыс», сөйлемеу керексіңдер деп айтты. Біз сонда тыныш отырдық.

Күндіз үш-төрт адам келіп, бізге дәріс оқыды. Олар бізді [саяси] ұрандар, заңдарды жаттауға мәжбүрлеп, коммунистік партия жақсы екенін айтты. Отырып тыңдап, жаттауымыз керек еді... Екінші лагерде Ауғанстанға, Өзбекстанға, Пәкістанға кеткен ұйғырлардың суреттерін көрсетіп, «Мына жігіт қанша жыл түрмеде, мына жігіт қанша жыл

Келесі бет: Оқытушы мен екі қарулы күзетші тұтқындау лагеріндегі «сыныпта» тұтқындарға қарсы бөгеттің арғы жағында тұр.

416 Amnesty International сұхбаты.

417 Amnesty International сұхбаты.

418 Amnesty International сұхбаты.

түрмеде отыр» деп айтатын. “Егер [шетелге] барсаң, сені ұстап алып, қамауға аламыз деді... Олар күнді осылай өткізетін еді”.⁴¹⁹

Осы саяси үйрену сабақтары туралы бұрынғы тұтқындардың ақпараты басқа бұрынғы тұтқындардың журналистерге және басқа да адам құқықтарын зерттеушілерге берген айғақтарына сәйкес келеді.⁴²⁰

СҰРАҚТАУ, МӘЖБҮРЛІ “МОЙЫНДАУ” ЖӘНЕ “ӨЗІН-ӨЗІ СЫНАУ”

Тұтқындардан үнемі сұрақталып, жауап алынды. Жауап алудың тәсілі мен жиілігі лагерден лагерьге және адамнан адамға әр түрлі болды. Кейбір бұрынғы тұтқындар тұтқында болған кезінде бір немесе екі рет жауап алынғанын хабарлады; басқалары апта сайынғы сұраулар туралы хабарлады. Полиция бөлімшелеріндегі жауап алу кезіндегі сияқты, лагерлердегі жауап алу кезінде тұтқындардың діни әдет-ғұрыптарына, шетелдік байланыстарына және «күдікті» адамдармен қарым-қатынасына назар аударылды.⁴²¹ Көптеген бұрынғы тұтқындар жауап алу кезінде «қылмыстарын» мойындауға мәжбүр болғанын хабарлады. Кейбіреулер Amnesty-ға өздеріне айып тағылған әрекетті (мысалы, шетелге саяхаттау немесе WhatsApp-ты жүктеп алу) істегендерін айтты, сондықтан олар өздерінің әрекеттерін қылмыс деп санамағанымен, мойындауларын дұрыс деп санады.⁴²²

Дарига Amnesty ұйымына тұтқындарға мезгіл-мезгіл төрт түрлі баяндама жазуды бұйыратынын айтты:

Бізге негізінен Си Цзиньпиннің сөйлеген сөздері, 19-шы партия съезі немесе басқа саяси үгіт-насихат бейнелерін көргеннен кейінгі сезімдеріміз туралы «тәжірибе баяндамаларын» жазуға тура келді. Тағы бір баяндама «өкіну туралы мәлімдеме» деп аталды, онда біз сол қателіктерді жасағанымызға қалай өкінетініміз туралы жазатынбыз; Менің жағдайымда ол WhatsApp-ты орнату болды, ол ҚКП мен ел басшылығына зиян келтіруі мүмкін. Біз сондай-ақ кешірім және кепілдік хаттар жаздық, онда біз істеген ісіміздің дұрыс емес екенін мойындаймыз және негізінен лагерден босату шарттарына кепілдік береміз, [және] лагерлер туралы ештеңе айтпаймыз деп уәде бердік.⁴²³

Көптеген жауап алу мемлекеттік қызметкердің үстеліне қарсы отырған және тұтқындарға ешқандай қатыгездік көрсетпеген бөлмелерде өтті. Көптеген басқалар әдетте лагердің жертөлелерінде болатын және жиі азаптау мен басқа да қатыгездікпен айналысатын жазалау бөлмелерінде болды. Қазақстанда жұмыс істегеннен кейін ұсталған Алдияр Amnesty-ға лагерь жертөлесіндегі бөлмеде қалай жауап алғанын айтып берді:

[Қауіпсіздік агенттері] мені жер асты бөлмесіне апарып, аяғымды темірге қойды. Менің қолым орындыққа кісенделген. Олар менің өмірбаянымды сұрады. Мен қай жерде дүниеге келдім, мектепке қашан бардым, орта мектептен кейін қайда түстім, нені оқыдым. Мен оларға Қазақстанға барғанымды айттым. Олар менің қанша рет барғанымды, қайда барғанымды және қайда тұрғанымды сұрады. Туыстарымның атын сұрады және [туыстарым] не істейді, намаз оқиды ма?... Қазақстанның қай қалаларында болдым, қай елдерде болдым деп сұрады. Олар [бауырларым] туралы да сұрады... Олар: «Сендер Қазақстанда болған кезде намаз оқуды үйрендіңдер ме?»⁴²⁴ деп сұрады.

419 Amnesty International сұхбаты.

420 Элисон Киллинг пен Мега Раджагопаланды қараңыз, BuzzFeed News, Олар не көрді: бұрынғы тұтқындар Қытайдағы қамау лагерлерінің сұмдықтары туралы егжей-тегжейлі айтты, 2020 ж. 27 тамыз, www.buzzfeednews.com/article/alison_killing/china-ex-prisoners-horrors-xinjiang-camps-uyghurs; Human Rights Watch, «Идеологиялық вирустарды жою: Шыңжаң мұсылмандарына қарсы Қытайдың репрессиялық науқаны», 2018 ж. 9 қыркүйек, www.hrw.org/report/2018/09/09/eradicating-ideological-viruses/chinas-campaign-repression-against-xinjiangs

421 Amnesty International сұхбаты.

422 Amnesty International сұхбаты.

423 Amnesty International сұхбаты.

424 Amnesty International сұхбаты.

Сондай-ақ тұтқындар өздерінің «қылмыстарын» «мойындау» немесе «өзін-өзі сынау» хаттарын жазуға міндетті болды. Кейбір бұрынғы тұтқындар тұтқын кезінде бір немесе екі рет өзін-өзі сынау хаттарын жазуға тура келгенін айтты; басқалары мұны апта сайын немесе екі аптада бір рет болатын әрекет екенін хабарлады.⁴²⁵ Бұрынғы тұтқындарға «қылмыстардың» тізімі берілгенін хабарлады – әдетте экстремистердің мінез-құлқының 75 сыртқы көрінісінің тізімі – олардың ішінен «мойындау» үшін екеуін таңдау керек.⁴²⁶ Бұрынғы тұтқындар Amnesty ұйымына олар белгілі бір қылмыстарды, әсіресе дінге қатысты қылмыстарды мойындаған адамдар түрме жазасына кесілген деп есептейтіндерін айтты.⁴²⁷

Өзінің «қылмысын» мойындаумен қатар, өзін-өзі сынау қамауға алынған адамның қандай қателік жасағанын жазбаша сипаттауды, алған білімі олардың қателігін мойындауға және ойын «өзгертуге» мүмкіндік бергенін түсіндіруді, үкіметке осы үйрету үшін ризашылық білдіріп, бұрынғы әдеттеріне қайта оралмауға уәде берді.⁴²⁸ «Экстремистік» ойдағы адамдармен байланыста болғаны үшін лагерге қамалғанын айтқан Эльнара өзінің «қылмысын» мойындауға мәжбүр болғанын, мойындамаса, жазалау бөлмесіне жіберілетінін айтты.⁴²⁹ «Айына бір рет сіздің қылмыс жасағаныңызды және жақсы адам емес екеніңізді мойындайтын өзін-өзі сынау болды», - деді Ибрагим Amnesty International-ға.⁴³⁰ Ибрагимнің де Amnesty-ға айтуынша, ол мойындау үшін 75 тізімнен екі қылмысты таңдауға мәжбүр болды:

Олар бізге 75-ке жуық [қылмысты] үйрете бастады... Біз аты-жөнімізді, жеке куәліктерімізді жазып, кем дегенде екеуін таңдауымыз керек болған. Неғұрлым көп болса, соғұрлым жақсы... Оқығаным, ішпеу және темекі шекпеу қылмыс болды. Ал қылмыстың тым көп болуы - мына қалың [арқанға] - тығыз байлау үшін ... өзіңізде қайсысы бар екенін таңдау керек еді ... мысалы, үйіңізге бірден тым көп тамақты әкелсеңіз ... және өзіңіз тұратын жердегі емес мешітке барсаңыз, бұл қылмыс... Мен жаназаға қатысу үшін басқа аудандағы мешітке бардым... Сондықтан мен екеуін таңдадым. Сонымен, оған саусақ таңбасын қойып, қол қойдым.⁴³¹

Лагерде бір жыл болған Анара Amnesty ұйымына лагерден тыс жерден сұрақтау үшін келетін және өзіне келуі ыңғайлы қоғамдық мемлекеттік қызметшілер өз қылмыстарын мойындап, олардың «ілгерілеуі» туралы ойлануға және исламнан бас тарту туралы «өзін-өзі сынау және мойындау» деп атайтын құжаттар жазуға мәжбүр болды.

Бастапқыда [мемлекеттік қызметшілер] қылмыстарыңызды айтатын ... Содан кейін: «Мен WhatsApp-тың қылмыс екенін білмедім. Мен оның ҚКП-ға зиян тигізгенін білмедім. WhatsApp-тың арқасында менің санам «бұзылды». Қазір осы білімнен кейін мен жақсарып келемін. Енді телефонымда WhatsApp болмайды... [Басқа қылмысым Қазақстанға бару болды. Маған осылай жазу керек болған:] Мен Қазақстанда болдым. Маған «идеялар» жұқтырылды. Енді мен жақсырақ жұмыс істеймін және идеялардан арыламын... Және [біз де жазуға мәжбүр болдық] біз қателесіп ислам дінін таңдадық. Біз енді бұл дінді таңдамаймыз... Сондай-ақ мұсылман дініндегілердің Қытайға қарсы жасаған «жаман әрекеттерінің» тізімі де болды. Мысалы, ұйықтар алдында дұға ету. Ендеше, бұған өкініш білдіріп, енді қайталамайтыныңызды жазуыңыз керек болған.

425 Amnesty International сұхбаты.

426 Amnesty International сұхбаты; Cia Siqi, Global Times, Шыңжаң аймағындағы діни экстремизмнің 75 түрін анықтайды», 2014 ж. 25 желтоқсан, www.globaltimes.cn/content/898563.shtml

427 Amnesty International сұхбаты.

428 Amnesty International сұхбаты.

429 Amnesty International сұхбаты.

430 Amnesty International сұхбаты.

431 Amnesty International сұхбаты.

Анара Amnesty International ұйымына аптасына бір рет өзін-өзі сынау жазу талап еткенін айтты. «Апта сайын солай болды, тек қытай тілін үйрену сияқты кейбір жетістіктерді мойындау керек болды», - деді ол.⁴³²

ДЕНСАУЛЫҚҚА ИЕ БОЛУ ҚҰҚЫҒЫ ЖӘНЕ КЕЛІСІМ МӘСЕЛЕСІ

МКҚК-нің 12-бабында танылған денсаулыққа құқық одан әрі өз денсаулығы мен денесін бақылау еркіндігін және азаптауға, келісімсіз медициналық емдеуге және эксперименттерге ұшырамау құқығын қамтиды.⁴³³

Барлық адамдар, соның ішінде тұтқындар, барлық медициналық рәсімдер мен емдеу шараларына ақпараттандырылған келісімді беруді жүзеге асыру құқығына ие. Билік мұндай адамдардың денсаулыққа деген құқықтарын тиімді жүзеге асыруын және оларға көрсетілетін медициналық қызметтің медициналық этикаға, оның ішінде құпиялылық, автономия және ақпараттандырылған келісім ұстамдарына сәйкес келуін қамтамасыз етуі тиіс.⁴³⁴ Билік ешқашан бас бостандығынан айыру орындарындағы медицина мамандарынан өздерінің кәсіби пікіріне немесе медициналық этикаға қайшы әрекет жасауды талап етпеуі тиіс.⁴³⁵ Ақпараттандырылған келісім ерікті және жеткілікті негізделген шешімді талап етеді және емдеуден бас тарту құқығын қамтиды».⁴³⁶

АСҚПК-нің 7-бабында бекітілген азаптауға немесе басқа да қатыгез әрекеттерге абсолютті тыйым «ешкім де оның еркін келісімінсіз медициналық немесе ғылыми эксперименттерге ұшырамауы тиіс» деген қағиданы да қамтиды.⁴³⁷ Денсаулық сақтаудағы бұзушылықтар, мысалы мәжбүрлеп түсік жасату, сондай-ақ біреуді медициналық көмектен қасақана айыру⁴³⁸ сияқты қатыгездік немесе азаптауды құрауы мүмкін.⁴³⁹ Азаптау жөніндегі арнайы Баяндаушы «терапевтік мақсат болмаған кезде интрузивті және кері қалпына келтірмейтін немесе мүдделі тұлғаның еркін және хабардар етілген келісімінсіз мәжбүрлі түрде жасалса», атап айтқанда, мұндай емдеу маргиналды топтардағы пациенттерге жасалған немесе кемсітушілік сипатта болса, ондай медициналық емдеу азаптауды құрауы мүмкін» деп мойындады.⁴⁴⁰ Мемлекеттің азаптау және басқа да қатігез әрекеттердің алдын алу міндеті тек мемлекеттік қызметкерлерге ғана емес, сонымен қатар дәрігерлер мен басқа да денсаулық сақтау мамандарына, соның ішінде мемлекеттік немесе жеке ауруханалар мен қамау орындарында жұмыс істейтіндерге де қатысты.⁴⁴¹

4.4 КЕЛІСІМІНСІЗ МЕДИЦИНАЛЫҚ КӨМЕК КӨРСЕТУ

Бұрынғы қамауға алынғандардың барлығы олардың келісімінсіз денсаулығына байланысты рәсімдерге ұшыраған. Бұл олардың тұтқынға дейінгі денсаулығын тексеру кезінде де, лагерде болған кезде де болды. Бұрынғы тұтқындалғандардың барлығы дерлік укол салғанын және қан алғанын хабарлады.⁴⁴² Ешқайсысына тіпті олар сұраған кезде де инъекциялар немесе қан үлгілері не үшін алынғаны туралы айтылмады. «Олар маған қан тамырларын тазарту үшін сұйықтық енгізді. Олар менің келісімімді алмады. Егер мен [рұқсат етпесем], мені «қатаң» топқа қосатындарын айтты», - деді Аслан Amnesty International-ға.⁴⁴³ Кейбір тұтқындар инъекциялардың кейбіреулері тұмауға қарсы егу немесе басқа вакциналар екені айтылды деп хабарлады.⁴⁴⁴

432 Amnesty International сұхбаты.

433 ЭМҚК 14, §8-Жалпы комментарий.

434 Сондай-ақ Ыстамбұл хаттамасын қараңыз: «Дәрігерлер өздері көрсететін қызметтер этикалық емес, қиянат, сәйкес келмейтін немесе пациенттердің денсаулығына ықтимал қауіп төндіретін болса, жағдайды бақылауға және айтуға міндетті.»; Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы комиссар Басқармасы, Азаптауды және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын әрекеттер немесе жазалау түрлерін тиімді тергеу және құжаттандыру жөніндегі нұсқаулық (Стамбұл хаттамасы), HR/P/PT/8/Rev.1, 67-тармақ.

435 Денсаулық сақтау құқығы бойынша АБ психикалық денсаулық туралы баяндамасы A/HRC/35/21 (2017 ж.), 63-тармақ; Азаптау жөніндегі арнайы баяндамашының жыл сайынғы баяндамасы, БҰҰ Док. A/HRC/22/53 (2013) §28.

436 АҚК 35, §5, 19-Жалпы комментарий.

437 Сондай-ақ мүгедектер туралы конвенцияның 15(1)-бабын қараңыз; Биоэтика және адам құқықтары туралы жалпыға ортақ декларацияның 6-бабы; ЭМҚК 25-жалпы комментарий (2020), ол сонымен бірге кемсітушіліктен қорғайтын тікелей міндеттеме ретінде көрсетіледі.

438 АҚК 28, §11-Жалпы комментарий.

439 Сондай-ақ ЭМҚК, № 14-Жалпы түсініктемені қараңыз, Денсаулықтың қол жеткізуге болатын ең жоғары стандартына ие болу құқығы (12-бап), БҰҰ Док. E/C.12/2000/4 (2000), 34-тармақ: «Мемлекеттер сонымен бірге жазалау шарасы ретінде медициналық қызметтерге қол жеткізуді шектеуден бас тартуы керек».

440 Азаптау жөніндегі арнайы баяндамашының жылдық баяндамасы, БҰҰ Док. A/HRC/22/53 (2013) §3.

441 Азаптау жөніндегі арнайы баяндамашының жылдық баяндамасы, БҰҰ Док. A/HRC/22/53 (2013) §24.

442 Amnesty International сұхбаты.

443 Amnesty International сұхбаты.

444 Amnesty International сұхбаты.

Тұтқындар арасында олардың есте сақтау қабілетін әлсірету немесе стерилизация жасау үшін инъекция салдырған деген пікір кең тараған.⁴⁴⁵ Amnesty International қолында бұл күдіктерді бағалайтын негіз жоқ.

Мемлекеттік құжаттарда тұтқындарды вакцинациялау міндетті деп көрсетсе де, кейбір тұтқындарға инъекция жасау жиілігі күдікті.⁴⁴⁶ Бұрынғы тұтқындардың бірнешеуі екі апта сайын инъекция жасағанын немесе дәрі ішуге мәжбүрлегенін айтты. «Менің дәл есімде жоқ [инъекциялардың қаншалықты жиі болғаны], бірақ бұл шамамен 10-15 күн сайын болды», - деді Абзал.⁴⁴⁷ «Олар лагерде үнемі дәрі береді. Кейде 2-3 апта сайын. Сіз дәрінің не екенін білмейсіз - қорапсыз, қағазсыз - тек көк дәрі. Барлығы оларды алады... Мен естідім, олар балалы болуға кедергі жасайды», - деді Мерьямгүл Amnesty.⁴⁴⁸

Бұрынғы тұтқындар адамдар укол алғаннан кейін «бақытты» немесе мас болып көрінетінін айтты.⁴⁴⁹ Олар мұны тұмаудың алдын алу үшін деп түсіндірді... Тұмауға қарсы екпеден кейін адамдар бақытты көрінді. Неге екенін білмеймін», - деді Патиғүл Amnesty-ға.⁴⁵⁰ Көптеген журналистер сонымен қатар ұсталғандардың түсіндірместен қайта-қайта инъекцияға ұшырағанын хабарлады.⁴⁵¹

Бұрынғы тұтқындардың көпшілігі лагерде ауырып, әлсірегенін хабарлады. Олардың көпшілігі тиісті медициналық көмек ала алмағанын айтады. Көбісі созылмалы денсаулық мәселелер туралы хабарлайды.⁴⁵² Көбі лагерден шыққаннан кейін ауыртпалықсыз ұзақ уақыт отыра алмайтындарын айтты.⁴⁵³ Басқалары лагерден шыққаннан кейін есте сақтау және ұйықтау мәселесі пайда болғанын айтты.⁴⁵⁴ Кейбіреулері көру қабілеті әлсірегенін айтты. «Біздің камерада тәулік бойы жарық жанып тұрды, бірақ оқуға жеткіліксіз [және бізге оқуға тапсырма берілген]. Бұл біздің көзімізге әсер етті», - деді Әлихан.⁴⁵⁵ Бұрынғы тұтқындалған бірнеше ер адамдар босатылғаннан кейін жыныстық қатынас жасай алмайтындарын айтты.⁴⁵⁶

“АУРУХАНАДА” ТҰТҚЫНДАУ

Төрт бұрынғы тұтқындар Amnesty International ұйымына ресми лагерде тұтқындалмағандарын, бірақ олардың орнына тұтқындау уақытының көп бөлігін ауруханаларда өткізгендерін айтты.⁴⁵⁷ Олардың арасында бір жылға жуық уақыт бойы аурухана бөлмелерінде ұсталған үш егде жастағы бұрынғы тұтқындар болды. Оларға қытай тілін үйренуді бұйырды, бірақ бірнеше ай бойы бөлмеде отырғанын хабарлады. Ерасыл есімді егде әйел Amnesty ұйымына қамауда ұстау уақытының көп бөлігін аурухана бөлмесінде басқа егде жастағы әйелдермен бірге қалай өткізгенін айтты, олардың ешқайсысына қабаттан шығуға рұқсат етілмеді.

Мен жаз бойы ауруханада болдым... бұл кәдімгі аурухананың [жоғарғы] қабаты, бірақ ол басқа қабаттардан бөлініп жабылған, терезелері торлы [және] тек дәрігерлер кіріп-шыға алады... Мені басқа алты қарт адам бар бөлмеде ұстады... Бізге сыртқа шығуға рұқсат етілмеді... Біз күннің көп бөлігін төсегімізде отырып өткіздік... Бізде сабақ болды, бірақ естуім нашар болды, көзім нашар көрді; олар маған қысым көрсетпеді. Олар тек қытайша атымды жазуды сұрады... және біз қызыл әндерді айтуға міндетті болдық.⁴⁵⁸

445 Amnesty International сұхбаты.

446 Amnesty International сұхбаты.

447 Amnesty International сұхбаты.

448 Amnesty International сұхбаты.

449 Amnesty International сұхбаты.

450 Amnesty International сұхбаты.

451 BBC News, «Қытай лагерлерінде ұсталған қазақ мұсылмандары», 2020 жылғы 15 қаңтар, www.bbc.com/news/av/world-asia-51097159; Франс Пресс, «Қытай Шыңжаңдағы этникалық саны аз топтың әйелдерін бедеу қылуда деп хабарланады: Ұйғырлар еріксіз контрацепцияға немесе туу квотасына байланысты қауіп-қатерге тап болғандардың қатарында», 2020 жылғы 29 маусым, www.theguardian.com/world/2020/jun/29/china-sterilising-ethnic-minority-women-in-xinjiang-report-says

452 Amnesty International сұхбаты.

453 Amnesty International сұхбаты.

454 Amnesty International сұхбаты.

455 Amnesty International сұхбаты.

456 Amnesty International сұхбаты.

457 Amnesty International сұхбаты.

458 Amnesty International сұхбаты.

Осыған ұқсас Рахима, тағы бір көрі әйел, бірнеше ай бойы басқа үлкен жастағы әйелдермен бірге аурухана бөлмесінде ұсталды. Ол Amnesty ұйымына өткізген уақыты туралы осылай деді:

[Күндіз] біз оянып, бөлмеде таңғы ас ішетін едік. Бізге қағаздар мен кітаптар берді. Оқып тұрғандай кейіп таныттым, бірақ ештеңе түсінбедім. Күні бойы үйренеміз деп жүре беретінбіз. Сосын тамақ ішіп ұйықтайтынбыз. Олар қызыл әндерді үйретті. Олар қытай сөздерін үйренгенімізді қалады. Бізге шығуға рұқсат етілмеді. Біз жай ғана босатылғымыз келді. Бізге тек дәретханаға кіруге рұқсат етілді. Әйтпесе бөлмеде отырдық.⁴⁵⁹

Amnesty сонымен қатар ауруханада уақытша қамауда отырған 70-тен асқан отбасы мүшесіне барып, біреуімен сұхбат жүргізді. «Аурухана түрме сияқты еді... [отбасымның] аяқтары [алғашында] көрпемен жабылған... бірақ кейін мен олардың аяқтары төсекке шынжырмен байланғанын көрдім... аяқтарын байлау өте өкінішті, — деді Айман.⁴⁶⁰

“ҮЙРЕТУ АРҚЫЛЫ ӨЗГЕРТУ”

Осы баяндамада егжей-тегжейлі сипатталған қамауға алу және «үйрету» режимін Қытай билігі «үйрету арқылы өзгерту» деп атайды, ұсталғандарды белгілі бір мінез-құлықтары үшін жазалау және оларды «оңалтудан» кейін «қалыпты» қоғамға қайтару үшін жұмыс істейтін тұтқындау жүйесі. Бұл жүйе көп жағынан Қытайдың ондаған жылдар бойы қолданылып келген қылмыстық тәжірибесіне сүйенеді және бұрынғы тұтқындар сипаттайтын көптеген адам құқықтарының бұзатын Қытайдың басқа қамау жүйелеріне тән.

1949 жылдан бастап, Қытайда саяси «сенімсіз» немесе әлеуметтік тұрақтылыққа қауіп төндіретін тұлғаларды немесе топтарды міндетті түрде қайта тәрбиелеудің әртүрлі нысандары бар. 1950 жылдардың аяғында «еңбек арқылы қайта үйрету» деп аталатын «ұсақ контрреволюционерлермен» және «оңшылдармен» күресу үшін енгізілген тұтқында қайта тәрбиелеудің жаңа жүйесі пайда болды. 1980 жылдары нашақорлыққа, жезөкшелік пен кәмелетке толмағандар арасындағы қылмысқа баса назар аударылды.⁴⁶¹

Еңбек арқылы қайта үйрету жүйесі (ЕҚҰ) полицияға адамдарды қылмыстық қудалау үшін тым ұсақ болып саналатын заңсыз әрекеттердің кең ауқымы үшін бір жылдан үш жылға дейінгі мерзімге (бір жылға ұзарту мүмкіндігімен) сот талқылауынсыз қамауға алуға мүмкіндік берді. Миллиондаған адамдар түрмелерден кем емес, тіпті одан да асып түсетін нашар жағдайда қамалды. Кодификацияланған ережелер мен тыңдаудың ресми процесі мекемеге заңдылық бүркенішін берді, бірақ сот талқылауы не көп жағдайда заңды қорғаушысы жоқ болуы ЕҚҰ шеңберінде бас бостандығынан айыру халықаралық құқыққа сәйкес негізсіз бас бостандығанан айыру, не ұстау болып саналады. Әрі қарай, ЕҚҰ жиі қатыгездікке не қорлау үшін салынды, ал ЕҚҰ нысандары адам құқықтарының қосымша бұзылуы, оның ішінде мәжбүрлі еңбек, азаптау және басқа да қатыгез әрекеттер жасалған орындары болды.⁴⁶²

ЕҚҰ ондаған жылдар бойы жергілікті биліктің тұрақтылықты сақтау құралдарының негізгі бөлігі ретінде жұмыс істесе де, оның «заңға сәйкес басқару» ресми кәсіптерімен және адам құқықтары жөніндегі міндеттемелерімен сәйкес келмеуі оны қытайлық құқықтық реформаторлардың нысанасына айналдырды. Бұл реформаторлар 2013 жылғы желтоқсанда ЕҚҰ мекеме ретінде жойылған кезде жеңіске жетті деп мәлімдеді, бірақ «үйрету» деген желеумен адамдарды ұзақ мерзімге бас бостандығынан айыру тәжірибесі содан бері әртүрлі нысандарда жалғасып келеді.

Мысалы, 2013 жылға дейін де бүкіл елдегі билік «құқықтық тәрбие сабақтарын» пайдаланып, адамдарды айлап-жылдап қамауда ұстады. Шыңжаңдағы әріптестері сияқты, бұл қамау орындары (ЕҚҰ сияқты, Фалуньгун ұстанушыларға қарсы кеңінен қолданылған) «сабақтарды» немесе «жаттығуларды» қамтамасыз етеді деп мәлімделген. Шындығында, олар нақты ережелерді, заңдарды немесе олардың қолданылуын, жұмыс істеуін не адамдарды қалай және қандай негізде түрмеге қамағанын түсіндіру үшін басқа да мемлекеттік нұсқауларсыз жұмыс істеді.⁴⁶³

459 Amnesty International сұхбаты.

460 Amnesty International сұхбаты.

461 Фу Хуалинг, «Еңбек арқылы қайта тәрбиелеу тарихи перспективада», Қытай тоқсан сайын 184 (2005): 811-30-беттер, www.jstor.org/stable/20192540?seq=1

462 «Медицинаны емес, сорпаны ауыстыру ма?»: Қытайдағы еңбек арқылы қайта үйретуді жою» 2013 жылғы 17 желтоқсан, www.amnesty.org/download/Documents/12000/asa170422013en.pdf

463 «Медицинаны емес, сорпаны ауыстыру ма?»: Қытайдағы еңбек арқылы қайта үйретуді жою» 2013 жылғы 17 желтоқсан, www.amnesty.org/download/Documents/12000/asa170422013en.pdf

Шыңжаңдағы нысандардың ішкі негізі 2017 жылғы 29 наурызда Шыңжаң халық құрылтайының Тұрақты комитеті қабылдаған де-экстремизация туралы ереженің 14-бабы болып табылады. Ережелер «қайта үйрету арқылы өзгертудің» бірнеше құрамдас бөліктерін үстірт оң мағынада сипаттайды:

Экстремизмді жою үшін үйрету арқылы өзгерту жұмысын жақсы кәсіптік үйрету орталықтарында дараланған білім беру керек; «Көмек және үйрету» арқылы құқықтық білім беру; ұлттық стандартты ауызекі және жазбаша тілді, құқық пен технологияны меңгере отырып, идеологиялық тәрбие беру, психологиялық кеңес беру және мінез-құлықты өзгерту; үйрету арқылы өзгертудің тиімділігін арттыру үшін адам қамқорлығымен үйрету арқылы өзгерту.

Алайда бұл ереже Қытай заңы бойынша бас бостандығынан айыру үшін негіз бола алмайды. Қытайдың заң құжаттары туралы заңының 7-бабында бас бостандығынан айыру тек Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысы немесе оның тұрақты комитеті қабылдаған заңдарға негізделуі мүмкін деп анық көрсетілген. Ережеде ҚХР терроризмге қарсы заңының 29-бабына сәйкес, рұқсат етілген үйрету арқылы өзгерту «көмек пен білім беру» нысаны деп нақты қарастырылғанымен, Шыңжаңда қауымдастық негізіндегі білім беру, аңду және қолдау арқылы «көмек пен білім беру» үйрету мекемелері арқылы өзгертуге байланысты бас бостандығынан толық айыруға заңды жол жоқ.⁴⁶⁴

464 Сара Биддулф, С. Биддулф және Дж. Розенцвейгтің «Негізсіз ұстау» (ред.), Қытайдағы адам құқықтары жөніндегі кітапша, Челтенхэм, Ұлыбритания: Эдвард Элгар баспасы, 384-85 бет.

Ұсталғандар камералары орналасқан ғимараттан сыныптары орналасқан ғимаратқа жету үшін тар қоршау арқылы - шын мәнінде тор ішінде бара жатыр.

ТҰТҚЫНДАУ ЛАГЕРЛЕРІНДЕГІ АЗАПТАУ

«Бұл 11 тізбегі бар темір шеңбер болды. Екі ұшы бұрамамен аяғымда болды. [Оның салмағы шамамен] 3 кг болды. Біз 20 см немесе одан артық қана қадам жасай алдық. Мен әрең жүрдім. Ол тәулік бойы болды.»

Лагерьде болған алғашқы жылы аяғы кісенделген Бауыржан.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ АЗАПТАУ ЖӘНЕ БАСҚА ДА ҚАТЫГЕЗ ӘРЕКЕТТЕР

Мемлекеттер қамаудағы адамдарға адамгершілікпен және абыроймен қарауға заңды міндеттеме алады.⁴⁶⁵ Сонымен қатар, халықаралық құқыққа сәйкес, азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын әрекеттер немесе жазалау түрлеріне мүлде тыйым салынады және оларды ешбір жағдайда ақтауға болмайды. Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясының 5-бабында және АСҚХП-ның 7-бабында бекітілген тыйым салу, басқалармен қатар, мемлекеттер адам құқықтары жөніндегі тиісті шарттарды ратификацияламаса да, олар үшін міндетті болып табылатын әдеттегі халықаралық құқық нормасына айналды. Бұл сондай-ақ ешбір шектеулер мен ауытқуларға жол берілмейтін міндетті норма, *jus cogens* ережесі болып табылады.⁴⁶⁶ Ұлттық заңнамаға сәйкес азаптауға және қажет болған жағдайда басқа да қатыгез әрекеттеріне жай ғана тыйым салу және қылмыстық жауапкершілікке тарту жеткіліксіз; мемлекеттер адамдарды қорлаудың осы түрлерінен қорғау және олардың алдын алу үшін бірқатар шараларды қабылдауы керек.⁴⁶⁷ Белгілі бір жағдайларда азаптау қылмысы адамзатқа қарсы қылмыс болып табылады (7-тарауды қараңыз).

Қатысушы мемлекет ретінде Қытайды заңды түрде байланыстыратын Азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазаларға қарсы БҰҰ Конвенциясы (АҚК) тек қана азаптауға және басқа да қатыгез әрекеттерге тыйым салуға, алдын алуға және күресуге бағытталған БҰҰ-ның негізгі шарты болып табылады.⁴⁶⁸ АҚК-ның 1-бабында азаптау келесідей анықталады:

465 АСҚПК 10(1)-бабын қараңыз; БҰҰ Бас Ассамблеясы, Тұтқындарға қарау негізгі ұстамдары: қарар / Бас Ассамблея қабылдаған, 1991 ж. 28 наурыз, A/RES/45/111, мына мекен-жайда қолжетімді: www.refworld.org/docid/48abd5740.html

466 Amnesty International, Азаптау және басқа да қатыгездікпен күресу: әрекет жасау нұсқаулығы (Индекс: POL 30/4036/2016), 54-61 бет, www.amnesty.org/download/Documents/POL3040362016ENGLISH.PDF

467 Amnesty International, Азаптау және басқа да қатыгездікпен күресу: әрекет жасау нұсқаулығы (Индекс: POL 30/4036/2016), 54-61 бет, www.amnesty.org/download/Documents/POL3040362016ENGLISH.PDF

468 Азаптаудан айырмашылығы, халықаралық шарттарда «қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер немесе жазалау» анықталмаған. Бұл сөйлем Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясында пайда болды және АҚК-ға өзгеріссіз енгізілді. Мұндай қатыгездіктің азаптаудан айырмашылығы неде деген сұраққа келе отырып, Amnesty International ұйымы «қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер немесе жазалау» термині одан барынша теріс пайдаланудан кеңірек қорғауды кеңейтетіндей түсіндірілуі керек деген қағиданы басшылыққа алады. Amnesty International халықаралық және аймақтық адам құқықтарын бақылау органдарының көптеген заң тәжірибесіне сәйкес, азаптауға қатысты қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер немесе жаза түрлері әдетте теріс сипатталуы мүмкін деп санайды; яғни, жоғарыда сипатталған азаптау анықтамасының бір немесе бірнеше негізгі элементтері болмағандықтан, «азаптауды білдірмейтін» қатыгездік ретінде саналуы тиіс. Сондықтан, егер 1) тиісті ниеті болмаса, 2) қажетті мақсаты (немесе кемсіту) болмаса немесе 3) нәтижесінде жасалған қинау «ауыр» деп саналмаса, онда азаптаудан гөрі қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекет немесе жазалау әрекетін құрайды; Amnesty International, Азаптау және басқа да қатыгездікпен күресу: әрекет жасау нұсқаулығын қараңыз (Индекс: POL 30/4036/2016), 74 – 75 беттер.

Қайсыбір адамнан немесе басқа біреуден керекті мәліметтер алу мақсатында не белгілі бір жағдайды мойындату үшін оның өзі немесе басқа біреу қылмыс жасағаны әлде жасады деген сезік бар болғаны үшін жазалап, қорқыту үшін оның өзін немесе тағы біреуді мәжбүрлеу әлде кемсітудің қай түріне болмасын негізделген себептермен сол адамның тәніне немесе жанына қасақана зақым не қайғы-қасірет келтіретін кез келген іс-әрекетті және мемлекеттік лауазымды немесе ресми тұлғалар тарапынан әлде солардың арандатушылығы не рұқсаты, үнсіз келісімі салдарынан келтірілген зақым мен қайғы-қасіретті де қамтиды. Заңды санкциялардың нәтижесінде туындамай қоймайтын немесе абайсызда келтірілген зақым мен қайғы-қасірет бұл ұғымға жатпайды.⁴⁶⁹

Психологиялық немесе психикалық зиян физикалық ауырсынудың өзі ғана азаптауды құрауы мүмкін. Соттар азаптау үшін физикалық элементтің міндетті болуы керектігі жоқ деп мойындады.⁴⁷⁰ Психологиялық азаптау мыналарды қамтуы мүмкін:

- оқшаулау
- жазалаумен қорқыту
- қорлау
- қорқыту
- ұйқыдан, сезуден айыру
- байланыстан айыру
- тұрақты жарық жанып тұру
- кездесулерді шектеу
- басқаларды көзінше азаптау

Қоршаған ортада өзіне ие болудан айыру арқылы тұтқынның өзін-өзі сезуін жою (яғни, «үйретілген дәрменсіздікті» тудыру) да азаптау болып табылады.

Тұтқындарды қарау халықаралық құқықпен қатаң түрде реттеледі.⁴⁷¹ Азаптауға және басқа да қатыгездікке тыйым салу халықаралық адам құқықтары туралы заңға сәйкес дене жазалауына тыйым салуды қамтиды.⁴⁷² Қамауда күш қажетті және заңды мақсатқа қол жеткізуге сәйкес келетін жағдайда ғана қолданылуы керек.⁴⁷³

Жауап алудың тыйым салынған әдістеріне ауыртатын жағдай немесе жәбірленушіні өте ыңғайсыз жағдайда ұстау жатады.⁴⁷⁴ Ұзақ ұйқыдан айыру, қорқыту (соның ішінде азаптау және өлім қаупін төндіру), ұсталған адамды тоңдыру үшін суық ауаны қолдану, электр тоғымен соғу және ұрып-соғу сияқты көзін байлауға және капюшонды кигізуге де тыйым салыну тиіс.⁴⁷⁵ Мәжбүрлеудің басқа түрлері жеке, мәдени немесе діни сезімдерді қорлауға арналған жауап алу әдістерін қамтиды.⁴⁷⁶ Ұзақ уақыт байланыссыз (инкоммуникадо жағдайында) ұстау және құпиялы ұстау азаптауға және басқа да қатыгездікке қарсы тыйымды бұзады, сондықтан тыйым салынған мәжбүрлеудің бір түрі болып табылады.⁴⁷⁷

469 БҰҰ Бас Ассамблеясы, Азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын әрекеттер мен жаза түрлеріне қарсы Конвенция, 1984 жылғы 10 желтоқсан, мына мекен-жайда қол жетімді: www.refworld.org/docid/3ae6b3a94.html

470 Эрнан Рейес, Халықаралық Қызыл Крест шолуын қараңыз, «Ең ауыр жара санада қалады: психологиялық азаптау», 2007 ж. қыркүйек, www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/irrc-867-reyes.pdf

471 Адам құқықтары туралы жалпы шарттарда қамтылған кең ережелерге қоса, БҰҰ және басқа үкіметаралық ұйымдар жылдар бойы ұстау жағдайлары, Нельсон Мандела ережелері және Бангкок ережелері үшін кешенді стандарттарды әзірледі.

472 Amnesty International, Азаптау және басқа да қатыгездікпен күресу: әрекет жасау нұсқаулығы (Индекс: POL 30/4036/2016), 84 – 88 беттер, www.amnesty.org/download/Documents/POL3040362016ENGLISH.PDF

473 Amnesty International, Азаптау және басқа да қатыгездікпен күресу: әрекет жасау нұсқаулығы (Индекс: POL 30/4036/2016), 4.5-тарау, www.amnesty.org/download/Documents/POL3040362016ENGLISH.PDF

474 БҰҰ Азаптауға қарсы комитеті (АҚК), БҰҰ Азаптауға қарсы Комитеті: қорытындылар мен ұсыныстар, Америка Құрама Штаттары, 24-тармақ, 2006 ж. 25 шілде, CAT/C/USA/CO/2, қол жетімді: www.refworld.org/docid/453776c60.html

475 БҰҰ-ның азаптау жөніндегі арнайы баяндаушысы, БҰҰ құжатын қараңыз. А/56/156 (2001) §39(f); CPT стандарттары, 12-ші жалпы баяндама, CPT/Inf (2002) 15 §38

476 БҰҰ-ң Адам құқықтары жөніндегі Комиссиясы, Гуантанамодағы тұтқындардың жағдайы, 60-тармақ, 2006 ж. 27 ақпан, E/CN.4/2006/120, мында қол жетімді: www.refworld.org/docid/45377b0b0.html

477 БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Кеңесі, Азаптау және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер немесе жазалау түрлері бойынша арнайы баяндаушының құпия қамау бойынша бірлескен зерттеуі, терроризмге қарсы іс-қимыл кезінде адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын ілгерілету және қорғау жөніндегі арнайы баяндаушы, Негізсіз ұстау бойынша жұмыс тобы және мәжбүрлі немесе еріксіз жоғалу жөніндегі жұмыс тобы, 2010 жылғы 19 ақпан, A/HRC/13/42, 27-28-тармақ, қол жетімді: www.refworld.org/docid/4bbef04d2.html

Қамаудағылардың қатыгездікке ұшырамау құқығын бұзуы мүмкін басқа әдістерге киім-кешек немесе гигиеналық құралдарды бермеу, камерада жарықты үнемі қосу және сезінуден айыру жатады.⁴⁷⁸ Біреуді тамақтан, судан немесе медициналық көмектен қасақана айыру да азаптау болып табылуы мүмкін.⁴⁷⁹

Азаптау немесе басқа да қатыгез әрекет арқылы «мойындату» адам құқықтарының маңызды мәселесі болып табылады, оны азаптаудың алдын алуға және оған тыйым салуға қатысты ішкі заңнамалық шектеулерді халықаралық құқық пен стандарттарға, атап айтқанда Азаптауға қарсы конвенцияға сәйкес келтіру арқылы шешу қажет. Азаптау немесе басқа да мәжбүрлеу тәсілдері арқылы алынған мәлімдемелерді азаптау үшін айыпталған адамға қарсы мәлімдеме жасалғанының дәлелі ретінде қоспағанда, ешбір іс жүргізуде дәлелдеме ретінде қолдануға болмайды.

Біріккен Ұлттар Ұйымының тұтқындарға қарау ең аз стандарттық ережелері (Нельсон Мандела ережелері) рұқсат етілген бұлтартпау құралдары ұсталып отырған адамға немесе басқаларға зиян келтірмеу үшін немесе басқа жерге апарғанда қашып кетудің алдын алу үшін қажет болған жағдайда ғана қолданылуы керек екенін көрсетеді.⁴⁸⁰ Ереже сонымен қатар шынжырларды немесе үтіктерді қолдануға тыйым салады және басқа шектеулерді қолдануды реттейді.⁴⁸¹

Ұсталғандардың физикалық және психикалық салауаттылығын қамтамасыз ететін жағдайларда ұстау маңызды. Оларды толып жатқан жағдайларда немесе қатты ыстыққа немесе суыққа ұшыратпау керек. Олар табиғи жарық пен таза ауаға⁴⁸², дене шынықтыру, демалысқа, діни және басқа да нысандарға қол жеткізуі керек. Мандела ережелерінің 44-ережесі жалғыздық камерасын «тәулігіне 22 сағат немесе одан да көп уақытқа адаммен маңызды байланыссыз ұстау» деп анықтайды. Халықаралық стандарттар мен сарапшылар, атап айтқанда, жаза ретінде, оқшаулауды шектеуді немесе тіпті қолданбауды көбірек қолдайды.⁴⁸³ Оны қолданудың нақты себебіне, шарттарына, ұзақтығына, әсерлеріне және басқа жағдайларға қарай, жалғыз адамдық камера азаптау немесе басқа да қатыгездік әрекет болуы мүмкін.⁴⁸⁴

Қытай 1988 жылы АҚК-ны ратификациялағанымен, ішкі заңнаманы шарттың міндеттемелеріне сәйкес келтіре алмады. Шарттың орындалуын қадағалаумен айналысатын БҰҰ-ның азаптауға қарсы Комитеті Қытайдағы бірқатар мәселелерге қатысты бірнеше рет алаңдаушылық білдірді, соның ішінде мынадай:

- азаптау және басқа да қатыгездіктің ықтималдығы жоғары болған жағдайда негізсіз ұстау;
- құқық қорғаушыларды азаптау және басқа да қатыгездік көрсету;
- ішкі заңдарда азаптау анықтамасының АҚК-ға сәйкес келмейтіндігі;
- азаптау және басқа да қатыгездік арқылы алынған дәлелдемелерді сот талқылауында тиімді түрде жоққа шығармау; және
- судьялар мен адвокаттардың тәуелсіз болмауы.⁴⁸⁵

Қарама-қарсы бет:
лагерь сақшылары
жолбарыс орындықта
қозғаусыз отырған тұтқынды
ұрып жатыр.

478 Asencios Lindo және Пепу, 11.182-ic, 1998, hrlibrary.umn.edu/cases/1998/peru53-98.html

479 Н.Родли және М.Поллард, «Азаптауды қылмыстандыру: Біріккен Ұлттар Ұйымының Азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жаза түрлеріне қарсы конвенциясы бойынша мемлекеттік міндеттемелер», Еуропалық адам құқықтары заңына шолу (2006), 120-бет.

480 Нельсон Мандела ережелері, 43(2), 47-ережелер; Сондай-ақ БҰҰ-ның Азаптауға қарсы комитеті, БҰҰ-ның Минималды стандартты ережелеріне шолу, 36 және 37-баптарын қараңыз («Шектеулерді қолданудан аулақ болу не барлық басқа баламалары нәтижесіз болғанда және ең қысқа мерзімде қолдану немесе соңғы шара ретінде қолдану керек, оларды барлық мекемелерде пайдалануды барынша азайту және сайып келгенде, олардан бас тарту керек. Қозғаусыз қалдыру жеке адамға немесе басқаларға зиян келтіру қаупін болдырмау үшін тек соңғы шара ретінде пайдалану керек»); Amnesty International, Азаптау және басқа да қатыгездікпен күресу: әрекет жасау нұсқаулығы (Индекс: POL 30/4036/2016), 57 – 58-бет. www.amnesty.org/download/Documents/POL3040362016ENGLISH.PDF; Роббен Айланд нұсқаулығы, 2008: www.achpr.org/public/Document/file/Any/rig_practical_use_book.pdf

481 Стандарттық ең төменгі деңгейдегі ережелердің 47, 48-ережелері.

482 Нельсон Мандела ережелері, 13, 14 және 23-ережелер; CPT стандарттары, CPT/Inf/E (2002) 1 - Rev. 2015, 6. 25, §30. www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/175.

483 Amnesty International, Азаптау және басқа да қатыгездікпен күресу: әрекет жасау нұсқаулығы (Индекс: POL 30/4036/2016), 4.5.5-тарау, www.amnesty.org/download/Documents/POL3040362016ENGLISH.PDF

484 Азаптау бойынша арнайы баяндаушы баяндамасы, БҰҰ Док. А/66/268 (2011) §80.

485 Amnesty International, Соңы көрінбейді: Қытайдағы азаптау және мәжбүрлі мойындау, 2015 ж., www.amnesty.org/download/Documents/ASA1727302015ENGLISH.PDF

5.1 ТҰТҚЫНДАУ ЛАГЕРЛЕРІНДЕГІ АЗАПТАУ ЖӘНЕ ҚАТЫГЕЗ ӘРЕКЕТТЕРДІҢ ТҮРЛЕРІ

Amnesty International-ға сұхбат берген бұрынғы тұтқындардың әрқайсысы тұтқын кезінде азапталды немесе басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын әрекеттерге немесе жазаға (осы баяндамада азаптау және басқа да қатыгездік деп аталады) ұшырады. Азаптау және басқа да қатыгез әрекеттер тұтқындау лагердегі өмірдің негізгі элементтері болып табылады. Лагерлерде тұтқындар көрген азаптаулар мен басқа да қатыгездік екі үлкен санатқа бөлінеді.

Бірінші санатқа лагерлердегі күнделікті өмірдің жиынтық салдары нәтижесінде барлық ұсталғандар көрген физикалық және физикалық емес (яғни психикалық немесе психологиялық) азаптау және басқа да қатыгездіктер жатады. Бұл әрекеттер мыналарды қамтиды:

- күнделікті сағаттар бойы ауыртатын күйде отыруға, тізерлеуге немесе тұруға мәжбүрлеу;
- ұйқының бұзылуы; және
- тамақ, су, жаттығу, денсаулық сақтау, санитарлық-тазалық жағдай, таза ауа және табиғи жарықтың жетіспеушілігі.

Осы санатқа әртүрлі психологиялық зорлық та кіреді, оның ішінде:

- қатаң жазалаумен қорқытып «қайта тәрбиелеу»;
- Тұтқында ұстау мерзімі қашан аяқталатынын білмеу;
- сөйлесе алмау;
- өз ана тілінде сөйлей алмау;
- үнемі зорлық-зомбылық және басқа да қорлау қаупімен өмір сүру; және
- басқа тұтқындарды көзінше азаптау немесе басқа да қатыгездікті көру және есту.

Осы физикалық және физикалық емес шаралардың қосындысы лагерлердегі тұлғаның өзін-өзі бақылаудан толығымен айырылумен бірге азаптау не басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын ірекеттерді құрайтын ауыр психикалық және физикалық азапты тудыруы мүмкін.

Іс жүзінде лагерлер азаптау мен басқа да қатыгездіктің осы түрлері әрбір тұтқынның күнделікті өмірінің бұлтартпас аспектісі болуын қамтамасыз ету үшін жасалған. Тұтқындау лагерлеріндегі жалпы орта мен жағдайы азаптау немесе басқа да қатыгез әрекеттерден ешқандай кепілдіктердің мүлдем болмауына әкеліп соғады, бұл өз алдына бас бостандығынан айырылған адамдарды халықаралық құқықта осындай әрекеттерге абсолютті тыйым салуды бұзудан қорғау және болдырмау жөніндегі мемлекеттің міндеттерін бұзу болып табылады.

Азаптаудың және басқа да қатыгез әрекеттердің екінші санаты жауап алу кезінде немесе нақты ұсталғандардың теріс қылықтары үшін жаза ретінде қолданылатын физикалық азаптау және басқа да қатыгез әрекеттерді қамтиды (азаптаудың бұл түрі 5.2-бөлімінде егжей-тегжейлі сипатталған). Жауап алу кезінде және жаза ретінде қолданылатын азаптау әдістеріне ұрып-соғу, тоқ соғу, күйзеліске ұшырату, шектеулерді заңсыз қолдану (соның ішінде жолбарыс орындыққа отырғызу), ұйықтатпау, қабырғаға іліп қою, қатты суықты ұстау және оқшаулау. Amnesty International тұтқындау лагерінде азаптаудан болған өлім оқиғасы туралы бір деректі құжаттады.

Amnesty International тұтқындау лагерлерінде сұрақтау немесе жазалау кезінде азапталған немесе басқа да қатыгездікке ұшыраған көптеген бұрынғы тұтқындармен сұхбат жүргізді. Amnesty сонымен қатар көзінше азаптау не басқа да зорлық-зомбылық әрекеттері жасалған немесе жауап алу әлде жазалау кезінде азаптау не басқа да жәбір көргенін хабарлаған басқа да тұтқындармен – әдетте олардың камераластарымен - сұхбат жүргізді.

Бұрынғы тұтқындар және куәгерлер лагерлердегі қызметкерлер мен шенеуніктердің тұтқындарға деген көзқарасының кең ауқымды үлгісін сипаттады. Бұл әрекеттердің кейбірі Қытай қауіпсіздік күштері Шыңжаңда және Қытайдың басқа бөліктерінде ондаған жылдар бойы жүргізген азаптау және басқа да қатыгездік үлгілерін көрсетеді, мысалы, ауыр соққы, мәжбүрлі «мойындау», ұзақ уақыт бойы

бұғауда ұстау не кісендеу және жолбарыс орындығына отырғызу.⁴⁸⁶ Бұрынғы тұтқындардың айтуынша, азаптау және басқа да қатыгездік әрекеттерді лагерь күзетшілері де, тұтқындардан жауап алу үшін лагерлерге келген ішкі қауіпсіздік полициясының қызметкерлері де (Гуобао) жасаған.⁴⁸⁷

Осы баяндамада құжатталған тұтқындау лагерлеріндегі сұрақтау және жазалау кезінде тұтқындарға жасалған әрекеттер халықаралық құқықты бұза отырып, азаптау және басқа да қатыгездікті білдіреді. Ол сондай-ақ азаптаудың адамзатқа қарсы қылмысын құрайды (7.1-тарауды қараңыз).

5.2 АЗАПТАУ ЖӘНЕ ҚАТЫГЕЗДІК ТУРАЛЫ ҚҰРБАНДАРДЫҢ АҚПАРАТЫ

Amnesty International ұйымы жауап алу немесе жазалау кезінде азаптауға не басқа да қатыгездікке ұшыраған көптеген бұрынғы лагерь тұтқындарынан сұхбат алды.⁴⁸⁸ Бұл қатыгездік әдетте жауап алу немесе жазалау бөлмелерінде орын алды. Бұл бөлмелер әдетте терезесіз және жауап алу үшін пайдаланылатын кем дегенде бір жолбарыс орындығы болды. Бұрынғы үш тұтқын камераларына жолбарыс орындықтары әкелгенін хабарлады.⁴⁸⁹ Тағы үш бұрынғы тұтқындар жолбарыс орындықтары бар бөлмелерде жазаланғанын хабарлады.⁴⁹⁰

17 бұрынғы тұтқындар Amnesty-ға жолбарыс орындықта немесе басқа темір орындыта сұрақталғанын әлде жазаланғанын айтты.⁴⁹¹ Сұрақтау әдетте бір сағат немесе одан да көп уақытқа созылды; жазалар жиі жағдайда ұзақтау болды. Бірнеше адам жолбарыс орындықта 24 сағат не одан да көп уақыт бойы отырғандарын хабарлады.⁴⁹²

Ислам дініне қатысты қылмыс үшін ұсталған Дәулет Amnesty International ұйымына тұтқындау лагерінде болған бір жыл ішінде екі рет жазалау бөлмесіне апарылғанын, ол жерде жолбарыс орындықта қозғалмай отырғанын айтты. Бірінші рет төсегін таңертең ерте жинаған. Екінші рет оны камераластарымен бірге алып кетті; камераның бір мүшесі қазақша сөйлегендіктен олар ұжымдық жазаға тартылды.

[Алғаш рет] мені алып кеткенде, мен Хуэй қартымен «түнгі кезекшілікте» болдым. Таң болды. Төсек жинайтын кез келді деп ойлады. Сосын дауыс күшейткіштен біреу төсек жинаудың уақыты әлі келмегенін айтты. Содан кейін [екі күзетші] бөлмеге кіріп, [кезекші екеумізді] [жазалау] бөлмесіне алып кетті. Бөлмеде сегіз [жолбарыс] орындық болды. Біз онда бес сағаттай болдық. Бізде су болмады. Тамақ болған жоқ. Және дәретхана жоқ. Олар терезені ашты. Ол өте суық болды. Біз орындыққа байланып қалдық. Орындық темірден жасалған, біз қолымызды тіке шығардық. Аяғымызға кісен салды. Екінші рет [камерамда] қазақша сөйлейтін бір жігіт болды. Ал күзетшілер одан қазақша сөйледің бе деп сұрады. Және ол «жоқ» деді. Содан кейін олар [камерадағылардың бәрін] жолбарыс орындыққа отырғызды.⁴⁹³

Лагерде бір жыл бойы ұсталған Әсел есімді қарт әйелді қамауға алу нақты себебі айтылмай-ақ, ол Қазақстанға кеткендіктен болды деп есептесе де, әрекеттен кейін камераласымен ұрысып қалып, есту қабілеті нашар және сөзбен қорлауға ұшыраған басқа әйелді қорғауға тырысқаны үшін жазалау бөлмесіне жеткізілді. Оны екі сақшы әйел лагердің жертөлесіндегі кішкентай, қараңғы, салқын және терезесі жоқ бөлмеге апарып, қолына кісен салып, темір орындыққа бірнеше күн отырғызғанын сипаттады:

486 Amnesty International, Соңы көрінбейді: Қытайдағы азаптау және мәжбүрлі мойындау, 2015 ж., www.amnesty.org/download/Documents/ASA1727302015ENGLISH.PDF; Human Rights Watch, Жолбарыс орындықтары мен камера басшылары: Қытайдағы полиция күдіктілерді азаптауда, 2015 ж., www.hrw.org/sites/default/files/report_pdf/china0515_web.pdf; БҰҰ-ның Азаптауға қарсы комитеті, Қытайға қорытынды ескертулер мен ұсыныстар, А/48/44(SUPP), 387-429-тармақтары, 1993 жылғы 1 қаңтар; БҰҰ-ның Азаптауға қарсы комитеті, Қытайға қорытынды ескертулер мен ұсыныстар, А/51/44(SUPP), 138-150-тармақтары, 1996 ж. 1 қаңтар; БҰҰ-ның Азаптауға қарсы комитеті, Қытайға қорытынды ескертулер мен ұсыныстар, CAT A/55/44 (2000), 123-130-тармақтар, 2000 жылғы 1 қаңтар; БҰҰ-ның Азаптауға қарсы комитеті, Қытайға қорытынды ескертулер мен ұсыныстар, CAT/C/CHN/CO/4, 2008 ж. 12 желтоқсан.

487 Amnesty International сұхбаты.

488 Amnesty International сұхбаты.

489 Amnesty International сұхбаты.

490 Amnesty International сұхбаты.

491 Amnesty International сұхбаты.

492 Amnesty International сұхбаты.

493 Amnesty International сұхбаты.

Мені екі әйел бөлмеге апарды. Олар мені қолтығымнан алды. Олар маған темір орындыққа отыр деді... [Олар] менің қолдарым мен аяқтарымды байлады... Менің қолдарымды орындыққа емес, бір-біріне байлады ... [мені алып кетті, өйткені] [камерада] бір әйел болды' жақсы естімейді. Ал [камерада] оның атын атайтын тағы бір ұйғыр әйел бар еді. Мен [ұйғыр әйелге]: «Оны неге басынасың? Бұлай етпеуің керек!» [Содан соң дау басталды.] Содан кейін күзетшілер [камераға] келіп, не болғанын сұрады да, мені осы бөлмеге апарды... Бұл қараңғы бөлме еді. Онда дәретхана жоқ. Бір шелек... Төсек жоқ, жай ғана орындық. Олар бір үзім нан мен су әкелді. Мен қатты тоңдым. Мен тоңып қалдым деп айқайлай бастадым... Қол-аяғымды [орындыққа] байлады... Олар маған бес күн болатынымды айтты. [Бірақ] келесі күні олар менің кісендерімді шешіп, тамақ әкелді. Ал [күзетші] есіктен бақылап, маған тамақ ішуді бұйырды. Бірақ мен тоңып, тамақ іше алмадым... Мен сонда үш күн болдым.⁴⁹⁴

Ұсталғандар Amnesty International ұйымына бірнеше рет жазалау бөлмелеріне жіберілгенін айтты. Мансұр атты диқан Amnesty-ға қамауда отырған кезінде екі лагерде бірнеше рет қалай азапталғанын айтып берді, екеуінде де жауап алу кезінде және көп рет жазалағанда азапталған. Ол өзінен жауап алғанды былай сипаттады:

Сол күні камерама екі күзетші келді. Олар мені сұрақтауға әкететіндерін айтты. Мен қабырғадағы [есіктің] тесігінен қолдарымды шығардым, олар мені [есіктің арғы жағынан] кісендеді... Мен сақшылардың рацияда бойынша «Губао күтіп тұр» деп сөйлесіп жатқанын [естідім]... Екі сақшы мені камерадан алып, [сұрақтау бөлмеге] апарып түсірді. Ішінде екі адам болды. Олар есікті ішінен құлыптап алды. Сақшылар форма киген, бірақ мені жауапқа тартқандар азаматтық киімде болған [Губао офицерлері]... Олар жеке мәліметтерді, ұлтымды, туған күнімді, Қазақстанға қашан барғанымды, кәсібім туралы сұрай бастады... [Олар:] «Сіз сонда намаз оқыдыңыз ба? Ата-анаң немен айналысады?» Мен тек отбасыммен ғана қалдым, мал бақтым, ешбір заңсыз әрекет жасамағанымды айттым... олар менен мешіт пен намаз туралы сұрады... Намаз оқып жүргенімді айтсам, 20-25 жылға сотталатынымды естідім. Сондықтан мен оларға ешқашан намаз оқымайтынымды айттым. Содан олар ренжіді. Олар: «Малмен жүргенде, сен де мал болып кеттің!» - деп, мені орындықпен ұрды, ол сынып кеткенше... Мен еденге құладым. Мен есімнен танып қала жаздадым... Сосын мені қайтадан орындыққа отырғызды. Олар: «Бұл жігіт әлі өзгерген жоқ, ол [лагерде] ұзағырақ қалуы керек» деді... сосын олар радио арқылы сақшыларды шақырып, солар мені камераға апаруға көмектесті.⁴⁹⁵

Мансұр болмашы олқылықтар үшін жазалау бөлмесіне көп рет жіберілді.

[Мені бірінші лагерге бірінші рет апарғанда] терезеден қарауға тырысқаным үшін болды. [Менің камерамда] торланған терезе болатын. Бізге сыртқа қарауға рұқсат етілмеді... [Екінші лагерге бірінші рет жібергенде] мені камераға жауапты етіп қойғандықтан болды. Басшылар камераны тексеріп жатқан. Олар [камераны тексеруге] келген кезде, біз тұрып, құрмет көрсетуіміз керек еді, бірақ менің камерам мұны істемеді, сондықтан мені жазалау бөлмесіне жіберді ... [Екінші лагерде екінші рет жазалау бөлмесіне жібергенде] мен босатылғанға дейін бір күн бұрын болған. Сыныпта қозғалмай отырмағаным үшін болды.

Мансұр екі лагерде де азапталды. Ол Amnesty ұйымына қайта-қайта «оны қайталай ма?» деп сұраған кезде оны қайта-қайта тоқпен соққанын айтты. «[Мен мұны айтуым керек еді] мен қателік жасадым, бірақ оны енді қайталамаймын», - деді ол. «Алғаш рет олар мені тоқпен соқты. Содан кейін олар мені 24 сағат бойы тамақсыз не сусыз орындыққа байлап қойды ... Екінші рет мені [қабырғаға] шынжырмен байлап тастады». Ол Amnesty-ға жолбарыс орындығына бірнеше рет қозғалмай отырып, бөлме өте суық болғанын айтты. «Олар қыс күндері терезені ашатын», - деді ол.⁴⁹⁶

494 Amnesty International сұхбаты.

495 Amnesty International сұхбаты.

496 Amnesty International сұхбаты.

Мансұр жазалау бөлмелердің екеуін сипаттады, олардың біреуінде 20 жолбарыс орындықтар болды.

Сіз қарсы жақтағы орындықты көре аласыз, бірақ қасыңызда емес, өйткені [төбеге дейін баратын] [ағаш] бөлгіштер бар... Әрбір жолбарыс орындықтың үстінде камера мен микрофон және кішкентай ақ шам бар. Жарық төбеде жанып тұрды. Жарық күңгірт... Терезе бар, бірақ жарық жоқ. Терезе төбеге жақын. Ол өте тар... Барлығы ақ түсті. Қабырғалар, еден, төбе. Барлығы жаңа. Бұл біз тұратын жертөледе болды... [Бөлмеде] тағы бірнеше адам болды, бірақ мен олардың [көпшілігін] көре алмадым. Менің алдымда бір жігіт тұрды. Мен оны көрдім. Басқа жігіт [менің алдымдағы] ана тілі қазақ тілін пайдаланғаны үшін жазаланды... Бір-бірімізбен сөйлестік. Бізге қытайша сөйлесуге тура келді.⁴⁹⁷

Әуелбек жазаға тартылып, жолбарыс орындықтары көп жерге жөнелтілгенін де сипаттады - бұл жағдайда олар лагердегі ғимараттың дәлізінде болды:

Мен бір рет жазаландым... Сабақта мен қолымды көтеріп сұрақ қойдым, содан кейін [мұғалім] маған пластик сызғышты лақтырып: «Неге сөйлейсің!» деді... содан кейін [мұғалім] сақшыларға мені алып кетсін деді. Жолбарыстың орындығына... Олар менің қол-аяғымды орындыққа байлап қойды... Менің жолым болды [өйткені ол жерде тым көп болған жоқпын]... 10-15 орындық болды... Бұл нағыз бөлме емес еді; бұл дәліздің бір бөлігі болды... Орындықтардың арасында қоғамдық дәретханадағыдай қалқалар болды. Сіз жаныңыздағы орындықты көре алмайсыз... Алдымда [мен көріп тұрғандай] тағы бір адам бар еді... Күзетші кеткенде, мен алдымдағы адамнан оның қанша уақыт болғанын сұрадым. Ол 24 сағат деді.⁴⁹⁸

Лагерлерде жазалаудың бір түрі ретінде жалғыз қамақ қолданылды. Кейбір жағдайларда бұл жаза жолбарыс орындықта отырғызуды қамтуы мүмкін, бұл орындықта қозғалмайтын адамды бір тәулікке немесе одан да көп уақыт бойы жалғыз отыратын. Бір жағдайда, бұрынғы тұтқын ол тұтқындау лагерде «қараңғы», қабір тәрізді бөлме болғанын, оның терезесі жоқ және жарықсыз, шамамен екі метр де бір метр болатынын, тәртіп бұзған тұтқындар жіберілетінін айтты. Ол Amnesty-ға екі күн бойы бөлмеде жатқанын айтты:

Сол күні біздің камерада 70 жастағы кемпір ана тілі ұйғыр тілінде сөйледі... Күзетшілер оны жолбарыс орындыққа апармақ болды. Мен олармен дауласып қалдым... Олар менде әлі де экстремистік ойлар бар екенін айтып, қараңғы бөлмеге жапты... Бұл бір адамға арналған бөлме. Мен жай ғана еденде жаттым... Жатқанда [басыңды бір ұшына тіреп] аяғың қабырғаға тиіп кете жаздайды... Бөлмеде дәретхана бар, басқа ештеңе жоқ.⁴⁹⁹

Физикалық зорлық-зомбылық барлық лагерлерде жауап алудан және «ресми» жазалаудан тыс, көбінесе ұрып-соғу, шектеулерді қолдану және бұрыш газын қолдану арқылы жүзеге асырылады. Күзетшілер «тәртіпсіз» тұтқындарды тіпті ең болмашы құқық бұзушылықтар үшін де ұрып-соғады. Amnesty International қамауға алу кезінде соққыға жығылғаны туралы хабарлаған көптеген адамдармен сұхбат жүргізді.⁵⁰⁰ Электр таяқшалар адамдарды электр тоғымен ұрып-соғу және ұру үшін жиі қолданылған.⁵⁰¹

Мәди Amnesty-ға лагерьге келгеннен кейін күзетшілер тінтуге қарсылық көрсеткен кезде оны қалай соққыға жыққанын айтты:

Мен іш киімімді шешпеймін десем, олар мені электр таяқшасымен ұрды. Сосын мен құладым. Олар мені ұрып-соқты, мені тоқпен ұрды... Есіме келгенде, киімдерімді шешіп, тініп, еңкейтіп, қолымды мойныма байлады. Бұл өте ауыр болды.⁵⁰²

497 Amnesty International сұхбаты.

498 Amnesty International сұхбаты.

499 Amnesty International сұхбаты.

500 Amnesty International сұхбаты.

501 Amnesty International сұхбаты.

502 Amnesty International сұхбаты.

Ұсталғандар тұтқындау
лагерлерінде жаза ретінде
«жолбарыс орындықта» қозғалмай
отыр.

Әмір Amnesty-ға өзін мылтықпен ұрған күзетшіге қарсылық білдіріп, соғысқаннан кейін қатты соққыға жығылғанын айтты:

[Күзетшілердің бірі]: «Еңкейіп, қолдарыңды бастың артына қойыңыз!» – деді... Мен себебін сұрадым. Сосын полиция мені мылтықтың арқасымен ұрды... Мен өзімді қорғайын деп едім, мен жауап бердім. Ол құлады. Содан басқа полицияның бәрі мені ұрды. Мені ұрып-соғып жатқанда, «Оны бір оқпен бітір» деген бір дауысты естідім... Мен өлетін шығармын деп ойладым... Мен өлгім келіп, айқайладым... Сосын көзіме бірдеңе шашып жіберді. Оларды аша алмадым... Содан мені [ұяшыққа] сүйреп апарды.⁵⁰³

Бұрынғы тұтқындалған екі адам қамауда отырған уақытының бір бөлігінде аяқтары кісенделгенін хабарлады.⁵⁰⁴ Рустам Амнистияға ол алғаш қамауға алынғаннан кейін оның аяғы 15 күн бойы кісенделгенін айтты.⁵⁰⁵ Бауыржан Амнистияға оның қамауда отырған бірінші жылы аяғы кісенделгенін айтты.

Бұл 11 буыны бар металл тізбек болды. Екі ұшы бұрамамен аяғымда болды. [Оның салмағы шамамен] 3 кг болды. Біз 20 см немесе одан да көп қадам жасай аламыз. Мен әрең жүрдім. Ол 24/7 болды. Апта сайын күзетшілер тізбекті тексеретін. Олар екі апта сайын бұрамаларды қатайтатын... [Мен лагерьге келгеннен кейін бірнеше айдан кейін] олар бізге душ қабылдау үшін су ұсынды, бірақ әрқашан шынжырмен. Қарт тұтқындар шалбарыңды қалай шешу керектігін көрсетті. Біз шалбарымызды шынжыр мен тобық арасындағы кеңістік арқылы шештік, бірақ бұл өте көп уақытты алады.⁵⁰⁶

Бұрынғы үш тұтқындалған адам Amnesty International ұйымына лагерьде болған кезде оларға бірдеңе шашылғанын айтты, мүмкін бұрыш спреї.⁵⁰⁷ Әмір оған жолбарыс орындықта қозғалмай жатып екі рет отырғанда алу кезінде бірдеңе шашылғанын айтты. «Мені [камерада] басқа бөлмеге апарып, жолбарыс орындығына отырғызды... олар менен ештеңе сұрамады. Олар ауаға тыныс алуды қиындатқан бірдеңені шашады. [Спреї] дәрі шөлмектің [өлшемі] сияқты кішкентай болды. Оны қалтаңа салып қоюға болады», - деді ол.⁵⁰⁸ Мәди Amnesty ұйымына күзетшілер оның камерасына жиі – күніне бірнеше рет – бұрыш спреї деп сенген ақ затты бүркетінін айтты, бұл оның тамағын ауыртып, тыныс алуын қиындатты.⁵⁰⁹

Журналистер мен адам құқықтарын қорғау ұйымдары Шыңжаңдағы лагерьлердегі азаптаулар мен басқа да зорлық-зомбылық әрекеттері туралы оннан астам бірінші ауызша куәліктерді хабарлады.⁵¹⁰ Журналистер сонымен қатар тұтқындау лагерьлеріндегі өлім туралы хабарлады.⁵¹¹

503 Amnesty International сұхбаты.

504 Amnesty International сұхбаты.

505 Amnesty International сұхбаты.

506 Amnesty International сұхбаты.

507 Amnesty International сұхбаты.

508 Amnesty International сұхбаты.

509 Amnesty International сұхбаты.

510 Азаптау және басқа да қатыгездік туралы басқа баяндамаларды қараңыз: Human Rights Watch, «Идеологиялық вирустарды жою: Қытайдың Шыңжаң мұсылмандарына қарсы репрессия науқаны», 2018 жылғы 9 қыркүйек, www.hrw.org/report/2018/09/09/eradicating-ideological-viruses/chinas-campaign-repression-against-xinjiangs; Робин Шмитц, NPR, «Бұрынғы тұтқын Қытайдың Шыңжаңдағы қайта тәрбиелеу лагерьіндегі азаптауды сипаттады», 2018 жылғы 13 қараша, www.npr.org/2018/11/13/666287509/ex-detainee-describes-torture-in-chinas-XUAR-re-education-camp?t=1614247394971; Кристофер Коннелл, Американы бөлісу, «Ұйғырларға арналған Қытай тұтқындау лагерьіндегі азаптау туралы әңгіме», share.america.gov/tale-of-torture-in-chinese-internment-camp-for-uyghurs; Стив Чао, Әл-Жазира, «Әшкереленген: Қытайдағы мұсылман ұйғырларын қадағалау», www.aljazeera.com/features/2019/2/1/exposed-chinas-surveillance-of-muslim-uyghurs; Шыңжаң құрбандары дерекқорын қараңыз: «Қайрат Самарқан», shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=1540; «Михригүл Тұрсын», shahit.biz/kaz/viewentry.2hp?entryno=2110; «Омер Бекри», shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=3623; «Абдуveli Аюп», shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=4616; «Орынбек Көксебек», shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=1725; «Абдухембир Режен», shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=10553; «Ерғали Ермек», shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=124; «Абдуveli Аюп», shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=4616; «Жарқынбек Отан», shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=65; «Қастер Мұсахан», shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=5419; «Гүлзира Әуелхан», shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=1723; «Тұрсынай Зиядун», shahit.biz/kaz/viewentry.php?entryno=2322;

511 Шохрет Хошур, Азат Азия радиосы, «Шыңжаңдағы бір лагерьде кем дегенде 150 тұтқын қаза тапты: полиция қызметкері», 29 қазан 2019 жыл, www.rfa.org/english/news/uyghur/deaths-10292019181322.html

5.3 АЗАПТАУ ЖӘНЕ БАСҚА ДА ҚАТЫГЕЗДІК ТУРАЛЫ КУӘЛАРДЫҢ АҚПАРАТЫ

Amnesty International басқа тұтқындарды азаптау немесе басқа да зорлық-зомбылықты көрген көптеген әйелдер мен ер адамдардан сұхбат алды.⁵¹² Мәди Amnesty-ға кейінірек азаптаудың кесірінен өлді деп естіген камераласының азаптауын көргенін айтты. Мәдидің айтуынша, бұл адам олардың камерасының ортасындағы жолбарыс орындыққа отырған. Камерадағылар оның үш күн бойы кісендеулі және қозғалмай отырғанын бақылап отырды және оған көмектесуге қатаң тыйым салынды.

Ол [ұлты редакцияланған] болды. Мен оның атын есіме түсіре алмаймын. [Лагерьден шыққаннан бері] есімде көп нәрсе қалмады... [Ер адам] біздің бөлмеде екі айдан астам уақыт болды, содан кейін оны дәрігерге апарды - менің ойымша, оны қан қысымы жоғарлағандықтан және есінен танып қалғаннан қабылдады... Ол [біздің камераға] оралған бойда оны жолбарыс орындығына отырғызды. [Менің ойымша, бұл адам күзетшіні итеріп жібергені үшін жазаланды.]... Олар біздің бөлмеге орындықты әкелді... Иә, біз қарап тұрдық. Олар бізге егер оған көмектесетін болсақ, онда орындыққа өзіміз отырамыз деп айтты ... Бұл темір орындық ... оның қолдары кісенделген және шынжырланған. Аяқтары да шынжырланған. Оның денесі орындықтың арқасына байланған... Екі [кісен] білектері мен аяқтарына бекітілген... Адамды түзу [отырғызу] үшін қабырғаларына резеңке бекітілген... бір кезде оның ұрық безі көрініп тұрды. Ол орындықта [дәретке отырған]. Ол үш түн бойы орындыққа отырды... Ол [камераға шығарылғаннан] кейін қайтыс болды. Біз камерадағы [адамдар] арқылы білдік... Ол көз алдымызда өлген жоқ. 72 сағаттан кейін ол [дәретке отырды]. Күзетшілерге айттық. Олар оны тазалаңыз деді. Оның асты жараланған. Оның көзі айналып кеткен... Содан [күзетшілер] оны [камерадан сыртқа] алып кетті.⁵¹³

Тимур Амнистияға өзінің екі камераласы жолбарыс орныдыққа ұзақ уақыт бойы қозғалмай отырғанына куә болғанын айтты. Ол және басқа камераластары қарауға мәжбүр болды және қандай да бір көмек көрсетуге тыйым салынды:

Олар адамдарды жолбарыстың орындықтарға сағаттап отырғызатын. Мен оны өз көзіммен көрдім. Ол кісіні алдымызда жолбарыс орындыққа отырғызатын. Біреу мойынсұнбаса, біздің камераға орындық әкелетін еді... Бұл екі рет болды. Бірінші жігіт 24 сағат бойы [қозғалмады]. Оған ішіп-жеуге рұқсат етілмеді. Оны екі рет әжетханаға апарды... Екінші жігітті алты сағатқа отырғызды.⁵¹⁴

Жайна Amnesty-ға өзін және камераластарын жолбарыс орындыққа отырғанын көруге мәжбүр болғанын, соның ішінде жолбарыс орындықта 32 сағат отыруға мәжбүр еткеннен кейін өзіне-өзі дәретке барғанын айтып берді: «Күзетші әйел [бізді лагердегі басқа бөлмеге апаратын] бізге адамдардың қалай қиналғанын көрсету үшін... Бұл [бастапқыда] жануарларды ұстауға арналған, қоршаулармен қоршалған бөлмеде болды. Ол лас болды... Күл-талқан болған. Ол кірпіштен жасалған, төбесі темір... Мен олардың орындықта отырғанын көрдім.»⁵¹⁵

Айбек Amnesty-ға камерасынан лагердегі дәрігерлік амбулаторияға бара жатқанда қозғала алмай қалған адамдарды ұстау және суыққа ұстау арқылы азапталғанын көргенін айтты: «Мен олардың [басқа адамдарды] қалай қинағанын көрдім. Бірде олар [қаңтар айында] жұқа киім киген жас әйелді сырттағы темір орындыққа отырғызды... [сыртта] қолдарына темір торлар мен аяқтарына шынжырлармен байланған жеті ұйғыр жігітті аяқ киімсіз отырғызды.»⁵¹⁶

512 Amnesty International сұхбаты.

513 Amnesty International сұхбаты.

514 Amnesty International сұхбаты.

515 Amnesty International сұхбаты.

516 Amnesty International сұхбаты.

Бұрынғы тұтқындар Amnesty-ға басқа тұтқындардың бұғауланғанына куә болғандарын айтты.⁵¹⁷ Тұтқындау лагерінде жұмыс істеген Мәдина Amnesty ұйымына өзі жұмыс істеген лагердегі қатаң және өте қатаң санатындағы барлық тұтқындар әрқашан бұғаулануы керек екенін айтты.⁵¹⁸

Көптеген бұрынғы тұтқындар басқаларды, оның ішінде үлкен жастағы тұтқындарды ұрып-соққанын көрді.⁵¹⁹ Ұрып-соғу көбінесе олар орнында отыруды талап еткенде қозғалып қалса, мандарин қытай тілінде сөйлемесе немесе сабақ кезінде дұрыс оқымағаны үшін жаза ретінде қолданды. Сәкен Amnesty ұйымына оның камерасындағы ер адамдардың кішкене қимылдағаны үшін үнемі ұрып-соғатынын айтты.

Олар бізге тыныш отыруды, «қозғалмай отыруды» бұйырды, бірақ ауаның суық болғаны сонша, бұл мүмкін емес еді... Егер Сіз қандай да бір қимыл жасасаңыз, олар Сізді ұрып-соғады ... Кез келген себеппен ұрып-соғуы мүмкін ... Егер біреу қозғалса және сіз күзетшіге түсіндіруге тырыссаңыз, ол адам жазықсыз еді, сонда сені де ұрып-соғатын еді... [жиі] ұрып-соғуды, ұрып-соғуды тіпті ұру деп санамаймын... Түнде адамдарды ұрып-соғады, жертөлеге апарды... Бір бөлме бар еді, камераларсыз... Мен күзетшілердің қозғалыссыз адамдарды [біздің камераға, ал біздің қарамағындағы камераға] сүйреп бара жатқанын көрдім... Мен төрт жігітті көрдім [сүйреп бара жатқаны ұнады]... Біздің камерада бір жігітті ес-түссіз ұрып тастады... Оның психикалық ақауы бар еді... Олар [камерада шығарды] және терісі жараланғанша ұрды.⁵²⁰

Ерұлан Amnesty-ға сыныпқа бара жатқанда тәртіп сақшыларының адамдарды ұрып-соғатынын, оның сыныбында бір адамды әнді дұрыс айтпағаны үшін сабақтан шығарып алып, ұрып-соғатынын айтты:

[Аты өзгертілді] ұрып-соққан, ұлты өзбек; Қытайлық хань [күзетші] оны ұрып-соғып, 24 сағатқа оқшаулады... Ол көгеріп оралды. Мен оның камерасында болдым... және [күзетші] қытайша мазмұнын айта алмайтын адамдарды есікке шақыратын [содан кейін шақырылған адам есіктің тесігінен қолын өткізетін], содан кейін олар есіктен кісен салып, электр таяқшасымен ұратын... Мен екі-үш рет [адамдарды ұрып-соғып жатқанын] көрдім... залда [адамдардың ток соққанын] тағы бірнеше рет естідім.⁵²¹

Лагерде жұмыс істеген Жеңіс Amnesty-ға сонда тұтқындардың үнемі соққыға жығылғанын айтты. «Күн сайын біреуді [сыныптан] шығарып, қолдарымен, аяқтарымен, қаруларымен және таяқтарымен ұрып-соғатын», - деді ол.⁵²²

Көптеген бұрынғы тұтқындар мен басқа куәгерлер Amnesty International ұйымына өздері куә болмаған азаптау мен басқа да қатыгездік туралы ақпарат берді. Бұл тікелей куәгер болмаса да, берілген ақпарат сұрақтау немесе жазалау кезінде азаптауға не басқа да қатыгездікке ұшыраған басқа бұрынғы тұтқындардан, әдетте олардың камераластарынан алынды.⁵²³ Бұрынғы тұтқындар камераластарын жазалау бөлмелеріне апарып, жолбарыс орындыққа қозғалмай қалдырған - көбінесе бірнеше күнге – және жауап алу кезінде соққыға жыққан.⁵²⁴ Көпшілігі көзге көрінетін жарақаттармен және азаптау туралы айтып оралды.

Жайна Amnesty-ға камерасындағы әйелдерді бір орында тұрғызып, сағаттап қабырғаға қарауға мәжбүрлеп жазалағанын айтты.⁵²⁵ Айтуған Amnesty ұйымына оның камерасындағы басқа тұтқын жазалау бөлмесіне апарылып, оны қабырғаға іліп қойғанын айтқанын айтты.⁵²⁶ Дариға Amnesty ұйымына оның бүкіл камерасы жолбарыс орындықтарына отырғанын айтқан бұрынғы ер адаммен

517 Amnesty International сұхбаты.

518 Amnesty International сұхбаты.

519 Amnesty International сұхбаты.

520 Amnesty International сұхбаты.

521 Amnesty International сұхбаты.

522 Amnesty International сұхбаты.

523 Amnesty International сұхбаты.

524 Amnesty International сұхбаты.

525 Amnesty International сұхбаты.

526 Amnesty International сұхбаты.

сөйлескенін айтты.⁵²⁷ Тәжігүл Amnesty ұйымына басқа тұтқындар камерасынан шығарылып, дене жарақаттарымен оралатынын айтты:

Кейбір адамдар бірнеше күн бойы жоғалып кетеді. Олар қайтып келгенде олардың денелері тыртық болып қалады... Мен біреуін білемін, өйткені оның төсегі жанымда болатын. Ол жоғалып кетті... [қайтып келгенде] қолдары ісіп кетті... Ол менімен сөйлеспе деді, өйткені камерада камера бар ... [бірақ ол кейінірек сөйлесіп, айтты], екі полиция қызметкері оны азаптады. Оны ұрғанын айтты. Оның табанынан да ұрды.⁵²⁸

Көптеген тұтқындардың айтуынша, олардың камераластары болмашы әрекеттер үшін жазаланған көрінеді. Ибраһим Amnesty-ға: «Екінші мекемеде сабақ болмады... қозғалмай тік отыруға тура келді... сен тіпті жағыңа да қарай алмайсың... бір адамды [жағына қарағаны үшін] алып кетті де, әкелгенде, қол-аяғы ісіп кеткен, оның айтуынша, оны төсекке кісенмен байлап, ұрып-соққан.»⁵²⁹

Журналистер мен құқық қорғау ұйымдары азаптау және басқа да қатыгез әрекеттері туралы қосымша куәгерлердің ақпаратын хабарлады.⁵³⁰

ЖЫНЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ ЖӘНЕ РЕПРОДУКТИВТІК ҚҰҚЫҚТАРДЫ БҰЗУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Журналистер мен басқа ұйымдар тұтқындау лагерлеріндегі зорлау және басқа да жыныстық зорлық-зомбылық туралы бірнеше мәліметтерді хабарлады.⁵³¹ Бұрынғы екі тұтқын – әйел мен ер адам – лагерде зорланғанын хабарлады.⁵³² Лагерде ұсталған бұрынғы мұғалім басқа тұтқындарды полиция зорлағанына куә болғанын хабарлады.⁵³³ Тағы бір бұрынғы мұғалім лагерь күзетшілері лагердегі шенеуніктер тұтқындарды бірнеше рет зорлауы, соның ішінде жаппай зорлау оқиғалары туралы әңгімелерімен бөліскенін хабарлады.⁵³⁴ Лагерде зорланғаны туралы тағы бір бұрынғы тұтқынның куәлігін адам құқықтары жөніндегі тергеуші хабарлады.⁵³⁵ Amnesty International зорлау туралы бірде-бір мәлімдемені естіген жоқ; дегенмен, Рәзия Amnesty-ға өзінің құрбысымен сөйлескенін айтты, ол өзін лагерь күзетшілері бірнеше рет зорлағанын айтты.

Мені ғимаратқа жіберетінін білгенде қатты шошып кеттім, өйткені жасы 20-дан асқан көршім лагерде болды, ол екеуміз ішіп, ол сырларымен бөлісті. Ол өзін зорлағанын және жасанды түсік жасатуға мәжбүрлегенін айтты... Ол маған бірнеше хань қытайлардың зорлағанын, «екеуі қолымнан, екеуі аяғымнан ұстап тұрған, біреуі мені зорлады» деп айтты.⁵³⁶

527 Amnesty International сұхбаты.

528 Amnesty International сұхбаты.

529 Amnesty International сұхбаты.

530 Джон Судворт, BBC News, «Қытай Шыңжаңдағы ұйғыр моделін тұтқындауды қорғайды», 2020 жылғы 18 тамыз, www.bbc.com/news/world-asia-china-53809345; Стивен Гиббс, Daily Mail, «Жаппай зорлау, азаптау және қорқынышты Х қызыл белгісі: Қытайдың қазіргі концлагерлерінен аман қалған адам ішіндегі сұмдықтарды және адамдарды үрей туғызудың НАҚТЫ мақсатын ашады», 2021 жылғы 22 мамыр, www.dailymail.co.uk/news/article-9573113/Survivor-Chinas-modern-day-concentration-camps-reveals-horrors-walls.html

531 Ами Феррис-Потман, The Washington Post, «Түсік түсіру, спираль қою және жыныстық қорлау: Қытайдан Қазақстанға қашқан мұсылман әйелдері сынақтарды қайталайды», 2019 ж. 5 қазан, [www.rights-practice.org/Handlers/Download.ashx?IDMF=475641a4-18f3-481f-9286-96f8305ce](http://www.washingtonpost.com/world/asia_pacific/abortions-iuds-and-sexual-humiliation-muslim-women-who-fled-china-for-kazakhstan-recount-ordeals/2019/10/04/551c2658-cfd2-11e9-a620-0a91656d7db6_story.html%20: Құқықтар тәжірибесі, «Көрсетпей ауырту: Шыңжаңдағы жыныстық және гендерлік зорлық-зомбылық», 2020 жылғы қараша, <a href=)

532 Мэттью Хилл, Дэвид Кампанале және Джоэл Гунтер, BBC News, «Олардың мақсаты - барлығын жою: ұйғыр лагеріндегі тұтқындар жүжелі зорлау үшін айыптады», 2020 жылғы 2 ақпан, www.bbc.com/news/world-asia-china-55794071; Стив Чао, Әл-Жазира, «Өшкереленген: Қытайдың мұсылман ұйғырларын аңдуы», 2019 жылғы 1 ақпан, www.aljazeera.com/features/2019/2/1/exposed-chinas-surveillance-of-muslim-ujghurs

533 Дэвид Ставр, Хаарец, «Миллион адам Қытайдың ГУЛАГтарында тұтқындалып жатыр. Мен қашып үлгердім. Шын мәнінде ішінде не болып жатқаны: зорлау, азаптау және адамға эксперимент жасау. Сайрағұл Сауытбай Шыңжаңдағы «қайта тәрбиелеу лагерінен» тікелей куәлік береді», 2019 жылғы 17 қазан, www.haaretz.com/world-news/.premium-MAGAZINE-a-million-people-are-jailed-at-china-s-gulags-i-escaped-here-s-what-goes-on-inside-1.7994216

534 Рут Инграм, Дипломат, «Шыңжаң лагерінде болған мұғалімінің мойындауы», 2020 жылғы 17 тамыз, thediplomat.com/2020/08/confessions-of-a-xinjiang-camp-teacher/

535 Human Rights Watch, «Тегін бұзыңыз, тамырын үзіңіз»: ұйғырларға және басқа түркі мұсылмандарын нысанаға алған адамзатқа қарсы қылмыстар, 2021 ж. 19 сәуір, www.hrw.org/report/2021/04/19/break-their-lineage-break-their-roots/chinas-crimes-against-humanity-targeting-ftn232

536 Amnesty International сұхбаты.

Басқа ақпарат жыныстық және репродуктивтік құқықтарды бұзу түріндегі гендерлік зорлық-зомбылықты сипаттайды.⁵³⁷ Қытай билігінің ұйғыр және басқа этникалық саны аз топтардың әйелдері, сондай-ақ хань әйелдерінің репродуктивті таңдауына араласуы жақсы құжатталған.⁵³⁸ Журналистер Шыңжаңдағы этникалық саны аз топтар әйелдерін туу көрсеткіштерін шектеу мақсатында жүйелі түрде құрсақ ішіне контрацепция құралдарын енгізуге, жүктілікті тексеруге, стерилизация жасау және түсік жасатуға мәжбүрлейтінін хабарлады.⁵³⁹ Бұрынғы тұтқындалған Қуаныш, Amnesty-ға лагерге жіберілгенге дейін бір жылдай бұрын әйелі жасанды түсік жасатуға мәжбүр болғанын айтып берді:

Менің әйелім жеті айлық жүкті болды... заң бойынша екі баладан көп балаң болса, онда [айыппұл] төлеуің керек, ал егер төлей алмасаң, онда түрме бар... Мен оларға айыппұлды төлей алатынымды айттым. Олар: «Жоқ, біз баланы алып, түсік жасатқанымыз жөн» деді... Сөйтіп, оны ауруханаға апарып, түсік жасатыпты. Мәйітті полиэтилен пакетке салды... Мен ұлдарымды алып, жерледім.⁵⁴⁰

Дархан Amnesty ұйымына 2017 жылы олар басқа мемлекеттік қызметкерлер мен қауіпсіздік қызметкерлерімен бірге отбасын жоспарлау саясатын бұзған әйелдерге түсік жасатуға қысым жасап, қорқытқанын айтты:

Жиналыста әйелдің жүктілігін жасырып жүргені талқыланатын еді... Содан кейін [отбасын жоспарлау агенттігінің] қызметкерлері әйелді УЗИ-ге түсіру үшін ауруханаға апарады. [Әйелдің жүкті екені] расталса, біз оның үйіне баратынбыз... Көмекші полиция мен кадрлар... 7-8 адам... Біз [әйелге] олар [егер түсік жасатпаса] жазаланатынын айтатынбыз. ... Шынында, біз оларды қорқыттық... олардың барлығы сәбилерін қалдырғысы келді... содан кейін біз бұлшықеттерімізді көрсетеміз... полиция егер сіз [түсік жасамасаңыз], біз сізді қамауға жібереміз ... [әйелдердің бәрі] жылады... Біз оларды мәжбүрледік... Мен ауруханаға барған жоқпын, бірақ мен олардың үйлеріне бардым. Біз қалып, отбасын жұбататын едік... және олардың ашуланғанын білу үшін біз баратынбыз.

Дархан Amnesty-ға отбасын жоспарлау саясатының бұрыннан бар екенін айтты; дегенмен, Чэнь Чуанго Шыңжаңда партия хатшысы болғаннан кейін олар басқаша түрде орындалды. «Сізді түсік жасатуға мәжбүрлемегенге дейін айыппұл төлеуге болатын еді», - деді ол.⁵⁴¹

Журналистер сұхбат берген кейбір бұрынғы тұтқындардың айтуынша, лагерлердегі әйелдерді отбасын жоспарлау сабақтарына баруға мәжбүрлеп, контрацепцияға қарсы инъекциялар енгізген немесе құрсаққа контрацепция құралдарын мәжбүрлеп енгізген.⁵⁴² Эльнара Amnesty ұйымына күйеуі оның тұтқындау лагеріне некелік сапарға келуге «мәжбүр» болғанын айтты. Келгеннен кейін оған жүктілікті болдыртпау дәрісін ішкізді.⁵⁴³

537 Эми Цин, Нью-Йорк Таймс, «Қытай Шыңжаңдағы бала тууды азайту үшін мұсылман әйелдерін нысанаға алады: Қытайдың көпшілігінде әйелдер туу көрсеткішінің төмендеуіне ықпал ету үшін көбірек бала тууды талап етуде. Бірақ Шыңжаңда олар аз бала тууға мәжбүр», 2021 ж. 12 мамыр, www.nytimes.com/2021/05/10/world/asia/china-xinjiang-women-births.html

538 Құқықтар тәжірибесі, «Көрсетпей ауырту: Шыңжаңдағы жыныстық және гендерлік зорлық-зомбылық», 2020 жылғы қараша, www.rights-practice.org/Handlers/Download.ashx?IDMF=475641a4-18f3-481f-9286-96f8305ce

539 Associated Press, «Қытай ұйғырлардың бала туу санын спираль салдыру, түсік жасату, стерилизация жасау арқылы қысқартады», 2020 жылғы 29 маусым, arnews.com/article/269b3de1af34e17c1941a514f78d764c; Симина Мистреану және Рокси Поп, The Independent, ««Ауырғаны кеткен жоқ»: Шыңжаң әйелдері Қытайдың күштеп түсік жасату және түрмеге отырғызу науқанының сұмдығын ашты», 2020 ж. 16 қазан, www.independent.co.uk/news/world/asia/china-uighur-xinjiang-forced-abortion-imprisonment-beijing-xi-kazakhstan-b1072127.html

540 Amnesty International сұхбаты.

541 Amnesty International сұхбаты.

542 Ами Феррис-Потман, The Washington Post, «Түсік жасату, спиральдар және жыныстық қорлау: Қытайдан Қазақстанға қашқан мұсылман әйелдері сұмдықтар туралы тағы айтады», 5 қазан 2019 ж., www.washingtonpost.com/world/asia_pacific/abortions-iuds-and-sexual-humiliation-muslim-women-who-fled-china-for-kazakhstan-recount-ordeals/2019/10/04/551c2658-cfd2-11e9-a620-0a91656d7db6_story.html%20; Asia News, 2019. ШҰАР-да ұйғырларды «интернаттарда» зорлау, қорлау және стерилизация. www.asianews.it/news-en/Rape-abuse-and-sterilisation-in-XUARs-boarding-schools-for-Uyghurs-48429.html

543 Amnesty International сұхбаты.

ТҰТҚЫНДАУ ЛАГЕРДЕН КЕЙІНГІ ӨМІР

«[Мені босатқанға дейін] ҚҚП және олардың мен үшін не істегені, елдің қаншалықты күшті екендігі, [шетелдегі ұйғыр ұйымы] террористік әрекеттер жасағаны туралы бейнеролик түсіруім керек болды».

Тұтқындау лагерінен босап шығу үшін бейнежазбаға өтірік айту керек екенін айтқан Тәжігүл.

6.1 ТҰТҚЫНДАУ ЛАГЕРІНЕН БОСАТУ ПРОЦЕСІ

Тұтқындарды лагерден босату процесі тұтқындарға да анық емес. Бастапқыда қамауға алу және лагерге апару процесі сияқты босату процесінің көп бөлігі Қытайдың қылмыстық сот төрелігі жүйесінің немесе басқа ішкі заңнаманың шеңберінен тыс өтеді. Мұнда ешқандай ашық критерийлер немесе құқықтық көмек пен қорғау мүлдем жоқ. Бұрынғы тұтқындардың босатылғанға дейінгі уақыттың ішінде басынан өткергенінің ешқайсысы адамдардың тағдырын шешу ауырлығы талап ететін әділдік пен тиісті процеске қандай да бір құрмет көрсету жоқ.

Ашылған Қытай үкіметінің құжаттары, әсіресе Телеграм, үкіметтің бостандыққа шығару процесінің қалай жұмыс істеуге ниеті бар екені туралы біраз түсінік береді – кем дегенде сол сәтте.⁵⁴⁴ Бұрынғы ұсталғандар мен куәгерлердің айғақтарына және Telegram-дан білетінімізге сүйене отырып, босату не жіберу туралы шешім адам алғаш ұсталған кезде басталатын процестің шыңы. Осы сәттен бастап мониторинг пен бағалаудың үздіксіз процесі жүріп жатады, сол арқылы адамдарға ұпайлар беріледі. Ұсталған адамның мінез-құлқы олардың ұпайларына әсер етеді, бұл босатуды анықтауға әсер етеді.

Телеграмнан белгілі болғандай, тұтқын лагерге келгеннен кейін лагерден босату деген шешім қабылдану үшін орындалуы керек бес кең өлшем бар. Тұтқындар мынадай шарттарға сәйкес келу керек:

- қалыпты басқару санатында болу;
- лагерде кемінде бір жыл болу;
- лагерге келгеннен кейін олардың «мәселесіне» қатысты қандай да бір жақсару байқалуы;
- идеологиялық қайта құру, оқу жетістіктері, сәйкестік және тәртіп және т.б.» бойынша барабар ұпайларға қол жеткізу; және
- «аяқтауға әсер ететін басқа жағдайлардың» жоқтығы.

544 Телеграм (бұрын келтірілген), 17-тармақ.

Осы шарттар орындалған жағдайда тұтқын адам лагерь және басқа мемлекеттік қызметкерлер жүргізетін бірнеше қосымша бағалаулардың біріншісінен өте алады. Біріншіден, «партия ұйымының хатшысы басқаратын студенттерді бағалау тобы» «алдын ала» бағалауды жүргізеді, содан кейін «жаңа мәселелері» бар-жоғын анықтау үшін Ортақ бірлескен операциялар платформасынан (ОБОП) тексереді. Содан кейін, ОБОП-да қандай да бір мәселе белгілері жоқ болса, іс «бір-бір деңгейден жоғарылап», мемлекеттік кадрлардың үш түрлі тобына хабарланады, олардың соңғысы «жергілікті (облыстық не қалалық) кәсіптік білім беру және «жергілікті [партиялық] комитеттің жолдастарымен» келісе отырып, тұтқынның «аяқтауға» және ақыры босатуға дайын екендігі туралы түпкілікті шешім қабылдайды.⁵⁴⁵

Сондай-ақ жеке тұтқындарды босату туралы шешімдер Telegram-да сипатталған критерийлерге қатысы жоқ факторларға негізделгені де орынды. Amnesty және басқа ұйымдар сұхбат берген бұрынғы тұтқындардың ақпаратына сәйкес, Telegram-дағы критерийлер әрдайым сақталмаған. Мысалы, тұтқындардың едәуір бөлігі бір жыл бойы лагерде болмай босатылған.⁵⁴⁶

Тұтқынды босату туралы шешім ішінара тұтқын отбасының лагерден тыс жүріс-тұрысына негізделеді, ол да бақыланады, бағаланады және тұтқынның ұпайына енгізіледі. 2017 жылғы үкімет этникалық саны аз топтардан шыққан студенттердің сұрақтарына қалай жауап беру керектігі туралы нұсқау келді, онда студенттерге олардың мінез-құлқы туыстарының ұпайларына зиян тигізуі мүмкін екенін айту туралы нұсқау береді.⁵⁴⁷ Бұрынғы тұтқындар лагерден босағаннан кейін отбасылары мен достарын босату алдында сұрақтан алған және олардың отбасы мүшелері ұзақ сауалнама толтыруға мәжбүр болғанын білді.⁵⁴⁸

Айман, өз ауылындағы отбасыларға ұпайлар белгілеген мемлекеттік қызметкер, Amnesty-ға қызметкерлер лагерлердегі адамдардың отбасы мүшелерін қалай ұпай жинағанын айтып берді және отбасы мүшелеріне олар белгілі бір зауыттарға жұмысқа барса немесе қытай тілі сабақтарына барса, бұл ұпайларын жоғарылататынын айтты. Айман тұтқындардың отбасы мүшелерінің жақсы мінез-құлқы үшін мерзімінен бұрын босатылатынына жеке өзі күмәнмен қарағанымен, оған бұл мүмкін екенін отбасына хабарлау тапсырылды. Оның үстіне Айманның айтуынша, еркектерді лагерге жібергенде билік әйелдеріне зауыттарда жұмыс істейсіндер деп қысым жасайтын:

Егер [әйел] бас тартса, олар күйеуінің жағдайы нашарлайды деп қорқытты ... Менің бақылауымда [бірнеше ондаған] әйелдерді осындай зауыттарға апарды. Олардың көпшілігінде ақша қажет болғандықтан [күйеуі лагерге жіберілген кезде олардың отбасы табысынан айырылғандықтан], басқа шара қалмады.⁵⁴⁹

Ауыл әкімшілігінің кеңсесінде жұмыс істеген және лагерге жіберілген адамдардың істерін қарауға жауапты болған Бәтима Amnesty-ға тұтқындар лагерден тыс жүрген отбасы мүшелерінің әрекеттері үшін қалай жауап беретінін және отбасының мінез-құлқы үкімет кімнің босатылуы керектігін анықтау үшін керекті көрсеткіш ретінде пайдаланатын жеке адамның ұпайына қалай теріс әсер ететінін түсіндірді:

Біреу [лагерге жіберілгенде] бұл отбасының үш ұрпағына әсер етті. Мысалы, егер ата-анасы жіберілсе, бұл ұлына әсер етті - ол үкіметке немесе полицияға жұмысқа тұра алмады ... Сондай-ақ, мысалы, [лагердегі адамдардың отбасында] түнде болған кадрлар біреу намаз оқыса, ауылдық комитетке есеп беруі керек еді. Ал егер соны анықтаса, [лагердегі адамның] ұпайы төмендейтін... Ал егер адам қайта тәрбиелеу лагеріне жіберілсе, онда оның отбасы сабаққа қатысуы керек болған. Егер олар [қатысқан] болса, онда отбасы жақсы ұпай жинап, [лагерьдегі адам] тезірек босатылады не керісінше. Біз апта сайын ұпай белгілеп, оны қайта тәрбиелеу лагерлеріне жіберіп тұрдық.⁵⁵⁰

545 Telegram (бұрын келтірілген), 18-тармақ.

546 Amnesty International сұхбаты; сонымен бірге Шыңжаң құрбандарының дерекқорын қараңыз, shahit.biz/eng/

547 «Шыңжаң құжаттары»: Остин Рамзи және Крис Бакли, «Мүлдем мейірімділік жоқ»: ашылған ақпарат Қытайдың мұсылмандарды жаппай тұтқындауын қалай ұйымдастырғанын әшкереледі: Қытайдың 400 беттен астам ішкі құжаттары Шыңжаң аймағында этникалық саны аз топтарға қарсы қысымның бұрын-соңды болмаған ішкі көрінісін әшкерелейді.», New York Times, 2019 ж. 16 қараша, www.nytimes.com/interactive/2019/11/16/world/asia/china-xinjiang-documents.html

548 Amnesty International сұхбаты.

549 Amnesty International сұхбаты.

550 Amnesty International сұхбаты.

Сондай-ақ кейбір босатулар үкімет саясатындағы өзгерістердің салдары болуы мүмкін, халықаралық қысымның нәтижесі де болуы мүмкін. Оның үстіне, қамауға алынғандардың көпшілігі тек белгілі бір этникалық саны аз топтарына, атап айтқанда, этникалық қазақтарға қатысты саясаттың өзгеруіне байланысты босатылғанына сенімді. Бұрынғы тұтқындардың отбасы мүшелерінің айғақтары лагерлерде ұсталған этникалық қазақтар едәуір бөлігі, әсіресе Қазақстан азаматтығы немесе Қазақстанмен туыстық байланыстары барлар босатылғанын көрсетеді.⁵⁵¹ Amnesty-ға сұхбат берген бұрынғы тұтқындар өздері босатылғанда, олармен бірге көптеген басқа қазақстандық тұтқындар да босатылғанын айтқан. Дінге қатысты қылмысы үшін ұсталғанын айтқан Дәулет Amnesty ұйымына қазақтардың барлығы дерлік оның лагерінен босатылғанын айтты: «Мен лагердегі соңғы [қазақтардың] бірі болдым».⁵⁵² Amnesty-ға сұхбат берген бұрынғы тұтқындардың көбісі тұтқындалған этникалық қазақтарды босатуға бағытталған Қытай үкіметіне қоғамдық қысымның нәтижесінде босатылды деп санайды.⁵⁵³ Қазақстан үкіметі де этникалық қазақтарды лагерлерден босату мақсатында Қытайға қысым көрсету үшін астыртын дипломатиясын жүргізгені хабарланды.⁵⁵⁴

Басқа этникалық топтар өкілдерінің, әсіресе ұйғырлардың – дәл осындай қарқынмен босатылғаны туралы ақпарат аз. Бірақ ұйғырлар босатылмағандықтан ба, әлде өте аз ғана жағдайларды қоспағанда, шетелге барып, ұсталғаны туралы салыстырмалы түрде еркін сөйлесуге, тіпті ақпаратпен бөлісуге дайын және мүмкіндігі бар болмағаны ма, белгісіз. Бұрынғы тұтқындалған қазақстандықтардың кейбірі Amnesty-ға берген сұхбатында ұйғырлардың қазақтарға қарағанда босатылу ықтималдығы аз екенін және лагерде ұсталғандардың басым көпшілігін ұйғырлар құраса да, босатылған танитын адамдардың басым көпшілігі қазақтар екенін айтты.⁵⁵⁵

6.2 БҰРЫНҒЫ ТҰТҚЫНДАРДЫҢ БОСАТҚАНҒА ДЕЙІНГІ ПРОЦЕСІ БОЙЫНША ТӘЖІРИБЕСІ

Ұсталғандар үкіметтің босату критерийлері туралы нақты хабардар етілмеді; дегенмен, олар әдетте олардың мінез-құлқының үнемі бағаланатынын түсінді. Көбіне олардың босатылуы белгілі бір мақсаттарға жетуге, мысалы, қытай таңбаларының жеткілікті санын үйренуге негізделгені туралы хабардар болды.⁵⁵⁶ Сондай-ақ, көпшілігі лагерь ережелерін бұзу олардың қамауда ұстау мерзімін ұзартатынын түсінді.

Бағалаудан хабардар болғанына қарамастан, бұрынғы тұтқындардың өте аз саны бостандыққа шығуы лагерде істеген немесе жасамаған кез келген әрекетке байланысты деп санайды. Көбісі бостандыққа шығу олардың ұлты қазақ болғанына және үкіметтің этникалық қазақтарды лагерлерден босату туралы шешім қабылдауы сияқты негізінен немесе толығымен өз бақылауынан тыс факторлармен байланыстырды.⁵⁵⁷ Кейбіреулер бостандыққа шығуы шетелдегі отбасы мүшелерінің жіберген өтініштері нәтижесінде босатқан деп санайды.⁵⁵⁸ Басқалары неліктен босатылғанын білмейді.⁵⁵⁹ «Мен бостандыққа шыққан күні олар 12 адамды босатып жіберді... Олар: «Уақытыңыз бітті, енді үйіңізге

551 Евгений А. Бунин, Сыртқы саясат. «Ұсталғандар Шыңжаң лагерлерінен ағып жатыр: үй қамауы немесе мәжбүрлі еңбек осы уақытқа дейін бостандыққа шыққандардың көпшілігін қоғаммен қарым-қатынас жасау арқылы күтуде», 2019 ж. 18 қаңтар, [Foreignpolicy.com/2019/01/18/detainees-are-trickling-ШҰАР-дан-тыс-лагерлер/](https://foreignpolicy.com/2019/01/18/detainees-are-trickling-ШҰАР-дан-тыс-лагерлер/)

552 Amnesty International сұхбаты.

553 Сондай-ақ қараңыз: Рейд Стэндиш, Әйгерім Төлеуханова, Сыртқы саясат, «Қазақтар Қытайдың тұтқындау лагерлері туралы үнсіз қалғысы келмейді: белсенділер Шыңжаңда қамауда отырғандар үшін сөйлейді - өз үкіметіне ұнамаса да», 2019 ж. 4 наурыз, [Foreignpolicy.com/2019/03/04/961387-concentrationcamps-china-XUAR-internment-kazakh-muslim/](https://foreignpolicy.com/2019/03/04/961387-concentrationcamps-china-XUAR-internment-kazakh-muslim/)

554 Қараңыз: Кэтрин Путц, Дипломат, «Абайлаған Қазақстан Шыңжаңдағы қайта тәрбиелеу лагерлеріндегі қазақтар туралы Қытайға қарсы тұруда: Астана Пекинді, тіпті Шыңжаңдағы қайта тәрбиелеу лагерлерінде ұсталған өз азаматтарының атынан да тым қатты қысым жасай алмайды», 2018 ж. 14 маусым, thediplomat.com/2018/06/carefully-kazakhstan-confronts-china-about-kazakhs-in-xinjiang-re-education-camps/; Брюс Панниер, «Азат Еуропа» радиосы, «Қазақстан Қытайға жоғалып кеткендер бойынша қарсы тұр», 2018 жылғы 1 маусым, www.rferl.org/a/qishloq-ovozi-kazakhstan-confronts-china-over-disappearances/29266456.html; Qazak Times, «Қытайдағы қазақ диаспорасының мәселелері бойынша кеңесу жалғасуда», 2017 жылғы 17 қараша, qazaqtimes.com/en/article/28539

555 Amnesty International сұхбаты.

556 Amnesty International сұхбаты.

557 Amnesty International сұхбаты.

558 Amnesty International сұхбаты.

559 Amnesty International сұхбаты.

2017 жылға дейін Шыңжаң, Қашғар қаласындағы Қарқи Дерваза мешіті.

👁 Карқи Дерваза мешіті мақсаты өзгеріп, жөндеуден өткеннен кейін. Шыңжаңда мешіттер мен басқа да діни орындар қиратылды немесе мақсаты өзгерді.

бара аласыз» деді. Неге екенін айтпады. Олар хуэйлерді немесе ұйғырларды емес, қазақтарды ғана жай босатып жіберді», - деді Асылбек Amnesty International-ға.⁵⁶⁰

Кейбір бұрынғы тұтқындар олардың босатылуын бастапқыда ұсталу себебімен байланысты деп санайды; кейбір «қылмыстары» үшін, әсіресе дінге қатысты қылмыстары үшін ұсталғандардың босатылу ықтималдығы әлдеқайда төмен деп есептелді.⁵⁶¹ Бұл жаппай түрмеге түсіру науқаны мен тұтқындау лагерлер жүйесінің басқа да бірнеше аспектілеріне сәйкес келеді. Діни себептермен лагерлерге жіберілгендер әдетте «қатаң» немесе «өте қатаң» тәртіптегі лагерлерге түскендіктен, Телеграмға сәйкес, босатудың міндетті шарты болып табылатын кез келген «өте қатаң» санаттан қалыпты санатқа өтуі, ең болмағанда, ұзағырақ уақыт қажет етеді.

Сұхбаттар және бұрынғы тұтқындар сипаттаған босатылғанға дейін өткен рәсімдік қадамдар Телеграмда баяндалған процеске жалпы сәйкес келеді. Бұрынғы тұтқындардың көпшілігі бостандыққа шығар алдында лагерь мен басқа да мемлекеттік қызметкерлерден, көбінесе әртүрлі мемлекеттік органдардың бірнеше шенеуніктері тарапынан сұрақталған.⁵⁶² Телефонында WhatsApp бар болғаны үшін ұсталғанын айтқан Нұргүлдің айтуынша, босату рәсіміне әртүрлі деңгейдегі ресми өкілдер қатысты. «Бұл босату туралы тыңдау сияқты. Лагерге мемлекеттік қызметкерлер келді. Құжаттарымды тексерді, жақсардым ба, отбасым орындады ма деп сұрады. Достарымнан, көршілерімнен мен туралы сенімді ме деп сұрады», – деді ол.⁵⁶³

Босату алдындағы сұхбаттарда қойылған сұрақтар ұқсас сценарий бойынша болды. Ұсталғандардан олардың діни әдет-ғұрыптары, шетелдегі байланыстары және тұтқын кезінде бірнеше рет сұралған басқа да тақырыптар сұралды. Тұтқындардың бәрінен «қылмыстарын мойындау», бұрынғы мінез-құлқы дұрыс емес екенін мойындау, алған білімін қаншалықты бағалайтынын білдіру, ойларының қалай «өзгергенін» түсіндіру, қайта олай әрекет жасамайды және көбінесе исламды теріске шығару туралы ант беру талап етілді. Сондай-ақ қамауға алынғандар босатылғаннан кейін не істеуді жоспарлағанын түсіндіруге міндетті болды.⁵⁶⁴

Бұрынғы тұтқындар бостандыққа шығу үшін барлық сұрақтарға бұл шындық па, жоқ па, ол билік өкілдері қалағандай жауап беруі керек деп есептеді. Айтуған Amnesty-ға бостандыққа шығар алдында бірнеше апта ішінде оны төрт түрлі мемлекеттік қызметкерлер тобынан – «мектеп» деңгейінде (яғни, лагерь деңгейінде), аудан, облыс, автономиялық аймақ деңгейінде сұхбат алып, ұқсас сұрақтар қойып, белгілі бір жауаптар беруді талап еткеніне сенімді болғанын айтты:

Барлық [сұхбаттар] бірдей болды. [Олар:] «Не үйрендің? Ойларыңыз өзгерді ме? Сіз Қытайды жақсы көресіз бе? Бостандыққа шыққанда не істейсің? Қайта білім алғаныңызды бағалайсыз ба?» Біз барлық сұрақтарға оң жауап беруге мәжбүр болдық, әйтпесе түрмеге жібереді. Біз мұны білеміз... [Төрт сұхбаттың] әрқайсысы бір-екі апталық аралықта болды және 30-дан 60 минутқа дейін созылды... Бізді [тұтқындаған кезде] олар [ұстаудың] бір себебін жазды, біз оны істемесек те... [Босатқанға дейін] бірдеңе жазу керек еді. [Жазғанымызды сол себептен бастауыңыз керек болған]. Содан кейін намаз оқымайтыныңызды, мешітке бармайтыныңызды және Қытайдың барлық заңдарын ұстанатыныңызды білдіретін пішінді көшіріп алу керек болған».⁵⁶⁵

Өңгімелесу процесінің соңына қарай тұтқындар бірнеше хат жазуға және оған қол қоюға, бірнеше ресми құжаттарға, оның ішінде «мойындау» хаты, «алғыс» хаты және лагерде болғанын кез келген адамға, соның ішінде олардың отбасы мүшелеріне, әсіресе шетелдік азаматтарға айтпау туралы

560 Amnesty International сұхбаты.

561 Amnesty International сұхбаты.

562 Amnesty International сұхбаты.

563 Amnesty International сұхбаты.

564 Amnesty International сұхбаты.

565 Amnesty International сұхбаты.

кем дегенде бір құжатқа қол қоюға мәжбүр етті.⁵⁶⁶ Бұрынғы тұтқындар босатудың алдында көптеген құжаттарға қол қою керек болғандарын айтты. «Мен бостандыққа шығу үшін 19 құжатқа қол қоюым керек болды», - деді Дәулет.⁵⁶⁷

Қазақстанға барғаны үшін ұсталғанын айтқан Нұргүл Amnesty International ұйымына бостандыққа шығар алдында үш хат жазып, қол қою керек болғанын айтты.

Бостандыққа шығар алдында партияға алғыс хат жазып, бізді тамақтандырып, тәрбиелегені үшін алғыс айтуым керек еді. Ал маған Қазақстанға барып, қателік жібердім деп мойындау хат жазуға тура келді... Шығу үшін Сізге үш хат керек еді. [Үшіншісі] лагердегі тәжірибеміз туралы ешнәрсе айтуға рұқсат етілмейтіні, егер айтсам, сотталуға және лагерге қайтаруға келіскенім туралы болған.⁵⁶⁸

Барлық тұтқындарға лагерлер туралы ақпаратты жария етсе, олар қайтадан тұтқындаланатынын немесе түрмеге жіберілетінін анық айтты. Бұрынғы тұтқындарға отбасы мүшелері де лагерлерге жіберілетіні туралы айтылды. Қазақстандық тұтқындардың үлкен тобымен бірге бостандыққа шыққан Нұрислам Amnesty International ұйымына лагерь қызметкерлері бостандыққа шығар алдында топқа егер олар лагерлер туралы бірдеңе жарияласа, әйелдерімен бірге лагерлерге қайтарылатынын айтқанын айтты.⁵⁶⁹ Айдар Amnesty-ға айтқандай, ол босатылғанға дейін партияға алғыс хат жазуы және ештеңе жарияламауға, әйтпесе оның отбасы жаза ретінде лагерге жіберіледі деп ант беруі талап етілді:

[Лагерде соңғы рет жауап алғанда], бостандыққа шығудан бірнеше күн бұрын, мен [барған] шет елде не болғанын жазуға тура келді. Және коммунизм мен демократия туралы жазу. Мен коммунизмді мадақтау және демократияны менсінбеу керек екенін білдім, сондықтан мен солай істедім. Егер мен лагерде болған оқиға туралы айтатын болсам, онда ата-анам сотталатынын жазуға тура келді. Содан кейін қол қойып, саусақ ізін қағазға қоюға тура келді.⁵⁷⁰

Кейбір бұрынғы тұтқындарға лагерде болғандарын мойындамау керектігі айтылды.⁵⁷¹ Кейбіреулері бостандыққа шыққаннан кейін достары мен туыстарына не айту керектігін үйреткен деп айтты.⁵⁷² Тәжігүл Amnesty International ұйымына бостандыққа шығар алдында полиция бөліміне жеткізілді, онда оған макияж жасап, тамақтандырды деп айтты. Бір апта ішінде одан қайта-қайта жауап алынды, осы уақыттың ішінде олар оған түсіргісі келетін бейнеролик үшін не істеу керектігін айтты: «[Мені босатқанға дейін] ҚКП туралы жақсы сөздер айтып, олар мен үшін не істеді, ел қаншалықты күшті болды, [шетелдегі ұйғыр ұйымы] террористік әрекеттер жасады деп, бейне түсіріуім керек болды».⁵⁷³

Дариға Amnesty ұйымына Қазақстанға қайтуға рұқсат алу үшін лагерде болған уақыты ерікті болғанын, лагерде өзін жақсы көретінін және осы уақыт ішінде көптеген құнды нәрселерді үйренгенін көрсететін, сол жерде болған уақыты туралы, діннің неге жаман екені туралы өте егжей-тегжейлі бейнеролик жасау керек екенін айтты. «Мен бұларды айтқым келмеді», - деді ол. «Мен оларды балаларымды көру үшін айтуым керек еді».⁵⁷⁴

566 Amnesty International сұхбаты; сондай-ақ Элисон Киллинг және Мера Раджагопалан, BuzzFeed News, Олардың көргендері: бұрынғы тұтқындар Қытайдағы қамау лагерлерінің сұмдықтары туралы егжей-тегжейлі айтты, 2020 жылғы 27 тамыз, www.buzzfeednews.com/article/alison_killing/china-ex-prisoners-horrors-xinjiang-camps-ughurs; Эмили Раухала мен Анна Фифилд, Вашингтон Пост, «Ол қытайлық лагерлерден аман қалып, Вирджинияға жетті. АҚШ оның қалуына рұқсат бере ме?», 2019 ж. 17 қараша, www.washingtonpost.com/world/2019/11/17/she-survived-chinese-internment-camp-made-it-virginia-will-us-let-her-stay/?arc404=true

567 Amnesty International сұхбаты.

568 Amnesty International сұхбаты.

569 Amnesty International сұхбаты.

570 Amnesty International сұхбаты.

571 Amnesty International сұхбаты.

572 Amnesty International сұхбаты.

573 Amnesty International сұхбаты.

574 Amnesty International сұхбаты.

Сондай-ақ, тұтқындардың отбасы мүшелерін, егер олардың отбасы мүшелері лагерде болғаны туралы айтса, қамауға аламыз деп қорқытқан. Ауыл әкімшілігінің кеңсесінде жұмыс істейтін Бәтиманың айтуынша, бостандыққа шықпақшы болған тұтқындардың отбасы мүшелеріне билік өкілдері телефон соғып, туыстарының лагерде болғанын айтпауды ескертіп, журналистерге айтса, түрмеге қамаламыз деп қорқытқан.⁵⁷⁵

Ұсталғандар қажетті шарттарды орындағаннан кейін үйлеріне қайтуға рұқсат етілді; дегенмен, олар мұны олардың қозғалысы мен бірлестіктерін шектейтін қатаң шарттардың астында жасауға мәжбүр болды.⁵⁷⁶

6.3 ТҰТҚЫНДАУ ЛАГЕРІНЕН БОСАТҚАННАН KEЙІН БҰРЫНҒЫ ТҰТҚЫНДАРҒА КӨЗҚАРАС

Тұтқындау лагерлерден үйлеріне қайтарылғаннан кейін бұрынғы тұтқындар адам құқықтарына, әсіресе олардың жүріп-тұру еркіндігіне қатысты одан әрі қатаң шектеулерге тап болды. Бұл шектеулер Шыңжаңдағы этникалық саны аз топтардың барлық өкілдеріне бағытталған кемсітушілік саясаттың қосымшасы болды (2.3-тарауды қараңыз).

Amnesty International-ға сұхбат берген бұрынғы тұтқындардың барлығы олардың электронды және жеке бақылауға алынғанын және мемлекеттік қызметкерлер мен кадрлардың тұрақты бағалауынан өткенін айтты. Лагерден босатылғаннан кейін бірнеше бұрынғы тұтқындармен жұмыс істеген Еркінбек Amnesty ұйымына мемлекеттік қызметкерлер оның жұмыс орнына үнемі келіп, әріптестеріне сұрақ қойғандарын айтты.⁵⁷⁷

2-тарауда талқыланғандай, Шыңжаңдағы бұрынғы тұтқындар үшін өмірдің ең жаман жақтарының бірі - үкімет бақылаушыларының болуы. Бұрынғы тұтқындардың барлығы дерлік мемлекеттік қызметкерлер немесе кадрлар лагерден шыққаннан кейін олармен бірге үйлерінде айына бірнеше түн түнеуге міндетті болғанын хабарлады.⁵⁷⁸ Бірнеше бұрынғы тұтқындар лагерде болған кезде олардың отбасы мүшелері бақылаушылармен бірге болуын қамтамасыз етілуі талап етілгенін хабарлады.⁵⁷⁹

Ұсталғандардың отбасы мүшелері де қамаудағы туыстарын босату кезінде және одан кейін құқықтары қосымша шектелуіне тап болды. Бұл шектеулер қосымша бақылауға алуды, үйлерін тінтуді және олардың қозғалысын одан әрі шектеуді қамтыды.⁵⁸⁰ Ибрахим Amnesty-ға лагерде болған кезде отбасының бостандықтары қалай шектелгені туралы білгенін айтты: «Мен лагерде болған кезде отбасым еркіндікте деп ойлады, бірақ олардың үй қамағында екенін білдім. Олар көшуге рұқсат сұрауға мәжбүр болды... Кадр олардың үйіне үнемі келіп тұрды... Көшеде [үйдің алдында] камера болды», - деді ол.⁵⁸¹

Көптеген бұрынғы тұтқындар бостандыққа шыққаннан кейін достары, туыстары және қауымдастықтары тарапынан шеттетілгенін хабарлады.⁵⁸² Пәтигүл Amnesty ұйымына оның Қытайдан кету маңызды себебі ретінде әлеуметтік шеттетілу болғанын айтты:

[Қазақстанға] қайтып келуге шешім қабылдаған себебім, мені «қауіпті адам» деп атағаннан кейін, тіпті достарым мен отбасым да менен қашып кетті. Барлығы мені, тіпті қоғамдық жиындардан да шығаруға тырысты... Ал қауіпсіздік қызметкерлері маған сұрақтар қоя берді. Мен жұмыс істеген бөлімшенің бастығы да... Мен ешқашан қылмыс жасамасам да, олар мені қылмыскер деп санады.⁵⁸³

575 Amnesty International сұхбаты.

576 Amnesty International сұхбаты.

577 Amnesty International сұхбаты.

578 Amnesty International сұхбаты.

579 Amnesty International сұхбаты.

580 Amnesty International сұхбаты.

581 Amnesty International сұхбаты.

582 Amnesty International сұхбаты.

583 Amnesty International сұхбаты.

Бұрынғы тұтқындар мен олардың отбасы мүшелерінің бостандыққа шыққаннан кейінгі жағдайы туралы Amnesty-ға берілген айғақтар журналистер мен басқа да тергеушілерге берілген дәлелдемелерге, сондай-ақ бұрынғы тұтқындарға олар бостандыққа шыққаннан кейін қандай әрекет жасалу керектігін белгілейтін жария етілген мемлекеттік құжаттарға сәйкес келеді. Осындай дәлелге Телеграмдағы әрбір бұрынғы тұтқынның қатаң бақылауға алынуын, бағалануын және лагерден шыққаннан кейін «бір жыл бойы тасадан шығармауын» талап ететін нұсқау кіреді.⁵⁸⁴

“ҮЙРЕНУ” ЖАЛҒАСЫ

Amnesty International-мен сөйлескен бұрынғы тұтқындардың барлығы дерлік бостандыққа шыққаннан кейін қытай тілі мен саяси идеология бойынша сабақтарға қатысуға міндетті болды.⁵⁸⁵ Ешқашан қамауға алынбаған этникалық саны аз топтар өкілдері де сабаққа жиі қатысуға міндетті болды; дегенмен, бұрынғы тұтқындар әдетте күніне екі-үш сағат артық оқуға мәжбүр болды.⁵⁸⁶ Кейбір тұтқындардың отбасы мүшелері де күніне бірнеше сағатқа сабаққа баруға мәжбүр болды.⁵⁸⁷ Бұрынғы тұтқындар босатылғаннан кейін хабарлауынша, сабақ кезінде олар «мойындау және өзін-өзі сынау» хаттарын жазуды жалғастырып, оларды бағалау үшін жергілікті кадрларға беруі талап етілді.⁵⁸⁸ Бұрынғы тұтқындардың бірі өз ауылындағы қазақтар мен ұйғырлардың бөлек сабақтарға баруы керек екені хабарланды.⁵⁸⁹ Бірнеше тұтқындар хабарлағандай, бұл сабақтарға ұлты хань қытайлардың қатысуы міндетті болмаған.⁵⁹⁰

Amnesty-ға көптеген сұхбат берушілер этникалық саны аз топтардың барлық өкілдері әр дүйсенбі күні таңертең ту көтеру рәсімдеріне қатысуға міндетті болғанын айтты.⁵⁹¹ Бұл рәсім барысында бұрынғы тұтқындарды көбінесе қылмыстарын көпшілік алдында «мойындауға», экстремизмге қарсы сөйлеуге, экстремист болғаны үшін кешірім сұрауға, жұқтырған идеологиялық вирустардан арылғанын айтуға мәжбүрлеген.⁵⁹² Бұрынғы тұтқындар Amnesty ұйымына ауыл туын көтеруге этникалық саны аз топтар ғана қатысуға міндетті екенін айтты. Мерьямгүлдің айтуынша, лагерде болмаған ауыл тұрғындары да баруға міндетті болған, бірақ шын мәнінде аз ұлттар ғана баруға мәжбүр болған: «Тек ұйғырлар барады. [Хань] қытайлықтар, олар бізге күледі», - деді ол.⁵⁹³

Бір жылдан астам лагерде болып, босатылғаннан кейін көп ұзамай Дариғаға ҚКП-ны мадақтайтын және басқаларға дінді ұстанбауға нұсқау беретін мәлімдемені жазуды, содан кейін ту көтеру рәсімінде оны оқуға бұйрық берді:

Маған: «Мен Дариғаның қызымын... Мен лагерде болдым... өйткені мен қателестім, енді партияның арқасында қателіктерімді түзеттім... және партияға рахмет, қазір дұрыс өмір сүремін» деп айтты. Олар мені дұрыс жолға салды.» Мен тағы діндар болмау керектігін, бұл дұрыс емес екенін айтуым керек еді. Біз дұға етпеуіміз керек. Біз әрқашан партияны ұстануымыз керек.

Туды көтеру рәсімінде тұтқындардың отбасы мүшелері де сөз сөйлеуге мәжбүр болды. Болат Amnesty International ұйымына ту көтеру рәсімінде ағасын ол туралы айтуға мәжбүрлегенін айтты. «[Менің ағам] мен туралы «ауруы» бар екенін және ол ұялып, өкінетінін мойындауға мәжбүр болды», - деді ол.⁵⁹⁴

584 Телеграм (бұрын келтірілген), 17-тармақ.

585 Amnesty International сұхбаты.

586 Amnesty International сұхбаты.

587 Amnesty International сұхбаты.

588 Amnesty International сұхбаты.

589 Amnesty International сұхбаты.

590 Amnesty International сұхбаты.

591 Amnesty International сұхбаты.

592 Amnesty International сұхбаты.

593 Amnesty International сұхбаты.

594 Amnesty International сұхбаты.

© 2017 жылға
дейін имам
Азим зияратында
намаз оқып
жатқандар.

БҰРЫНҒЫ ТҰТҚЫНДАРДЫҢ ҚЫТАЙ ІШІНДЕ ЖҮРІП-ТҰРУ БОСТАНДЫҒЫН ШЕКТЕУ

Бұрынғы тұтқындардың бәрінің лагерден босатылғаннан кейін жүріп-тұру еркіндігіне айтарлықтай шектеулер қойылды. Барлығына дерлік өз ауылынан немесе елді мекенінен шығуға тыйым салынды. Егер оларға кетуге рұқсат етілсе, олардан биліктен алдын ала жазбаша рұқсат алу талап етілді.⁵⁹⁵ Бұрынғы ұсталған адам ұсынған құжатқа сәйкес, рұқсат беру туралы өтінішті төрт түрлі жергілікті мемлекеттік органдары, оның ішінде полиция бөлімшесі және партия Комитеті мақұлдауы керек еді.

Бұрынғы тұтқындардың кейбіреулері бірнеше айға ұйқамақ түріндегі қосымша қамауға алынды. Көбісі полицияға немесе ауыл әкімдеріне күнделікті тексеруге баруға мәжбүр болды. Кейбір бұрынғы тұтқындар бірнеше апта немесе ай бойы ауыл әкімшілігінде немесе полиция бөлімшесінде тұруға мәжбүр болды.⁵⁹⁶

Айтуған Amnesty-ға бостандыққа шыққаннан кейін оның жүріп-тұруын қалай шектегенін айтты: «Мен бес ай бойы бақылауда болдым. Мен ауылда ғана болдым. Рұқсатсыз кете алмадым. Күнде таңертең ауыл кеңсесіне есеп беруге тура келді. Маған ауылдан шығуға ауыл бастығынан рұқсат алу керек болған», – деді.⁵⁹⁷

Көптеген бұрынғы тұтқындар лагерден шыққаннан кейін бірнеше ай бойы олардың жеке куәліктері бақылау бекеттерінен өткен сайын немесе ауылынан шыққанда үнемі дабыл болғанын хабарлады.⁵⁹⁸ Жеке куәлік дабыл қаққаннан кейін бұрынғы тұтқындарды қамауға алғандағыдай және лагерде болған кезде сұралған сұрақтар жиі қойылатын.⁵⁹⁹ Қазақстанға келгені үшін бір жыл бойы ұсталған Махаббат Amnesty International ұйымына қамаудан босатылғаннан кейін оның жүріп-тұруы қалай шектелгенін айтты:

Мен бостандыққа шыққаннан кейін... бұл ұйқамақ болды. Жеке куәлігім сканерлеген сайын өшіп қалды... Басқа қалаға баруға рұқсат етілмеді. Көшеде де лагерь сенің соңынан ереді... Тамақ алуға барсам да, лагерде болдым деп анкетаны толтыруым керек еді. Бұл ұят болды... Менің қызым [басқа қалада] тұрды, бірақ мен осы себепті оған бара алмадым. Көшеге шығып, полицияның сізді қоршап алғанын елестете аласыз ба?⁶⁰⁰

Басқа бұрынғы тұтқындар Amnesty-ға босатылғаннан кейін біраз уақыт олардың жеке куәліктері тәркіленгенін айтты. «[Мен сабақта немесе туды көтеру рәсімінде болмаған кезде] қалған уақытта үйде отыруға тура келді, өйткені инспектор кез келген уақытта келе алады. Мені үнемі осы жерлердің бірінен табуға тура келді. Менің жеке куәлігім алынды. Мен еркін болған жоқпын», - деді Айсанәлі Amnesty-ға.⁶⁰¹

Бірнеше айдан кейін кейбір жүріп-тұру шектеулері азая бастады. Көптеген бұрынғы тұтқындар алты айдан кейін кейбір шектеулер жойылғанын хабарлады.⁶⁰² Басқалары Amnesty ұйымына олардың жүріп-тұруына шектеулер бір жылға созылғанын айтты.⁶⁰³ Бұрынғы тұтқындардың бірі Amnesty ұйымына оның жүріп-тұруына қойылған шектеулер босатылған кезде басқаларымен бір мезгілде жойылғанын айтты.⁶⁰⁴

Бұрынғы тұтқындардың отбасы мүшелері де олар лагерде болған кезде өздерінің жүріп-тұруына қатаң шектеулер қойылды деп айтты. Бұрынғы тұтқындардың отбасы мүшелері ауылдарынан кету үшін жергілікті шенеуніктерден рұқсат алуы керек болғанын айтты.⁶⁰⁵

595 Amnesty International сұхбаты.

596 Amnesty International сұхбаты.

597 Amnesty International сұхбаты.

598 Amnesty International сұхбаты.

599 Amnesty International сұхбаты.

600 Amnesty International сұхбаты.

601 Amnesty International сұхбаты.

602 Amnesty International сұхбаты.

603 Amnesty International сұхбаты.

604 Amnesty International сұхбаты.

605 Amnesty International сұхбаты.

Имам Азим мешіті
мақсаты өзгергеннен
кейін. Шыңжаңда үлкен
маңызы бар қасиетті орындар
мен басқа да діни және
мәдени орындар қиратылды
немесе мақсаты өзгерді.

БҰРЫНҒЫ ТҰТҚЫНДАРДЫҢ ЕЛІНЕН КЕТУ БОСТАНДЫҒЫН ШЕКТЕУ

Бұрынғы тұтқындардың көпшілігі Amnesty ұйымына өздерінің жүріп-тұру бостандығын қалпына келтіру - шетелге шығу және кейбір жағдайларда Қытайда туған ауылдарынан тыс саяхаттау - жазбаша түрде келіскен бір немесе бірнеше кепілдердің болуына байланысты болғанын айтты. Лагерь жүйесі туралы айтса не ақпаратпен бөліссе, кепіл ретінде қалған адам лагерге жіберіледі⁶⁰⁶. Бір кәрі әйел Қытайдан кету үшін көп адамның кепіл ретінде керек болғанын айтты.⁶⁰⁷

Шыңжаңдағы саны аз топтардың шетелге шығуы жылдар бойы қиындай келді.⁶⁰⁸ Шектеулер 2015 және 2016 жылдары этникалық саны аз топтар өкілдерінің төлқұжаттарын билікке тапсыру қажет болған кезде күшейе түсті. 2017 жылдан бері ұйғырлардың Қытайдан кетуі мүмкін емес болды (шетелге шығуға әрекеттенген этникалық саны аз топтар өкілдері тап болатын қиындықтар туралы толығырақ 2.3-тарауды қараңыз).⁶⁰⁹

Қазақтардың жүріп-тұруы да шектелді; дегенмен Қазақстан азаматтығы бар немесе Қазақстанмен туыстық қатынасы берік кейбір адамдар Қытайдан кете алды. Кейбір сарапшылардың пікірінше, қазақстандықтар Қазақстан шенеуніктерінің дипломатиялық араласуынан немесе Қазақстанда орналасқан құқық қорғау ұйымдарының әрекеті нәтижесінде босатылған болуы мүмкін.

Кетер алдында адамдар төлқұжаттарын қайтарып алу және шетелге шығуға рұқсат алу үшін таусылмас бюрократиялық процестен өтуі керек.⁶¹⁰ Бұрынғы тұтқындар қауіпсіздік қызметкерлерінің кезекті жауап алуға тап болады және олар туралы ештеңе айтпайтыны, әйтпесе олардың отбасы мүшелері лагерге жіберілетіні туралы қосымша құжаттарға қол қоюы керек болды.

Ұсталғандардың біразы елден шықпас бұрын бейне айғақтар беруге мәжбүр болды. Бірнеше ай бойы Қазақстанға баруға рұқсат алуға тырысқан Алдияр Amnesty International ұйымына кетуге рұқсат алу алдында лагерде алған білімінің пайдасын дәріптейтін бейне түсіруге мәжбүр болғанын айтты.

Бір аптадан кейін [төлқұжатымды қайтарып алған соң] полициядан адамдар маған қайта қоңырау шалды. Содан кейін олар менің төлқұжатымды қайтадан алып, оны аудан деңгейіндегі шенеунік [формаға] қол қойғанша сақтайтындарын айтты. Содан кейін олар маған лагерь туралы немесе Қытай Халық Республикасының құпиялары туралы ештеңе ашпаймын деп қол қоюға бір жапырақ қағаз берді, мен оған қол қойдым. Мен айтпаймын деп ант бердім... Қол қойған соң үйіме үш-төрт кадр келді. Олар камераларымен келді. Олар мені түсірудің алдында маған не айту керектігін айтты - мен мектепке бардым, мен білім алдым және мен үкіметке білім алу мүмкіндігіне риза екенімді айттым ... Камераға қарап, партия маған жақсы қамқорлық жасап, үкіметтің кедейлерге көмектесіп жатқанын... және өзім үйренуден өткен мектепте жеті-сегіз ай бойы мұғалім мен басқалары достық қарым-қатынаста болдық және олар мені жақсы оқытты ... Маған осыны айту тапсырылды, сондықтан мен айттым. Олар таспаны сақтап қалды. Олар маған жаман ештеңе айтпа деп қайталады. Содан кейін қағазға қол қоямын деген жерге қол қойдым. Сосын төлқұжатымды қайтарып берді. [Сосын мен елден кеттім].⁶¹¹

606 Amnesty International сұхбаты.

607 Amnesty International сұхбаты.

608 Human Rights Watch қараңыз, «Бір төлқұжат, екі жүйе: Қытайдың тибеттіктер мен басқалардың шетелге саяхатын шектеуі», 2015 жылғы 13 шілде, www.hrw.org/report/2015/07/13/one-passport-two-systems/chinas-restrictions-foreign-travel-tibetans-and-others

609 Эдвард Вонг, Нью-Йорк Таймс, Батыс Қытайдағы Шыңжаңның кейбір бөліктерінде полиция төлқұжаттарды тәркілеуде», 2016 жылғы 1 желтоқсан, www.nytimes.com/2016/12/01/world/asia/passports-confiscated-XUAR-china-uyghur.html; Human Rights Watch, «Қытай: Шыңжаңдағы төлқұжаттар ерікті түрде қайтарылып алынды: Ұйғыр мұсылман аймағы тұрғындарының жол жүруіне бақылау күшейтілді», 2016 жылғы 21 қараша, www.hrw.org/news/2016/11/22/china-passports-arbitrarily-recalled-XUAR; Ұйғыр адам құқықтары жобасы, «Қару болған төлқұжаттар: ұйғыр азаматсыздығы дағдарысы», 2020 жылғы сәуір, docs.uhrp.org/pdf/Weaponized_Passports.pdf

610 Amnesty International сұхбаты.

611 Amnesty International сұхбаты.

Ибрахим Amnesty ұйымына оның отбасы Қазақстанға баруға төлқұжат алу үшін бірнеше рет сұрақталғанын айтты. Қауіпсіздік қызметкерлері оған лагерде болған оқиға туралы айта алмайтынын және ол жағдай туралы ешқашан ештеңе айтпаймын деп видеоға ант беру керек екенін бірнеше рет айтты. Оның ата-анасынан да кепілдік хаттарға қол қояды талап етті. «Менің ата-анам: «Мен өз келісімді беремін және егер ұлым шетелдік БАҚ-қа сөйлеп, лагерде болған оқиғаны жария етсе, мені лагерге апарды» деп айтуы тиіс болған», - деді ол Amnesty-ға.⁶¹² Бірнеше айдан кейін оның отбасына төлқұжат берілді.

Кете алған бұрынғы тұтқындарды уақытында оралмаса, жазалаймыз деп жиі қорқытатын.⁶¹³ Хайна Қазақстанға келгеннен кейін шенеуніктердің оны үнемі қудалауын Amnesty ұйымына айтты. «Қазақстанға келгенде мен еркінмін деп ойладым... Бірақ [үкімет өкілдері] телефон соғып жатыр. Олар маған ешқашан бейбіт өмір сүруге мүмкіндік бермейтінін түсіндім», - деді ол.⁶¹⁴ Бұрынғы тұтқындар Amnesty ұйымына олардың отбасы мүшелері елден кеткені үшін лагерлерге жіберіледі деп сенеді.⁶¹⁵

Бұрынғы тұтқындар мемлекеттік қызметкерлердің өздеріне телефон соғып, қайтып оралмаса немесе сөйлейтін болса, отбасы мүшелерін лагерге жібереміз деп қорқытқанын хабарлады. Мердан Амнистияға Шыңжаңнан кеткенде, уақытында оралмаса, лагерге жіберілетінін айтты. Ол дереу оралмаған соң, полиция оған телефон соғып, егер қайтып келмесе, әкесі мен қайын атасын лагерге апаратынын айтты.⁶¹⁶

Шетелде тұрып жатқан бұрынғы тұтқындар Шыңжаңдағы үкімет шенеуніктерінің қатысуымен отбасы мүшелері телефон соққанын айтып, қайтып оралуын өтініп, егер келмесе, отбасы мүшесі лагерге жіберілетінін айтты. Қуаныш Amnesty ұйымына полицияның оны ұлы арқылы шақырғанын, ал оның ұлы өзі қайтып келмесе, ұсталатынын айтты.⁶¹⁷ Сол телефон қоңырауынан бері Қуаныш отбасымен сөйлесе алмай жүр. «Мен балаларымның қайда екенін білмеймін. Менде ешқандай ақпарат жоқ», - деді ол.

6.4 «ЕҢБЕК ЛАГЕРІ»

Бұрынғы тұтқындардың айғақтары көптеген адамдар үшін қамау жүйесінде және Шыңжаңдағы ұйғырларды, қазақтарды және басқа этникалық саны аз топтарға бағытталған «үйрету арқылы өзгерту» жүйесінде міндетті еңбек маңызды бөлігі анық бар екенін көрсетеді. Бұл бөлігі Телеграмда да көрсетілген, егер ұсталған адам босатуға дайын деп танылса, соңғы бағалауды жүргізген топ сонымен бірге қамауға алынған адамның босатылғанға дейін «қарқынды үйрену» үшін «дағдыларын арттыру сыныбына» бару ниетін анықтайтыны белгілі болды.⁶¹⁸

Мұны Қытай билігі «ерікті» дағдыларды үйрену және жұмысқа орналастыру бағдарламасы ретінде сипаттағанына қарамастан, Amnesty-мен сөйлескен кейбір тұтқындар оларды ең аз жалақымен жұмысқа немесе «оқыту орындарына» қабылдаудан басқа таңдау немесе өзіне ие болуға мүмкіндік бермейтін, еңбек жағдайы нашар, кемсітетін жұмыс ортасы және жүріп-тұру еркіндігі шектейтін келісімдерді сипаттады. Сондықтан бұл келісімдерді мәжбүрлі немесе міндетті еңбек мағынасында қарастырған жөн.⁶¹⁹

612 Amnesty International сұхбаты.

613 Amnesty International сұхбаты.

614 Amnesty International сұхбаты.

615 Amnesty International сұхбаты.

616 Amnesty International сұхбаты.

617 Amnesty International сұхбаты.

618 Телеграм (бұрын келтірілген), 18-тармақ.

619 ХЕҰ жалғыз немесе басқалармен бірге мәжбүрлі еңбектің болуы мүмкін екендігін көрсететін 11 «көрсеткішті» анықтады: осалдықты теріс пайдалану; алдау; жүріп-тұруды шектеу; оқшаулау; физикалық және жыныстық зорлық-зомбылық; қорқыту; жеке басын қуәландыратын құжаттарды алып қою; жалақыны ұстап қалу; қарыз құлдығы; еңбек және тұрмыс жағдайларын теріс пайдалану; және артық жұмыс уақыты; Халықаралық еңбек ұйымы, «ХЕҰ мәжбүрлі еңбек көрсеткіштері», www.ilo.org/global/topics/forced-labour/publications/WCMS_203832/lang-en/index.htm

МӘЖБҮРЛІ НЕ МІНДЕТТІ ЕҢБЕК

Халықаралық еңбек ұйымының (ХЕҰ) 29-конвенциясы «мәжбүрлі немесе міндетті еңбекті» «кез келген жазалау қаупімен кез келген адамнан өндіріп алынатын және аталған адамның өзі ерікті түрде ұсынбаған барлық жұмыс немесе қызмет» деп анықтайды.⁶²⁰ Келесі факторлар тәжірибеде мәжбүрлі еңбекті анықтау үшін қолданылуы мүмкін:

- Жазалау қаупі, оның ішінде зорлық-зомбылық шынайы болуы; қаржылық айыппұлдар (еңбекақыны төлемеу сияқты); құқықтарды немесе артықшылықтарды жоғалту; билік тарапынан айыпталу және депортациялау; болашақ жұмыстан шығару; немесе тамақтан, баспанадан немесе басқа қажеттіліктерден айыру.
- Жұмыс істеуге келісім жоқтығы, оның ішінде жүріп-тұру бостандығын шектеу немесе жұмыс орнында физикалық қамау; психологиялық мәжбүрлеу; жалақыны ұстап қалу және төлемеу; немесе жеке басын куәландыратын құжаттарды тәркілеу.⁶²¹ ХЕҰ комитеті жаза «қылмыстық санкциялар түрінде болуы қажет емес, бірақ құқықтар мен артықшылықтарды жоғалту түрінде де болуы мүмкін» деп мәлімдеді.⁶²²

«Ерікті түрде» деген ұғым ондай анық емес, бірақ ХЕҰ Сарапшылар комитеті «жұмыс немесе қызмет үшін «өзін ерікті түрде ұсыну» еркіндігін қарастыра отырып, осы еркіндікке кепілдік беретін немесе шектейтін заңнамалық және тәжірибелік негізді ескеру қажет екенін атап өтті. ... Қызметкердің «өз еркімен өзін ұсыну» еркіндігіне кедергі келтіретін сыртқы шектеу немесе жанама мәжбүрлеу тек заңдық құжат сияқты билік органдарының әрекетінен ғана емес, сонымен қатар жұмыс берушінің тәжірибесінен де туындауы мүмкін, мысалы, еңбек мигранттарды алдау, жалған уәде беру және жеке басын куәландыратын құжаттарды сақтау арқылы итермелеу немесе жұмыс берушінің қарамағында қалуға мәжбүрлеу; мұндай тәжірибелер Конвенцияның анық бұзылуын білдіреді».⁶²³

Amnesty International лагерден босатылғаннан кейін әртүрлі еңбек түрлеріне жіберілген 11 бұрынғы тұтқыннан сұхбат алды, оның ішінде үшеуі зауыттарға жіберілді.⁶²⁴ Кейбіреулері ауыл әкімшілігіне, полиция бөлімшелеріне немесе басқа да үкіметтік ғимараттарға жұмысқа жіберілді, онда олар жиі жағдайда қара жұмыс істеді.⁶²⁵ Біреуін совхозға жұмысқа жіберді, ал біреуін ауылдағы хань қытайына кадрлық жұмыстарға жіберді.⁶²⁶ Бір адам ұсталған соң лагерге қарауыл болып жұмысқа алынды. «Олар маған лагерде күзетші болып жұмыс істейтін болсам, босатуы мүмкін деп айтты», - деді Анарбек.⁶²⁷

Арзу Amnesty-ға бір лагерде алты ай болғаннан кейін оны басқа лагерге ауыстырғанын, фабрикаға жіберуге дайындалу үшін тігін үйреткенін айтты. Содан кейін ол бірнеше ай бойы мемлекеттік киім тігетін зауытта тұрып, жұмыс істеуге мәжбүр болды.

Күндіз [екінші лагерде] пластик орындыққа отыратынбыз. Мұғалім тіл мен киім тігуді үйретті. 21 күн ішінде [екінші лагерде болдық] екі-үш рет сабаққа бардық, әйтпесе камерада ғана болдық... Экрандағы мұғалімдер [басқа] сыныпта болды. Тек теледидардан киім тігуді көрсетті. Кейбір жігіттер [осы лагерде] екі жыл болды, бірде-бір станокқа қол тигізбеді... Содан кейін зауытқа көшетін адамдар тізімі шықты. Ұйғыр емес, қазақтар, қырғыздар, өзбектер... Сосын мені бес айға зауытқа жіберді, алдымен мемлекеттік киім тігуге. Сосын көйлектер

620 Мәжбүрлі немесе міндетті еңбек туралы ХЕҰ 29-Конвенциясы (1930 ж.), 2(1)-бап; Конвенцияны Қытай ратификациялаған жоқ, ол ХЕҰ-ның негізгі халықаралық еңбек стандарттарын белгілейтін сегіз «іргелі» конвенцияларының бірі болып табылады, оны ХЕҰ Басқарушы органы еңбектегі негізгі принциптер мен құқықтар болып саналатын субъектілерді қамтитын ретінде анықтады. Сондықтан, Қытай ХЕҰ-ның мүшесі ретінде ратификацияланбағанына қарамастан, әлі де конвенцияның ережелерін сақтауға міндетті. ХЕҰ-ға мүше 187 елдің ішінде Қытай Мәжбүрлі еңбек туралы конвенцияны ратификацияламаған сегіз елдің бірі. Сондай-ақ кез келген адамды мәжбүрлі немесе міндетті еңбек етуге талап ететін әркімге тыйым салатын АСҚПК 8(3)-бабын қараңыз.

621 Халықаралық еңбек бюросы, Мәжбүрлі еңбекке қарсы жаһандық альянс: Еңбектегі негізгі ұстамдар мен құқықтар туралы ХЕҰ Декларациясының жалғасы бойынша жаһандық баяндама, 2005 ж., 6-бет және 14-тармақ.

622 Халықаралық еңбек конференциясы, 1979 Мәжбүрлі еңбек туралы конвенцияға қатысты баяндамаларды жалпы шолу, 1930 (№ 29) және Мәжбүрлі еңбекті жою туралы конвенция, 1975, (№ 105), Сарапшылар комитетінің Конвенциялар мен ұсынымдар қолдану туралы баяндамасы, 65-ші сессия, Женева, 1979 ж., III-баяндама, 21-тармақ.

623 Халықаралық еңбек конференциясы, 2007 Мәжбүрлі еңбек туралы конвенцияға қатысты есептерге жалпы шолу, 1930 (№ 29) және Мәжбүрлі еңбекті жою туралы конвенция, 1975, (№ 105), Конвенциялар мен ұсыныстар қолдану туралы Сарапшылар комитетінің есебі, 96-сессия, Женева, 2007, III есеп, 38 – 40-тармақтар.

624 Amnesty International сұхбаты.

625 Amnesty International сұхбаты.

626 Amnesty International сұхбаты.

627 Amnesty International сұхбаты.

тіге бастадық. Мен күніне сегіз сағат жұмыс істедім. Мен аулада бір сағат жаттығатынымын... Шетелдегілерге емес, туыстарыма және достарыма қоңырау шалуға рұқсат етілді... Тексеру болған жоқ, бірақ бізге телефондар беріп, полиция қолданбасын орнатуды сұрады... Біз аптасына бес күн жұмыс істедік. Жалақы айына 1620 RMB [253 USD] болды... Біз шынымен де тиімсіз болдық. Біз мұны қалай істейтінімізді білмедік. Олар бізге сабақ беруге тырысу үшін бір аптаға қытайлық әйелді әкелді.⁶²⁸

Алдияр Amnesty-ға лагерден босатылған соң үш ай зауытта төмен жалақыға жұмыс істегенін айтты. Барлық жұмысшылар этникалық саны аз топтардың өкілдері болды, бірақ аға менеджерлер хань қытайлар болды:

[Лагерден шыққан соң] 10 күн бойы үйден шықпауымды бұйырды... Бір аптадан кейін маған қайта қоңырау шалып, мені тіркеуге алып, лагерде болған адамдардың тізімін жасады. Содан кейін олар тізімдегі адамдарды жинады, біз тігін фабрикасына бардық. Ол жаққа барудан басқа амалымыз қалмады... Жалақы аз еді. Жалақыға отбасымды асырау мүмкін емес еді. Бірінші айда [бізге төленді] 200 RMB [31 USD]... Зауыт [редакцияланған] аудан орталығының шетінде болды. Фабрикада тек аз ұлттар – ұйғырлар, қазақтар және хуэйлер жұмыс істеді. Фабриканың басшылары [тек] ханьдар болды... Фабрика киімдер, қолғаптар мен сөмкелер жасады.⁶²⁹

Amnesty-ға қамаудан шыққаннан кейін зауыттарға жұмысқа жіберілгені туралы баяндаған бұрынғы үш тұтқынның бәрі де ақыры аяғында сол зауыттардан кете алды. Бұл зауыт жұмысшылары басқа жұмысқа ауысса және басқа жұмыс беруші олар үшін жауапкершілікті өз мойнына алатын кепілдік хатқа қол қоюға дайын болса, үйлеріне қайтып оралуға мүмкіндік беретін саясатқа байланысты болды. Алдиярға зауыттан түнде шығуға рұқсат етілді, өйткені ол жақын жерде тұрды, бірақ онда басқа адамдар тұруы керек еді. Алдияр апта сайын [ауыл әкімшілігіне] не істегені туралы жазбаша есеп беруі керек болған.

Мен зауытта үш ай болдым. Үш айдан кейін мен ескі кәсібімді жасай аламын ба деп сұрадым. Олар: «Жарайды, бірақ жұмыс орныңыздан Сіз үшін жауапкершілікті алғаны туралы хат алып, жұмыс орныңыздың басшысы мекен-жайын беруіңіз керек» деді ... Мен [қол қойылған] қағазды және [орта мектепті] бітіргеннен кейін [жұмыс істеген жеріме] қайттым.⁶³⁰

Ибрахим Amnesty-ға лагерден босатқаннан кейін екі апта бойы зауытта жұмыс істеп, сонда тұрғанын айтты. Зауыттағы кейбір басқа жұмысшылар лагерден жіберілмеді; керісінше, отбасының басқа мүшесін лагерьге әкелген кезде зауытта жұмыс істеуге қысым жасады:

Бізді [зауытқа] апарды... Ғимараттар көп, адамдар көп болды... Маған үшінші қабатқа шығу керек болды... Олар бізге киім тігуді үйретті. Түскі ас ішіп отырғанда мен [сонда жұмыс істейтін] әйелдермен және қыздармен сөйлесіп, сол әйелдердің күйеулері немесе қыздардың әкелері лагерде екенін білдім. Сондықтан оларды сонда алып кетті. Егер бір отбасы [мүшелері] лагерде болса, әкесі немесе күйеуі тез шығуы үшін жұмыс істеу керек екенін білдім... Мен сонда [бірнеше] күн жұмыс істедім.... Мен бұрын бизнесмен болғанмын. Мен мұны түсіндірдім, олар мені жіберді... Фабриканың аты [редакцияланды]... бұл ауданда орналасқан... бұл зығыр фабрикасы... біз киім шығардық.⁶³¹

Басқа бұрынғы тұтқындар өздерінің лагерлерінен зауыттарға жұмысқа жіберілген адамдар туралы ақпарат берді.⁶³²

628 Amnesty International сұхбаты.

629 Amnesty International сұхбаты.

630 Amnesty International сұхбаты.

631 Amnesty International сұхбаты.

632 Amnesty International сұхбаты.

Бұл айғақ Шыңжаң билігі ұйғырларды және Шыңжаңдағы этникалық саны аз топтардың басқа да өкілдерін кейде лагерлерде алған «білімді» кеңейту ретінде белгілі бір еңбек түрлеріне тартуға мәжбүрлеудің бірнеше тәсілдерін көрсетеді. Осы баяндамада келтірілген дәлелдерге сүйене отырып, Amnesty Шыңжаңдағы кейбір бұрынғы тұтқындарға жасалған қарым-қатынас ХЕҰ 29-Конвенциясының анықтамасына сәйкес келетін мәжбүрлі еңбек элементтерімен сипатталады деп санайды. Еріктіліктің жоқтығы және басқа адамдарды қамауға алу қаупі бар болуы. Бұған қоса, төмен жалақы, оқшаулану, жүріп-тұруды шектеу, қорқытуды қоса алғанда, нашар немесе қорлайтын еңбек жағдайларының кейбір жағдайларында дәлелдер бар. Осы дәлелдерге байланысты тәуелсіз, бейтарап мұқият тергеу жүргізу қажет.

Журналистер мен ғалымдар тұтқындардың көп бөлігі Шыңжаңдағы және елдің басқа бөліктеріндегі лагерлердің ішінде және сыртында мәжбүрлі еңбек деп сипатталған жағдайларға жіберілгенін хабарлады.⁶³³ Шыңжаң құрбандарының деректер базасы ондай 96 оқиғасын хабарлады. Тұтқындау лагерлерінен мәжбүрлі немесе міндетті еңбек жағдайларына жіберілді деген болжам бар. Бұл бұрынғы тұтқындар қамаудан шыққаннан кейін тігін фабрикаларында, жібек фабрикаларында, тоқыма фабрикаларында, шай фабрикаларында, электр қозғалтқыштарын құрастыру зауыттарында, аяқ киім фабрикаларында және кеспе фабрикаларында жұмыс істеуге мәжбүр болғанын сипаттады. Басқалары күзетші немесе мұғалім болып жұмысқа тартылды.⁶³⁴ Журналистер сонымен қатар Қытайдың басқа бөліктеріндегі зауыттарға көп ұйғырлар мен этникалық саны аз топтарды мәжбүрлеп көшіргенін хабарлады, олардың кейбіреулері тікелей тұтқындау лагерлерінен келген.⁶³⁵ Ақпарат сонымен қатар көптеген танымал әлемдік брендтердің өндіріс желісіне де күмән келтірді.⁶³⁶

6.5 “ЛАГЕРДЕН ТҮРМЕГЕ”

Кейбір тұтқындар лагерлерден түрмеге ауыстырылды. Үйге бару үшін босатылу процесі сияқты, лагердегі тұтқындарға түрме жазасын беруге ұқсас болып көрінетін процесті, тіпті бұл процеске біраз қатысқан бұрынғы тұтқындар да жақсы түсінбейді. Сондай-ақ босату процесі мен үкім шығару процесі қалай байланысты болғаны түсініксіз - әсіресе лагерлерде түрмеге жіберу туралы үкім шығару процесі лагерден тыс кез келген ресми үкім шығару процесімен қалай біріктірілгені.

633 Крис Бакли мен Остин Рэмзи, Нью-Йорк Таймс, «Қытайдың мұсылмандарға арналған қамау лагерлері мәжбүрлі еңбекке ауысады», 2018 ж. 16 желтоқсан, www.nytimes.com/2018/12/16/world/asia/XUAR-china-forced-labor-camps-uighurs.html; Джон Судворт, BBC News, «Қытайдың «кірген» мақтасы, 2020 жылғы желтоқсан, www.bbc.co.uk/news/extra/nz0g306v8c/china-tainted-cotton; Шохрет Хошур, «Азия» радиосы, «Тұтқындау лагері ұйғыр мәжбүрлі жұмысшыларын Шыңжаңдағы тоқыма фабрикасына тағайындады: ресми», 2019 ж. 14 қараша, www.rfa.org/english/news/uighur/laborers-11142019142325.html; Вики Сючжун Сю, Даниэль Кейв, доктор Джеймс Лейболд, Келси Мунро және Натан Рузер, Австралиялық стратегиялық саясат институты, «Сатуға арналған ұйғырлар: 'қайта тәрбиелеу', Шыңжаңнан тыс жерлерде мәжбүрлі еңбек және қадағалау, 2020 ж. 1 наурыз, www.aspi.org.au/report/uighurs-sale; Элисон Киллинг, Мега Раджагопалан, BuzzFeed News, «Лагерлердегі зауыттар: Бақылаушылар Шыңжаңда мәжбүрлі еңбектің күшеюі туралы бұрыннан ескерткен. Спутник суреттері ұяшық блоктарынан бірнеше қадам жерде салынған зауыттарды көрсетеді», 2020 жылғы 28 желтоқсан (2021 ж. 4 қаңтарда жаңартылды), www.buzzfeednews.com/article/alison_killing/xinjiang-camps-china-factories-forced-labor; Зенц, Адриан. «Лагерлердің сыртында: Пекиннің ШҰАР-дағы мәжбүрлеу еңбегінің, кедейшіліктің және әлеуметтік бақылаудың ұзақ мерзімді схемасы.» Саяси қауіптер журналы №7, №12, 2019 ж. 10 желтоқсан, www.journalrisk.com/beyond-the-camps-beijings-long-term-scheme-of-coercive-labor-poverty-alleviation-and-social-control-in-XUAR

634 Шыңжаң құрбандарының дерекқоры, shahit.biz/eng/#filter

635 Қараңыз: Натан Вандерклиппе, Globe and Mail, «Қытайдағы мыңдаған ұйғыр жұмысшы мұсылмандарды ассимиляциялау мақсатында басқа жерге көшіріп жатыр, құжаттар: Шыңжаңдағы мұсылман саны аз топтарды үйлерімен байланысын үзу және мәдениетіне нұқсан келтіру үшін мыңдаған шақырым жердегі зауыттарға көшірді деп ішкі құжаттар және қытай зерттеушілері көрсетеді», 2021 жылғы 2 наурыз, www.theglobeandmail.com/world/article-thousands-of-uighur-workers-in-china-are-being-relocated-in-an-effort/; Ева Ду, Жанна Уален және Алисия Чен, Washington Post, «АҚШ. Қытайдағы Шыңжаңның мақтасына тыйым салу өндіріс желісін бұзады», 2021 жылғы 22 ақпан, www.washingtonpost.com/world/asia_pacific/china-cotton-sanctions-xinjiang-uighurs/2021/02/21/a8a4b128-ee-eb-c10813e358a2_story.html; Вики Сючжун Сю, Даниэль Кейв, доктор Джеймс Лейболд, Келси Мунро және Натан Рузер, Австралиялық стратегиялық саясат институты, «Саудаға түскен ұйғырлар: 'қайта тәрбиелеу', Шыңжаңнан тыс жерлерде мәжбүрлі еңбек және қадағалау, 2020 ж. 1 наурыз, www.aspi.org.au/report/uighurs-sale

636 Лаура Т. Мерфи және Нирола Элима, Шеффилд Халлам университеті Хелена Кеннеди атындағы халықаралық әділет орталығы, «Кең күн: ұйғыр мәжбүрлі еңбек және ғаламдық күн энергиясы тізбегі», 2021, www.shu.ac.uk/helena-kennedy-centre-international-justice/research-and-projects/all-projects/in-broad-daylight; Александра Стивенсон, Нью-Йорк Таймс, «Қытайдың мәжбүрлі еңбекке кері реакциясы НБА-ны қажетсіз назарда ұстау қаупін төндіреді: Шыңжаң мақтасын қолдайтын қытайлық спорт брендтерімен келісімдер лига мен оның спортшыларын тағы бір геосаяси алауыздыққа апаруы мүмкін», 2021 ж. 9 сәуір, www.nytimes.com/2021/04/09/business/china-nba-anta-xinjiang.html; Вики Сючжун Сю, Даниэль Кейв, доктор Джеймс Лейболд, Келси Мунро және Натан Рузер, Австралиялық стратегиялық саясат институты, «Саудаға түскен ұйғырлар: 'қайта тәрбиелеу', Шыңжаңнан тыс жерлерде мәжбүрлі еңбек және қадағалау, 2020 ж. 1 наурыз, www.aspi.org.au/report/uighurs-sale

2017 Ж. БАСТАП, ШЫҢЖАНДА ТҮРМЕГЕ ЖІБЕРУ КҮРТ КӨБЕЙДІ

2017 жылдан бастап Шыңжаңдағы түрмелерге этникалық саны аз топтарының көп адамдары жіберілді.⁶³⁷ The New York Times газетінің журналистері толығымен Қытай үкіметінің статистикасына сүйене отырып, Шыңжаңдағы түрмедегілер саны 2017 және 2018 жылдары күрт өскенін көрсетті. Алдыңғы жылдардағы орташа есеппен салыстырғанда, мыңдаған адам түрмеге жіберілді – саны 10 есе өсті. Деректерге түрме үкімі мен «шартты түрде соттау немесе үй қамақты көздейтін басқа да қылмыстық жазалар» кіреді.⁶³⁸ The New York Times өз тергеуін жүргізгелі бері үкімет Шыңжаңдағы түрмедегілердің саны туралы басқа деректер жарияламады.

Ресми мемлекеттік статистикаға енген адамдардың қаншасы алғашында лагерлерге жіберіліп, кейін түрмеге жабылып, түрмеге ауыстырылғаны белгісіз. Кейбір адамдар, бәлкім, үлкен саны – тұтқындау лагерлерден түрмелерге немесе басқа ұстау орындарына жіберілгені туралы деректер бар.⁶³⁹

Қытай үкіметінің статистикасына сүйене отырып, Human Rights Watch ұйымының тағы бір баяндамасына сәйкес, 2017 жылы Шыңжаңдағы соттар шығарған ұзақ жылғы үкімдердің саны күрт өскен. 2017 жылға дейін бес жылдан асатын бас бостандығынан айыру жазасы сотталғандардың жалпы санының шамамен 11%-ын құраған. 2017 жылы сотталғандардың 87%-ы бес жылдан асқандар.⁶⁴⁰

Тұтқындау лагерлеріне жіберілген, ешқандай маңызды заңды процестен өтпейтін адамдардан айырмашылығы, түрмеге жіберілген адамдар ресми құқықтық ережелерге сәйкес қудаланады және сотталады.⁶⁴¹ Алайда, бұл құқықтық процесс көптеген аспектілерде халықаралық адам құқықтары стандарттарына және әділсот құқығына сәйкес келмейді. Академиялық талдауға сәйкес, билік 2018 жылы Шыңжаңда шығарылған қылмыстық үкімдердің тек 10%-ға жуығын ғана жариялаған, бұл бүкіл елдегіден айтарлықтай аз.⁶⁴² Оның үстіне жария етілгендердің басым көпшілігі зорлық-зомбылық, мүліктік немесе қаржылық айыптаулар болған – «әдетте Шыңжаңның этникалық саны аз халқына қолданылатын «қылмыстар» (мысалы, «терроризм», «экстремизм», «ұлттық араздықты қоздыру», «қоғамдық тәртіпті бұзу»)» деген қоғамдық үкімдердің 1%-нан кем». Human Rights Watch ұйымының 60 қоғамдық үкімге жасаған талдауы «көптеген адамдардың шынайы қылмыс жасамай сотталып, түрмеге жабылғанын көрсетеді».⁶⁴³

Amnesty International-ға осы баяндама үшін сұхбат берген бұрынғы тұтқындардың барлығы түрмелерде емес, тұтқындау лагерлерінде ұсталды. 2017 жылдан бері Шыңжаң түрмесінде түрмеге қамалғандардың ешқайсысы өздерінің тәжірибесі туралы көпшілік алдында айтқан жоқ.

Amnesty International лагерде бас бостандығынан айырылып, кейін түрмеге жіберілген қайсыбір адаммен сұхбат жүргізе алмады. Алайда Amnesty лагердегі бұрынғы тұтқындармен сұхбат жүргізді, оларға кейіннен «кешірілді» деген үкімдер берілді.⁶⁴⁴ Сондай-ақ Amnesty бұрынғы тұтқындармен сұхбат жүргізгенде, олар ұсталған кезде сыныптарындағы бір немесе бірнеше адам түрмеге кесілгенін айтты. Бұған кейбір жағдайларда 15 немесе 20 жылғы жазалар жатады, көбінесе күнделікті мінез-

637 Қытай құқық қорғаушылары, «Шыңжаңдағы қылмыстық қамауға алу 2017 жылғы Қытайдың жалпы санының 21%-ын құрайды: Қытайдың терроризмге қарсы науқаны Шыңжаңдағы этникалық және діни саны аз топтарды жаппай нысанаға алуда», 2018 ж. 25 шілде, www.nchrd.org/2018/07/criminal-arrests-in-xinjiang-account-for-21-of-chinas-total-in-2017/; Қытай Орталық Азиядағы өмір өнері, ШҰАР-дағы піл: II. Жаңа түрмелер, кеңейтілген ескі түрмелер және жүздеген мың жаңа тұтқындар, Евгений А. Бунин, 2021 жылғы 4 қаңтар, livingotherwise.com/2021/01/04/the-elephant-in-the-xUAR-ii-brand-new-prisons-expanding-old-prisons-and-hundreds-of-thousands-new-inmates/

638 New York Times. Мұсылмандарды қамау топан суы Қытайдағы түрмелерді шарпыды: Ұйғырлар мен қазақтар да қайта тәрбиелеуге ұшыраған Шыңжаңда соттар, тұтқындау мен түрме үкімдері көбейді, 2019 ж. 31 тамыз, www.nytimes.com/2019/08/31/world/asia/xinjiang-china-uyghurs-prisons.html; Қытайлық құқық қорғаушылар (CHRD), 2018 жылғы 25 шілде, www.nchrd.org/2018/07/criminal-arrests-in-xinjiang-account-for-21-of-chinas-total-in-2017

639 Шохрет Хошур, «Азат Азия» радиосы, Шыңжаң билігі ұйғыр тұтқындарын Қытайдағы түрмелерге жасырын ауыстыруда, 2018 жылғы 2 қазан, www.rfa.org/english/news/uyghur/transfer-10022018171100.htm; Холли Робертсон, ABC News, «Қытай Шыңжаңдағы ұйғыр тұтқындарын бүкіл ел бойынша түрмелерге жаппай тасымалдауды бастады, 2018 жылғы 9 қазан, www.abc.net.au/news/2018-10-10/is-china-transferring-uyghur-detainees-to-far-flung-prisons/10356406; Евгений А. Бунин, Қытайдың Орталық Азиядағы өмір өнері, «Лагерлерден түрмелерге: Шыңжаңдағы келесі адам құқықтары зор апаты», 2019 ж. 5 қазан, livingotherwise.com/2019/10/05/from-camps-to-prisons-xinjiangs-next-great-human-rights-catastrophe-by-gene-a-bunin/

640 Human Rights Watch, Қытай: Шыңжаңда негізсіз түрмеге қамалғандар өсті – ұйғырларға, басқа мұсылмандарға қатаң, әділетсіз үкімдер, 2021 жылғы 24 ақпан, www.hrw.org/news/2021/02/24/china-baseless-imprisonments-surge-xinjiang #641 Қытай Орталық Азиядағы өмір өнері, ШҰАР-дағы піл:III «Заңға сәйкес», Евгений А. Бунин, 2021 ж. 19 сәуір, livingotherwise.com/2021/04/19/the-elephant-in-the-xUAR-iii-in-accordance-with-the-law/

642 Қытайдың Орталық Азиядағы өмір өнері, ШҰАР-дағы піл:III «Заңға сәйкес», Евгений А. Бунин, 2021 ж. 19 сәуір, livingotherwise.com/2021/04/19/the-elephant-in-the-xUAR-iii-in-accordance-with-the-law/; және

643 Human Rights Watch, Қытай: Шыңжаңда негізсіз түрмеге қамау өсті – ұйғырларға, басқа мұсылмандарға қатаң, әділетсіз үкімдер, 2021 жылғы 24 ақпан, www.hrw.org/news/2021/02/24/china-baseless-imprisonments-surge-xinjiang #

644 Amnesty International сұхбаты.

KAZAKHSTAN

KYRGYZSTAN

XIN

PAKISTAN

INDIA

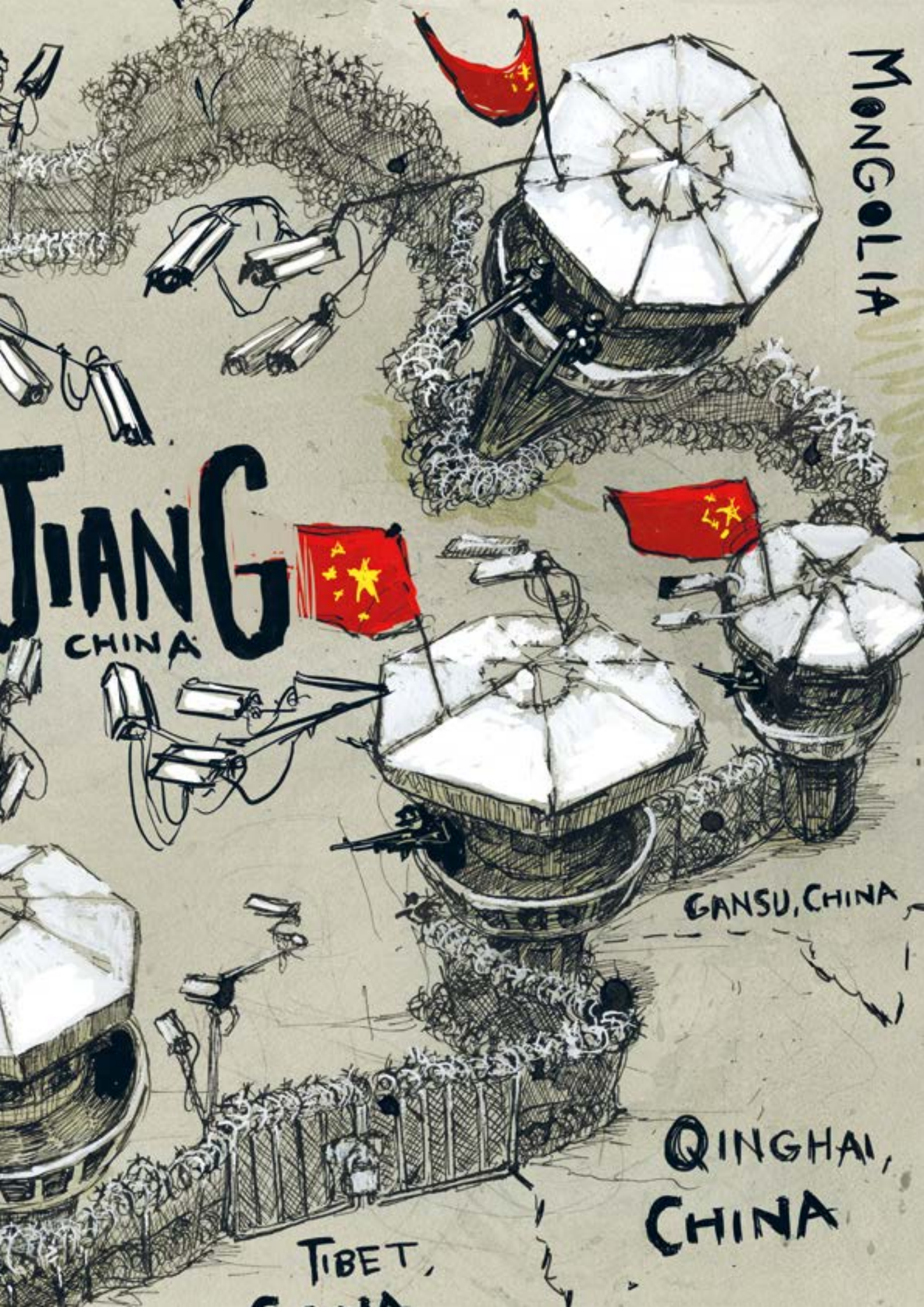
MONGOLIA

JIANG
CHINA

GANSU, CHINA

QINGHAI,
CHINA

TIBET,
CHINA

құлқына байланысты қылмыстың кез келген түрінен басқа.⁶⁴⁵ Бұрынғы тұтқындардың көпшілігі бас бостандығынан айыру жазасына кесілген басқа адамдарды - әдетте бірнеше адамды - жеке білетін.⁶⁴⁶

2020 жылы Шыңжаңда тұрған Еркінбек Amnesty ұйымына лагерлердегі көптеген адамдар, әсіресе дінге қатысты қылмыстары үшін ұсталғандар түрмеге ауыстырылды деп сенетінін айтты. «2019 жылдың қыркүйегінде біз көптеген қазақстандықтардың лагерден босатылғанын, бірақ кейбірінің ұзақ жылдарға түрмеге жабылғанын естідік... Менде [менің ауданымнан] сотталған [түрмеге] жіберілген 13 адам туралы ақпарат бар. Олардың көпшілігі имамдар болатын. Кейбіреулерімен жеке таныспын», – деді.⁶⁴⁷

Тұтқындау кезінде көптеген лагерь тұтқындарына олардың «қылмыстары» тізімделген және көбінесе бас бостандығынан айыру жазасы бар үкім ұсынылды. Бұрынғы тұтқындар үкімдер «сот процесі» деп аталатын процестің соңында ауызша жарияланғанын айтты. Дегенмен, Amnesty сұхбат берген бұрынғы тұтқындардың ешқайсысы әділ соттың кепілдіктерін қамтығанды айтпағанда, шынайы сот немесе тіпті әкімшілік процеске ұқсайтын ештеңе болған жоқ деп айтты. Лагерде ұсталған кездегідей, олардың өздерін қорғауға, дәлелдемелерді тексеруге немесе адвокатпен кеңесуге мүмкіндіктері болмады. Кейбір бұрынғы тұтқындар үкім жарияланғанға дейін қандай да бір нақты процесті есіне түсіре алмады және сыныптастарының үкімдері де тек сабақта оқылғанын айтты.⁶⁴⁸ Кейбір тұтқындарға олардың жазасын лагерде өтеуі мүмкін деп айтылды; басқалары сотталып, түрмеге жабылды.

Amnesty International сұхбат берген бұрынғы тұтқындар дінге қатысты «құқық бұзушылықтары» үшін лагерлерге жіберілген тұтқындардың кейіннен түрме жазасын алу ықтималдығы жоғары деп есептейді.⁶⁴⁹ Кейбір тұтқындар сонымен қатар тұтқынның түрмеге жіберілу қаупі ұлтына байланысты деп санайды. Ұйғырлар басқа этникалық топтардың өкілдеріне қарағанда, үкімге көбірек ұшырайды деп есептелді.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚҚА СӘЙКЕС ӘДІЛСОТ КЕПІЛДЕРІ

Адам құқықтарының жалпыға ортақ Декларациясының 10 және 11-баптарында танылған және АСХП-ң 14-бабында және басқа да халықаралық құқықтық ережелерде егжей-тегжейлі көрсетілген әділсот құқығы әдеттегі халықаралық құқықтың бөлігі ретінде барлық мемлекеттер үшін заңды түрде міндетті болады. Жеке тұлға мемлекет механизмімен бетпе-бет келгенде, оған қалай қарайтыны мемлекеттің жеке адам құқықтары мен заң үстемдігін қаншалықты құрметтейтінін нақты дәлелдейді. Керекті кепілдіктер адам қылмыстық жауапкершілікке, сотқа және санкцияларға тап болғанда күшейтіледі (және мемлекеттің міндеттемелері адам қоғам қауіпсіздігіне, мысалы, терроризм актілері немесе сол адамдардың қауіпсіздігіне қатер төндірді деп айыпталған кезде сыналады).⁶⁵⁰

Әркімнің, оның ішінде қылмыстық құқық бұзушылық жасады деп айыпталғандар мен қылмыс құрбандарын қоса алғанда, кемсітусіз соттарға тең қол жеткізу құқығы бар. Әділ сот талқылауының негізгі қағидасы мен алғы шарты – іс бойынша шешім қабылдауға міндетті соттың заңмен құрылуы және құзыретті, тәуелсіз және бейтарап болуы. Қоғамдық тыңдау құқығы сот процесінің әділдігі мен тәуелсіздігінің маңызды кепілі болып табылады және жабық сот талқылауын өткізуге мүмкіндік беретін шектеулі жағдайларды қоспағанда, халықтың сот төрелігіне деген сенімін қорғау құралы болып табылады. Кез келген сотқа немесе үкімге дейін бас бостандығынан айырылған кез келген адам:

- бас бостандығынан айыру себептері туралы жазбаша және өзі түсінетін тілде анық және нақты хабарлануы тиіс;
- өз құқықтары туралы жедел хабардар болуы және адамды босату туралы ұйғарым шығаруға құқығы бар сот органының алдында өзін ұстау заңдылығына шағымдану тиімді мүмкіндігіне ие болу керек; және
- өз таңдауы бойынша тәуелсіз заңгерлік көмекке тез қол жеткізуге құқылы.⁶⁵¹

645 Amnesty International сұхбаты.

646 Amnesty International сұхбаты.

647 Amnesty International сұхбаты.

648 Amnesty International сұхбаты.

649 Deutsche Welle (DW), Қытай Шыңжаң лагерлерінде Шам соттарында ұйғырларды соттады, 2020 жылғы 8 маусым, www.dw.com/en/china-convicts-ughurs-in-sham-trials-at-xinjiang-camps/a-53699982

650 Amnesty International, “Әділсот оқулығы”, 2014 ж., www.amnesty.org/download/Documents/8000/pol300022014en.pdf

651 АІЖҚ-нің 9-бабы; АҚК Қорытынды ескертулері: Судан, БҰҰ Док. CCPR/C/79/Add.85 (1997) §13; АҚК 2-Жалпы түсініктемесі, §13.

Егер біреу қылмыстық құқық бұзушылық жасады деп айыпталса, әділсот талқылауы құқығына кіретін басқа да негізгі ұстамдар - бұл әділсот талқылауынан кейін заң бойынша кінәсі дәлелденбейінше және кінәсіз деп санау құқығы, өзіне қарсы жауап бермеу құқығы, оның ішінде кінәсін «мойындауға» мәжбүрленбеу. Егер айыпталушы сот ісін жүргізу барысында өзін мәлімдеме жасауға немесе кінәсін мойындауға мәжбүр болды деп мәлімдесе, судьяның кез келген сатыда шағымды қарауға құқығы болуы керек. Қылмыстық құқық бұзушылық жасады деп айыпталғандардың барлығы жеке өзі немесе адвокат арқылы өзін қорғауға құқылы. Олар өз таңдауы бойынша адвокаттың көмегін алуға немесе оларға көмек көрсету үшін құзыретті адвокатты тағайындауға құқылы.

Жасалған кезде ұлттық немесе халықаралық құқыққа сәйкес қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайтын әрекет немесе әрекетсіздік үшін ешкімді соттауға болмайды.⁶⁵² Жазалар сәйкес болу керек және халықаралық стандарттарды бұзбауы керек.

Қайратбек Amnesty-ға тұтқында болғанда оны «сотқа» жеткізгенін, оның барысында бұрынғы жауап алу кезінде жауап берген сұрақтарға ұқсас сұрақтарға жауап бергенін айтты. Оған үкім берілмеді, бірақ ол «сотқа» келген оның камераластарының көпшілігінің солай болғанын айтты. Ол былай деп айтты:

Мен бостандыққа шыққанға дейін бір ай бұрын адамдарды «сот залдарына» апарып, үкім шығарды... [Мені сот залына апарған кезде] олар менен не істегенімді сұрады... Мен Қазақстанда болғанымды айттым... [Процесс төрайымы] Сізге [лагерде] көбірек уақыт қажет деді. Ол маған үкім бермеді... Қателеспесем, ол ұйғыр еді. Оның сұрақтарының тізімі бар еді... Мен жақсы жауап бердім... Екеуіміз ұйғырша сөйлестік... Оның алдында мен туралы құжаттар болды... [Менің камерамдағы] барлығы сотқа жіберілді. Кейбіреулер [камераға] қайтып келіп, түрмеге қамалғандарын айтты. Кейбіреулері менімен бірдей болды [және ешбір жаза берілген жоқ]... [Үкім шығарған] кейбіреулері кейін [камераға шығарылды].⁶⁵³

Amnesty International-ға сұхбат беріп, уақытша қатаң тәртіптегі лагерде болған және сары белгі берілген бірнеше бұрынғы тұтқындардың бірі Арзу шамамен бір жыл лагерде болған кезде оның бірнеше камераластары сотқа жеткізіліп, сотталғанын айтты. «Олар адамдарды сотқа берді. Бірнеше күннен кейін [ол адамдарға] үкім шығарды. [Біздің камераның] жауапты қызметкерлері камераға келіп, үкімді оқыды. Оқығанын естиміз», - деді ол. Арзу Amnesty-ға айтқандай, сотталған камераластардың екеуінің толық аты-жөнін келтіріп, біреуіне басқалармен жиналып, дін туралы кітап оқығаны үшін 15 жыл, екіншісі полиция мен ел басшыларын қорлағаны үшін 5-7 жылға сотталғанын айтты.⁶⁵⁴ Көрсетілген соттың халықаралық құқық талап ететіндей, заңмен құрылған құзыретті, тәуелсіз және бейтарап соттың болғаны-болмағаны анықсыз.⁶⁵⁵

Бір жарым жылға жуық әртүрлі лагерлерде болған Бейбіт Amnesty International ұйымына өзінің сыныбында 50 адам оқығанын айтты, оның жартысы ұйғырлар, жартысы қазақтар мен хуэйлер. Ол барлық ұйғырларға, бес хуэйге және екі қазаққа үкім берілгенін айтты. «Олар сабақта үкім оқитын еді... [Бір адам] «халал мейрамханаға барғаны үшін үш жыл алды»... [басқа адам] «кемпингтік жабдықтар немесе бокс [жабдықтары] үшін жеті жыл берді, өйткені ол кезде терроризмге қатысты» деп айтқанын айтты.⁶⁵⁶

Айыптау үкімін алғандардың бәрі түрмеге жабылған жоқ. Кейбір жазалар лагерде өтеледі деп болжамдаған көрінеді. Бұрынғы тұтқындалған екі адам лагерде 10 жылға дейін сотталғандар жазасын өтейтінін, ал 10 жылдан астам жазасына кесілгендер түрмеге жабылғанын Amnesty-ға айтты.⁶⁵⁷ Мұндай процестер туралы хабарлаған журналистер ұқсас нәтижелерді құжаттаған.⁶⁵⁸

652 АҚЖД 11(2)-бабы, АСҚХП-ның 15-бабы, Еңбекші-мигранттар туралы конвенцияның 19(1)-бабы.

653 Amnesty International сұхбаты.

654 Amnesty International сұхбаты.

655 АҚЖД-ң 10-бабы; АСҚП-ң 14(1)-бабы.

656 Amnesty International сұхбаты.

657 Amnesty International сұхбаты.

658 Deutsche Welle (DW), Қытай Шыңжаң лагерлерінде Шам соттарында ұйғырларды соттады, 2020 жылғы 8 маусым, www.dw.com/en/china-convicts-ughurs-in-sham-trials-at-xinjiang-camps/a-53699982

Үкіметте жұмыс істеуден бас тартқаны үшін лагерге жіберілгенін айтқан Мерьямгүл Amnesty International ұйымына шенеуніктер лагерге келгеннен кейін бірнеше айдан кейін сыныптағы адамдарға үкім шығара бастағанын айтты. «[Маған айтқаны] мен 5-10 жылға лайықпын, бірақ үкімет мейірімді болды, сондықтан маған түрмеге отырудың қажеті жоқ ... олар менің күнәм бар болғаны күдікті елдер тізімге енгізілген елге барғаным және көршілер комитетімен ынтымақтастық жасамадым».⁶⁵⁹ Мерьямгүл шетелдегі отбасы мүшелерінің өтінішінен кейін босатылды.

Бұрынғы тұтқындар сипаттаған кейбір үкімдер іс жүзінде тұтқындарды қорқыту және оларды өздерін ұстамдырақ ұстауға және лагерде алған «білімді» қабылдауға итермелеуге арналған болуы мүмкін. Amnesty-ға сұхбат берген бұрынғы тұтқындардың көпшілігі бастапқыда айыпты деп танылды, ал кейбіреулері түрмеге қамалды; алайда бұл үкімдер жойылды және Amnesty-ға сұхбат берген бұрынғы тұтқындардың ешқайсысы түрмеге жіберілмеді. Amnesty International тұтқындау лагерінен түрмеге жіберілген қайсыбір адаммен сөйлесе алмағандықтан, мұндай адамдардың тәжірибесі қаншалықты ерекше екенін білу қиын.

Кем дегенде, лагердегі тұтқындар өздеріне алған үкімдер негізінде түрмеге жіберудің нақты қаупі бар деп есептеді. Айтуған Amnesty-ға 10 жыл және одан да көп мерзімге сотталғандар тікелей түрмеге жіберілгенін, оның ішінде оның сыныбынан үш адам – екі ұйғыр және бір қазақ болғанын айтты. Ол мұны лагердегі қызметкерлердің жасырын айтқанын айтты. «Ол 10 жылдан астам үкімдер тікелей түрмеге жіберіледі; сот үкімін отбасы алады. Лагердегі мұғалімдер бізбен жасырын сөйлесті [және бізге адамдардың түрмеге жіберілгенін айтты]», - деді ол.⁶⁶⁰

Жергілікті мешітке барғаны үшін лагерге жіберілген Қазір бір күні сабақта жүргенде адамдарды бірінен соң бірін екінші бөлмеге шақырып, олардың үкімі қандай екенін айтып бергенін айтты.

Діни адамдар екі жылдан 10 жылға дейін бас бостандығынан айырылды. Менің ауылымдағы мешітте имам болған адамды жеті жылға соттады... Ол маған үкім туралы айтып берді. Біз бір бөлмеде болдық... Бастапқыда маған үш жылдан бес жылға дейін уақыт берілді, бірақ кейін олар мені кешірді, мені түрмеге отырғызбады ... Неліктен екенін түсіндірмеді. Мүмкін [туысымның] Қазақстаннан [менің босатылуым] туралы өтініші бар шығар.⁶⁶¹

Сондай-ақ Amnesty ұйымы тұтқындардың отбасы мүшелеріне бас бостандығынан айыру жазасы тағайындалған кезде отбасыларына хабарлауға жауапты бұрынғы үкімет қызметкерімен сұхбат жүргізді. Шенеуніктің айтуынша, бірнеше мемлекеттік қызметкерлер, оның ішінде сот жүйесі атынан сотталғандардың отбасылары үйлеріне барады. «Біз жай ғана қағаздан оқыдық. Ешқандай [ресми] мөр немесе қолтаңба болған жоқ. Тек [қылмыстар]... әр адам үшін әртүрлі «қылмыстар» болды. [Кейде] қағазда қылмысты экстремизмнің 75 белгісінің бірі деп жазады», - деді Айман.⁶⁶²

Amnesty-ға берілген босату процесінің ақпараты басқа бұрынғы тұтқындардың журналистерге берген ақпаратына сәйкес келеді.⁶⁶³ Журналистерге берілген айғақтар адамдарды лагерден түрмеге ауыстыруға әкелетін «жалған соттарға» сілтеме жасайды. Осы процестің бір бөлігі ретінде ұсталғандарға олар лагерде ұсталған қылмысты ретроактивті түрде таңдаған құқық бұзушылықтардың тізімі берілді – экстремизмнің 75 көрінісі болуы мүмкін. Бұл тізімнен қылмысты таңдаудан бас тартқан ұсталғандарды мерзімсіз қамауда ұстаймыз деп қорқытқаны хабарланды. Журналистер сонымен қатар лагердегі тұтқындардың Шыңжаңнан тыс Қытайдың кейбір бөліктеріндегі түрмелерге жіберілгенін хабарлады.⁶⁶⁴

659 Amnesty International сұхбаты.

660 Amnesty International сұхбаты.

661 Amnesty International сұхбаты.

662 Amnesty International сұхбаты.

663 Deutsche Welle (DW), Қытай Шыңжаң лагерлерінде Шам соттарында ұйғырларды соттады, 2020 жылғы 8 маусым, www.dw.com/en/china-convicts-uyghurs-in-sham-trials-at-xinjiang-camps/a-53699982; Евгений А. Бунин, Қытайдың Орталық Азиядағы өмір өнері, «Лагерлерден түрмелерге: Шыңжаңдағы келесі адам құқықтары зор апаты», 2019 ж. 5 қазан, livingotherwise.com/2019/10/05/from-camps-to-prisons-xinjiangs-next-great-human-rights-catastrophe-by-gene-a-bunin/

664 Шохрет Хошур, «Азат Азия» радиосы, Шыңжаң билігі ұйғыр тұтқындарын Қытайдағы түрмелерге жасырын ауыстыруда, 2018 жылғы 2 қазан, www.rfa.org/english/news/uyghur/transfer-10022018171100.htm;

ТҮТҚЫНДАУ ЛАГЕРЛЕР ЖҮЙЕСІ МЕН ЖАППАЙ ТҮТҚЫНДАУ КЕҢ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ ЖАЙЛЫ ДАУ

2017 жылы тұтқындау лагерлердің көбісі бұрынғы мектептерде және басқа да үкіметтік ғимараттарда болды, олар тұтқындарды орналастыру және қашып кетудің алдын алу үшін қауіпсіз етіп жабдықталған және басқа жолмен өзгертілген.⁶⁶⁵ Мақсатын өзгерткенде, көбінесе ішкі қоршауларды, сыртқы қауіпсіздік қабырғаларын, күзет мұнаралары мен тіректерін салуды және басқа да жаңа құрылымдар салуды аңғарды. 2018 жылы бастапқы лагерлердегі кейбір тұтқындар арнайы ұстау изоляторы ретінде салынған жаңа, үлкенірек нысандарға ауыстырылды - көбінесе қала шетінде.⁶⁶⁶ Бұл жаңа нысандардың кейбірі бұрыннан бар түрмелерге іргелес салынған және олардың кеңейтілген түрі деп айтуға болады.⁶⁶⁷ Amnesty International және басқа ұйымдардың спутник суреттерін талдауына сәйкес, 2018 және 2020 жылдар аралығында қайта тағайындалған нысандардың көпшілігі қауіпсіздік жағынан күшейтілген сияқты, бұл көбінесе жаңа, үлкенірек нысандардың анық аяқталуымен сәйкес келеді.

2021 жылдың мамыр айында Amnesty International бұрынғы тұтқындар ұсталған лагерлер туралы берген сипаттамалардың негізінде нақты немесе ықтимал анықтауға мүмкіндік алған 29 нысанның соңғы жоғары сападағы спутниктік суреттерін талдады. Бұл нысандардың барлығы дерлік, соның ішінде барлық 2017 жылы қайта тағайындалған және лагерге айналғандар – 2018 және 2020 жылдар аралығында қауіпсіз дегеннен және енді лагерь ретінде жұмыс істемейтін сияқты. Amnesty талдау жасаған ірі нысандардың үшеуі белсенділік белгілерін көрсетеді; дегенмен, Amnesty бұл нысандардың әлі де тұтқындау лагері ретінде немесе басқа мақсатта пайдаланылып жатқанын анықтай алмады. Бұл талдау 2020 жылдың қыркүйегіндегі Австралия стратегиялық саясат институтының (ASPI) спутниктік түсірілімдерге жүргізген талдауын ішінара растайды, ол Шыңжаңдағы күдікті 380 түрменің 70-і 2018 жылдан бері жабылған немесе қауіпсіз санатынан босатылған деген қорытындыға келді.⁶⁶⁸ ASPI құжаттаған 380 орынды талдау үшін түнгі жарық деректерін пайдалана отырып, Rand корпорациясының зерттеуі 2021 жылдың 24 ақпанына дейін 51 жердегі жарық мөлшерінің айтарлықтай төмендегенін анықтады, бұл да нысандардың енді жұмыс істемейтінін көрсетеді.⁶⁶⁹

Кейбір лагерлердің жойылғаны белгісіз, себебі тұтқындар аз болды, кейбір бастапқы ғимараттардың орнына жаңа лагерлер немесе түрмелер салынды, осы екі себептің кейбір үйлесімі немесе басқа себептермен. BuzzFeed News және ASPI жасаған спутник суреттерін талдауына сәйкес, көптеген лагерлердің жабылғанына қарамастан, Шыңжаңдағы жаппай тұтқындар жүйесінің инфрақұрылымы 2017 және 2020 жылдар аралығында айтарлықтай кеңейді. ASPI кем дегенде 61 ұстау мекемелері кеңейтілген немесе салынған деген қорытындыға келді. 2019 жылдың шілдесі мен 2020 жылдың шілдесі, соның ішінде кемінде 14 нысан – негізінен түрмелер – әлі салынып жатқан.⁶⁷⁰ BuzzFeed талдауы 2017 жылдан бері салынған, олардың көпшілігі 2020 ж. әлі де жұмыс істеп тұрған «көптеген жаңа түрмелер мен тұтқындау лагерлер» кеңею дәлелдерін тапты.⁶⁷¹

Бұл жаңа қамау орындарының көпшілігі түрмелер, тұтқындау лагерлер, аралас немесе басқа түрдегі қамау орындары екені белгісіз. 2021 жылы бұл мекемелерде ұсталған адамдар лагерде ұстау процесіне сәйкес, ресми түрде үкім шығару процесіне сәйкес немесе басқа процесс арқылы ұсталғаны да белгісіз. Адам құқықтары тұрғысынан мекеменің түрі маңызды емес; бастысы, қамауда ұстау үдерісі мен лагерлерде тұтқындарды қабылдау халықаралық құқық пен стандарттарға сай ма?

665 Бен Дули, AFP, «Қытайдың тұтқындау лагерлері ішінде: көзден жас ағызатын газ, электрошокер мен дәптерлер» 2018 ж. 24 қазан, www.yahoo.com/news/inside-chinas-internment-camps-tear-gas-tasers-textbooks-052736783.html; Натер Рузер, Австралиялық стратегиялық саясат институты (APSI), «Шыңжаңның қамау жүйесін құжаттау», 2020 жылғы қыркүйегі, cdn.xidp.aspi.org.au/wp-content/uploads/2020/09/25125443/documenting-xinjiangs-detention-system.cleaned.pdf

666 Amnesty International сұхбаты.

667 Натер Рузер, Австралиялық стратегиялық саясат институты (APSI), «Шыңжаңның қамау жүйесін құжаттау», 2020 жылғы қыркүйегі, cdn.xidp.aspi.org.au/wp-content/uploads/2020/09/25125443/documenting-xinjiangs-detention-system.cleaned.pdf

668 Натер Рузер, Австралиялық стратегиялық саясат институты (APSI), «Шыңжаңның қамау жүйесін құжаттау», 2020 жылғы қыркүйегі, cdn.xidp.aspi.org.au/wp-content/uploads/2020/09/25125443/documenting-xinjiangs-detention-system.cleaned.pdf

669 Эрик Робинсон мен Шон Манн, NGA Tearline және The Rand корпорациясы, «NGA Tearline: түнгі жарықтар Қытайдағы ұйғырларды ұстау мекемелері туралы не айта алады?» www.intelligence.gov/index.php/publics-daily-brief/public-s-daily-brief-articles/1039-nga-tearline-what-can-nighttime-lighting-tell-us-about-china-s-uyghur-camps

670 Натер Рузер, Австралиялық стратегиялық саясат институты (APSI), «Шыңжаңның қамау жүйесін құжаттау», 2020 жылғы қыркүйегі, cdn.xidp.aspi.org.au/wp-content/uploads/2020/09/25125443/documenting-xinjiangs-detention-system.cleaned.pdf

671 Мера Раджагопалан, Элисон Киллинг, Кристо Бушек, BuzzFeed, «Соңғы уақытқа дейін салынған: мыңдаған спутник суреттеріне негізделген BuzzFeed News зерттеуі ұзақ мерзімді ұстау және түрмеде қамау үшін кең, өсіп келе жатқан инфрақұрылымды көрсетеді», 2020 жылғы 27 тамыз, www.buzzfeednews.com/article/meghara/china-new-internment-camps-xinjiang-uyghurs-muslims; Элисон Киллинг, Мера Раджагопалан, Кристо Бушек, BuzzFeed News, «Қытай картасындағы бос орындар бізге Шыңжаң лагерлерін ашуға көмектесті», 2020 жылғы 27 тамыз, www.buzzfeednews.com/article/alison_killing/satellite-images-investigation-xinjiang-detention-camps

ТҰТҚЫНДАУ ЛАГЕРЛЕРІ ТҰТҚЫНДАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ТУРАЛЫ ДАУ

2019 жылдың шілде айында Шыңжаң губернаторы Шохрант Закир Шыңжаңдағы тұтқындау лагерлерінде ұсталған адамдардың 90%-ы босатылғанын айтты.⁶⁷² 2019 жылдың желтоқсанында ол лагерлердің жабылғанын және бұл мекемелерде тұтқындалғандардың бәрін «қоғамға қайта оралды» деп жариялады.⁶⁷³ Үкімет өзінің ауқымды тұжырымдарын растайтын ешқандай дәлел келтірмеді.⁶⁷⁴ Оның үстіне, бұл хабарлардан кейін ол қоғамның лагерлер мен қамауға алынған халық туралы ақпарат алуына жол бермеу үшін төтенше әрекеттерді жалғастырды.⁶⁷⁵

Үкімет ұсынған дәлелдердің жоқтығы және Шыңжаңнан нақты ақпарат алудағы үлкен қиындықтар нәтижесінде бұрынғы тұтқындар, із-түссіз жоғалып кеткен немесе Шыңжаңда тұтқындалған адамдардың отбасы мүшелері, диаспораның басқа да өкілдері, дипломаттар, журналистер және ғалымдар арасында үкіметтің лагерлерді жабу және тұтқындарды босату туралы мәлімдемелерінің растығына қатысты айтарлықтай пікірталас туды.⁶⁷⁶

Бір жағынан, осы баяндамада құжатталған дәлелдер, журналистер мен басқа ұйымдардың ақпараты растағандай, тұтқындау лагерінің көптеген тұтқындары босатылды.⁶⁷⁷ Amnesty, журналистер және басқа ұйымдарға сұхбат берген бұрынғы тұтқындардың барлығы сот басталғанға дейін үкімет мәлімдеме жасаған кезде босатылған болатын.⁶⁷⁸ Бұл бұрынғы тұтқындар, Шыңжаңның басқа бұрынғы тұрғындары және шетелде тұратын басқа адамдар да осы уақытқа дейін босатылған басқа тұтқындар туралы ақпарат берді.⁶⁷⁹ Шыңжаң құрбандарының деректер базасында 2018 жылдың аяғы мен 2019 жылдың басында 583 лагерден босату құжаты тіркелген.⁶⁸⁰

672 Reuters, «Шыңжаң лагерлерінде ұсталған «адамдардың көпшілігі» босатылды, Қытай мәлімдейді: Қытай аймағындағы шенеунік тұтқындар «үйлеріне оралды» дейді, бірақ АҚШ дәлелдемелерді және БҰҰ-нан тексеруді талап етеді», 2019 ж. 30 шілде, www.theguardian.com/world/2019/jul/31/most-people-detained-in-xinjiang-camps-have-been-released-china-claims; Крис Бакли мен Эдвард Вонг, Нью-Йорк Таймс, «Қытай мұсылмандарды лагерлерден босатты деген мәлімдемесі күдік туғызды», 2019 жылғы 30 шілде, www.nytimes.com/2019/07/30/world/asia/china-xinjiang.html

673 Лили Куо, The Guardian, «Қытай қамауға алынған ұйғырлар босатылды деп мәлімдейді: Шыңжаң губернаторы босатылғаны туралы ешқандай дәлел ұсынбады, бірақ «оқушылар тұрақты жұмыс тапты» дейді, 2019 ж. 9 желтоқсан, www.theguardian.com/world/2019/dec/09/china-claims-detained-uyghurs-have-been-freed; Янан Ванг, Associated Press (AP), «Қытай Шыңжаң лагеріндегілердің барлығын «оқуын бітірді» деп мәлімдейді, 2019 жылғы 9 желтоқсан, apnews.com/article/religion-terrorism-ap-top-news-international-news-politics-27f00e4feaa2755f25dac7ad514d;XINHUANET, «Шыңжаңдағы білім беру, оқыту бағдарламасы бойынша үйретуден өткендердің барлығы оқуын бітірді: ресми», 2019 жылғы 9 желтоқсан, www.xinhuanet.com/english/2019-12/09/c_138617314.htm

674 Лили Куо, The Guardian, «Қытай қамауға алынған ұйғырлар босатылды деп мәлімдейді: Шыңжаң губернаторы босатылғаны туралы ешқандай дәлел ұсынбады, бірақ «оқушылар тұрақты жұмыс тапты» дейді, 2019 ж. 9 желтоқсан, www.theguardian.com/world/2019/dec/09/china-claims-detained-uyghurs-have-been-freed; Amnesty International, «Қытай: Үкімет Шыңжаңдағы тұтқындардың босатылғаны туралы дәлелді көрсетуі керек», 2019 жылғы 9 желтоқсан, www.amnesty.org/en/latest/news/2019/12/china-government-must-show-proof-that-xinjiang-detainees-have-been-released/

675 Джон Судворт, BBC News, «Қытайдың қысымы мен насихаты – Шыңжаң туралы хабарлау шындығы», 2021 жылғы 15 қаңтар, www.bbc.com/news/world-asia-china-55666153; Human Rights Watch, «Қытайдың Шыңжаңдағы тергеулерге тосқауыл қою үшін әлсіз сылтауы: елші БҰҰ-ның сапарына «негізсіз, қажетсіз кедергілер» келтіреді», 2020 ж. 25 наурыз, www.hrw.org/news/2020/03/25/chinas-weak-excuse-block-investigations-xinjiang; Кейт Кэдделл, Тони Мунро, Reuters, «Би-Би-Си журналисі Қытайдан қауіп-қатер, кедергі болғандықтан кетті», 2021 жылғы, 31 наурыз, www.reuters.com/article/us-china-britain-bbc/bbc-journalist-leaves-china-citing-threats-obstruction-idUSKBN2BN0U2; Джеймс Гриффитс, CNN, «Жасырын жабудан үгіт-насихат блицине дейін: Қытайдың Шыңжаң туралы ақпаратты бақылауға тырысуы», 2021 жылғы 17 сәуір, www.cnn.com/2021/04/16/china/beijing-xinjiang-uyghurs-propaganda-intl-hnk-dst/index.html

676 Крис Бакли мен Остин Рамзи, «Түнгі суреттер Қытайдың Шыңжаң аймағындағы көптеген жаңа қамау орындарын көрсетеді: Қытай ұйғырлар мен басқа да саны аз топтар үшін «қайта тәрбиелеу» лагерлерін жойып жатқанын айтты, бірақ зерттеушілер тұтқындау көбейіп келе жатқанын дәлелдеді», 2020 жылғы 24 қыркүйек, www.nytimes.com/2020/09/24/world/asia/china-muslims-xinjiang-detention.html; Әл-Жазира, «Қытайдағы ұйғырларға не болып жатыр? Осыдан бастаңыз, 2021 ж. 21 ақпан, www.aljazeera.com/program/start-here/2021/2/28/whats-happening-with-chinas-uyghurs-start-here; «Азат Азия» радиосы (RFA), «Шыңжаңдағы Үштұрпандағы үш лагерь аудандағы ұйғыр халқының он пайызын ұстайды», 2020 жылғы 10 қыркүйек, www.rfa.org/english/news/uyghur/camps-09102020142042.html; Евгений А. Бунин, Қытайдың Орталық Азиядағы өмір өнері, «Лагерлерден түрмелерге: Шыңжаңның адам құқықтары келесі зор апаты», 2019 ж. 5 қазан, livingotherwise.com/2019/10/05/from-camps-to-prisons-xinjiangs-next-great-human-rights-catastrophe-by-gene-a-bunin/; Евгений А. Бунин, Қытайдың Орталық Азиядағы өмір өнері, ШҰАР-дағы піл: II. Жаңа түрмелер, кеңейтілген ескі түрмелер және жүздеген мың жаңа тұтқындар, 2021 жылғы 4 қаңтар, livingotherwise.com/2021/01/04/the-elephant-in-the-xuar-ii-brand-new-prisons-expanding-old-prisons-and-hundreds-of-thousands-new-inmates/

677 Евгений А. Бунин, Сыртқы саясат. «Ұсталғандар Шыңжаң лагерлерінен ағып жатыр: осы уақытқа дейін бостандыққа шыққандардың көпшілігін қоғаммен қарым-қатынас жасау арқылы үй қамақ немесе мәжбүрлі еңбек күтуде», 2019 ж. 18 қаңтар, foreignpolicy.com/2019/01/18/detainees-are-trickling-out-of-XUARs-camps/; Элисон Киллинг және Мера Раджагопалан, BuzzFeed News, Олардың көргені: бұрынғы тұтқындар Қытайдағы қамау лагерлерінің сұмдықтары туралы егжей-тегжейлі айтады, 2020 жылғы 27 тамыз, www.buzzfeednews.com/article/alison_killing/china-ex-prisoners-horrors-xinjiang-camps-uyghurs

678 Amnesty international сұхбаты; Шыңжаң құрбандарының дерекқорын қараңыз shahit.biz/eng/

679 Amnesty international сұхбаты; Шыңжаң құрбандарының дерекқорын қараңыз shahit.biz/eng/

680 Шыңжаң құрбандарының дерекқоры, shahit.biz/kaz/

Екінші жағынан, кейбір тұтқындардың босатылғаны және кейбір лагерлердің жабылғаны үкіметтің кеңірек ақпаратын міндетті түрде растамайды. Көп емес бұрынғы тұтқындардың отбасы мүшелері лагерлерден 2019 жылдың желтоқсанынан кейін босатылғанын хабарлады, бұл үкіметтің лагерлер сол уақытқа дейін жабылды деген мәлімдемесіне тікелей қайшы келеді.⁶⁸¹ Amnesty сұхбат алған бұрынғы бірнеше тұтқындар, Шыңжаңның басқа бұрынғы тұрғындары және із-түзсіз жоғалды деп есептелген немесе қамауға алынған адамдардың отбасы мүшелері, олар Шыңжаңдағы лагерлерде әлі де ұсталған деп санайтын адамдарды білетіндерін айтты.⁶⁸²

Тұтқындау лагерлерінде әлі де ұсталған адамдардың санына қарамастан, Шыңжаңдағы тұтқындау лагерлеріне жіберілген адамдардың көпшілігі әлі де қандай да бір формада, не лагерлерде, не басқа түрдегі түрмеде ұсталғаны туралы сенімді дәлелдер бар. Көптеген адамдар әлі күнге дейін олардың отбасы мүшелерінің із-түзсіз жоғалып кеткенін және Шыңжаңдағы лагерлерде, түрмелерде немесе басқа мекемелерде ұсталды деп есептелуде деп хабарлауда.⁶⁸³ Кейбір адамдардың, бәлкім, көп бөлігінің - тұтқындау лагерлерінен түрмеге немесе басқа да қамау орындарына жіберілгені туралы деректер бар.⁶⁸⁴ Amnesty және басқа ұйымдар сұхбат алған бұрынғы тұтқындар, сондай-ақ тұтқындардың достары мен отбасылары түрмелерге жіберілді.⁶⁸⁵ Шыңжаң құрбандарының дерекқоры «ұзақ ұстау жағдайында түрмеге жіберілген» адамдардың 500-ден астамы туралы хабарлады; дегенмен, бұл адамдардың аз бөлігі ғана лагерлерден ауыстырылды, көпшілігі басқа түрдегі қамау орындарына, мысалы, «қамау орталықтарына» ауыстырылды.⁶⁸⁶ Түрмедегі үкімдерге қатысты ашықтық жоқтығын ескере отырып, нақты саны белгісіз.

681 Amnesty International сұхбаты.

682 Amnesty International сұхбаты.

683 Қытай Орталық Азиядағы өмір өнері, ШҰАР-дағы піл:III «Заңға сәйкес», Евгений А. Бунин, 2021 ж. 19 сәуір, livingotherwise.com/2021/04/19/the-elephant-in-the-xuar-iii-inaccordance-with-the-law/

684 Шохрет Хошур, «Азат Азия» радиосы, Шыңжаң билігі ұйғыр тұтқындарын Қытайдағы түрмелерге жасырын ауыстыруда, 2018 жылғы 2 қазан, www.rfa.org/english/news/uyghur/transfer-10022018171100.htm; Холли Робертсон, ABC News, «Қытай Шыңжаңдағы ұйғыр тұтқындарын бүкіл ел бойынша түрмелерге жаппай тасымалдауды бастады, 2018 жылғы 9 қазан, www.abc.net.au/news/2018-10-10/is-china-transferring-uyghur-detainees-to-far-flung-prisons/10356406; Евгений А. Бунин, Қытай Орталық Азиядағы өмір өнері, «Лагерлерден түрмелерге: Шыңжаңның адам құқықтары келесі зор апаты», 2019 ж. 5 қазан, livingotherwise.com/2019/10/05/from-camps-to-prisons-xinjiangs-next-great-human-rights-catastrophe-by-gene-a-bunin/

685 Reuters, «Шыңжаң лагерлерінде ұсталған «адамдардың көпшілігі» босатылды, Қытай мәлімдейді: Қытай аймағындағы шенеунік тұтқындар «үйлеріне оралды» дейді, бірақ АҚШ дәлелдемелерді және БҰҰ-нан тексеруді талап етеді», 2019 ж. 30 шілде, www.theguardian.com/world/2019/jul/31/most-people-detained-in-xinjiang-camps-have-been-released-china-claims

686 Сондай-ақ Шыңжаң құрбандарының дерекқорын қараңыз, shahit.biz/kaz/

ҚАРАМАЙ, ШЫҢЖАҢ

СПУТНИК СУРЕТТЕРІ

Қарамай қаласы Шыңжаңның Қарамай облысында Үрімжіден солтүстік-батысқа қарай шамамен 275 шақырым жерде орналасқан. Қалада тұтқындалғандар туралы бірнеше хабарламалар болды.⁶⁸⁷ 2017 жылдан 2019 жылға дейін спутниктен түсірілген суреттер қаланың солтүстік шетінде ескі ғимаратты көрсеткен — көлік мектебінің батысында — ол уақытша ұстау изоляторы ретінде қайта тағайындалғанға, содан кейін қайта ашылғанға ұқсайды. Жақын жерде 2020 жылғы тамызда бұзылған түрме бар. 2017 және 2018 жылдары екі нысанда белсенділік байқалғанымен, қаладан алты шақырым жерде батыста бір-біріне іргелес жатқан үлкен «қауіпсіздігі жоғары» және «қауіпсіз» нысандар салынып жатыр.

👁 Қарамай қаласының суреттерінде 2016 жылдан бері қала ішінде және оның сыртындағы түрлі қамау орындары көрсетілген

687 Шыңжаң құрбандарының дерекқорын қараңыз, <https://shahit.biz/kaz/#facilities>

ТҰТҚЫНДАУ ЛАГЕРІ

Спутник суреттері 2016 және 2021 жылдар аралығындағы лагердің өзгеруін көрсетеді. 2016 жылғы 17 қыркүйекте белсенділік өте аз байқалады. 2018 жылғы 24 маусымдағы суреттер жаңа қоршау қабырғасы, кіреберіс бақылау бекеттері, қоршаулар мен қақпалар сияқты қауіпсіздікті арттырумен қатар жаңа ғимаратты көрсетеді. Сондай-ақ жаңа автотұрақ бар және көптеген көліктер көрінеді. 2019 жылдың 28 маусымда бұл жерде аздаған көліктер көрінеді және бақылау бекеттері енді жоқ, қоршау жоқ және қақпасы ашық болғандықтан, нысан қауіпсіздік санатынан шығарылған сияқты. 2021 жылғы 14 сәуірдегі соңғы суретте бұрын қауіпсіз жерде көптеген көліктер көрсетілген, бұл оның басқа мақсатта пайдаланылғанын білдіреді.

ЕСКІ ТҮРМЕ

Спутниктен түсірілген суреттерде Қарамай орталығындағы ескі түрме көрсетілген. 2020 жылдың 11 наурызы мен 16 тамызы аралығында нысан қиратылды. Осындай ғимараттары бар жаңа нысан қаладан батысқа қарай алты шақырым жерде салынды.

ЖАҢА ҚАУІПСІЗДІК МЕКЕМЕЛЕРІ

👁️ Қарамайдың батысындағы жаңа нысандарға шолу сыртқы және ішкі қабырғасымен қоршалған қауіпсіздік нысанын көрсетеді. Оңтүстікте сыртқы және ішкі қабырғалары, күзет мұнаралары және ескі түрмеге ұқсайтын ғимараттары бар өте қорғалған нысан бар. Нысандардың бір-бірінен тәуелсіз автотұрақтары бар сияқты. 2021 жылғы 23 мамырда суретте әр тұрақтағы көліктер көрсетілген.

👁️ 2021 жылғы 14 сәуірде солтүстіктегі қауіпсіздік мекемесіне мұқият қарасаңыз, көптеген көліктер сыртта және қабырғамен қоршалған периметрде орналасқан. Сыртқы тұрақ аймағында 58 көлік бар. Бұл нысан алғаш рет суреттерде 2019 жылғы 8 сәуірінен бастап, тұтқындау лагері бірінші рет қауіпсіздіктен босатылған кезде пайда болды.

👁️ 2021 жылғы 23 мамырда суретте мекеме ішінде және одан тыс көліктер азырақ көрсетілген. Негізгі автотұрақта 27 көлік ғана саналды. Сурет жексенбі күні түсірілгендіктен, азырақ болу себебін бағалау қиын және белсенділік деңгейін жақсырақ түсіну үшін үздіксіз бақылау қажет.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ШЕҢБЕРІ

Amnesty International жинаған дәлелдер Қытай үкіметі Шыңжаңда адамзатқа қарсы қылмыстар, соның ішінде түрмеге қамау, азаптау және қудалау түріндегі адамзатқа қарсы қылмыстар жасады деген қорытындыға нақты негіз береді.⁶⁸⁸ Бұл дәлелдер үкіметтің басқа да адам құқықтарының, оның ішінде адамның жеке бостандығы мен қауіпсіздігі; жеке өміріне ие болу құқығы; жүріп-тұру бостандығы; пікір білдіру; ой бостандығы, ар-ождан, дін және сенім бостандығы; мәдени өмірге қатысу; және теңдік пен кемсітпеу құқықтарын елеулі бұзғанын көрсетеді. Бұл қылмыстар аймақтағы негізінен мұсылман саны аз ұлттық топтардың өкілдеріне, соның ішінде этникалық ұйғырларға, қазақтарға, хуэйлерге, қырғыздарға және өзбектерге қатысты жасалған.

Осы тұжырымдардың негізі ретінде Amnesty International ұйымының бұрынғы тұтқындардың куәгерлік сұхбаттарынан жинақталған. Бұл айғақтарды Қытай үкіметінің ашылған құжаттары және журналистер, ғалымдар мен зерттеушілер жинаған басқа да сенімді ақпарат, фотосуреттер және құжаттық дәлелдер растайды. Осы біріктірілген дәлелдер бұл баяндамада құжатталған адам құқықтарының өрескел бұзылуы қылмыстық іс-әрекеттің дәйекті үлгісін ұстанатынын және бүкіл Шыңжаңдағы мемлекеттік шенеуніктердің саналы және мақсатты түрде жаппай жүргізіп жатқан жақсы құжатталған мемлекеттік саясатының бір бөлігі екенін анық көрсетеді. Нәтижесінде, осы бұзушылықтардың жан-жақты көрінісін анықтау және осы қылмыстар үшін жеке қылмыстық жауапкершілікті белгілеуге тәуелсіз, бейтарап, жедел және тиімді тергеу қажет.

7.1 АДАМЗАТҚА ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТАР, СОНЫҢ ІШІНДЕ ҚАМАУ, АЗАПТАУ ЖӘНЕ ҚУДАЛАУ ТҮРІНДЕГІ АДАМЗАТҚА ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТАР

Amnesty International жинаған, басқа сенімді дереккөздер растаған деректерге сәйкес, Шыңжаңдағы негізінен мұсылман этникалық саны аз топтар өкілдері халықаралық құқық бойынша адамзатқа қарсы қылмыстардың барлық мағыналық элементтеріне сәйкес келетін шабуылға ұшырады.

Шабуылдың кең тараған сипаты Шыңжаңдағы негізінен мұсылман этникалық топтарының үлкен саны түрмеге жабылған, азапталған немесе қудаланғандықтан және бұл бұзушылықтар Шыңжаңның бүкіл географиялық аймағында орын алғандықтан да айқын. Жәбірленушілер қай жерде ұсталғанына қарамастан, қудалаудың, бас бостандығынан айырудың, ұстау жағдайлары, азаптау және басқа да қатыгездіктің, қудалаудың және босатылған кезде қорқыту не бақылаудың бірдей әлде салыстырмалы нысандарына ұшырағандықтан бұзушылықтар жүйелі болған сияқты.

688 Сондай-ақ қараңыз: Human Rights Watch, “‘Байланысын үз, тамырын кес: Қытайдың ұйғырларға және басқа түркі мұсылмандарына қарсы қылмыстары, 2021 жылғы 19 сәуір, www.hrw.org/sites/default/files/media_2021/04/china0421_web_2.pdf; Элисон Макдональд, Джеки МакАртур, Наоми Харт және Лоррейн Абоагье, Эссекс сотының Палаталары, «Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданындағы адамзатқа қарсы қылмыстар мен ұйғыр халқына қарсы геноцид үшін халықаралық қылмыстық жауапкершілік», 2021 ж. 26 қаңтар, [14ee1ae3-14ee-4012-91cf-a6a3b7dc3d8b.usfiles.com/ugd/14ee1a_3f31c56ca64a461592ffc2690c9bb737.pdf](https://www.usfiles.com/ugd/14ee1a_3f31c56ca64a461592ffc2690c9bb737.pdf); Экономист, «Геноцид - Шыңжаң сұмдықтарын білдіретін қате сөз: Зұлымдыққа қарсы тұру үшін бірінші қадам - оны дәл сипаттау», www.economist.com/leaders/2021/02/13/genocide-is-the-wrong-word-for-the-horrors-of-xinjiang

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ АДАМЗАТҚА ҚАРСЫ ҚЫЛМЫС

Адамзатқа қарсы қылмыстар – бұл мемлекет немесе ұйымдық саясатқа сәйкес немесе оны жүзеге асыру мақсатында бейбіт тұрғындарға қарсы бағытталған кең таралған немесе жүйелі шабуылдың бөлігі ретінде жасалған қылмыстар.⁶⁸⁹ Адамзатқа қарсы қылмыстар тұтас халықаралық қауымдастықты алаңдататын ең ауыр қылмыстардың бірі болып табылады. Соғыс немесе бейбітшілік кезінде оларға тыйым салынады.

Рим статутында, Халықаралық Қылмыстық Сотын (ХҚК) құрған шартта, жалпы қабылданған халықаралық әдет-ғұрып құқықты көрсететін тәртіпте адамзатқа қарсы қылмыстарды анықтайтын баптар бар.⁶⁹⁰ Статуттың 7(1)-бабында қамауды, азаптауды және қудалауды қоса алғанда, адамзатқа қарсы 11 қылмысын қамтиды.⁶⁹¹ Бұл 11 қылмыс халықаралық құқыққа сәйкес қылмыстар болып табылады және олар қай жерде жасалғанына қарамастан, ішкі заңнама бойынша қылмыс болып табылса да, табылмаса да, сондай-ақ тиісті мемлекет Рим статутын ратификациялаған-бекітпегеніне қарамастан, қылмыс болып табылады.⁶⁹²

Адамзатқа қарсы қылмыстардың барлығына төрт заң талабы ортақ:

- негізгі қылмыс «кең таралған немесе жүйелі шабуылдың» бөлігі ретінде жасалуы тиіс;
- шабуыл «бейбіт халыққа қарсы бағытталған»⁶⁹³;
- негізгі қылмыстық шабуыл саналы түрде, ол туралы біле тұра жасалуы тиіс; және
- шабуыл мемлекет немесе ұйым саясатының бөлігі ретінде жүзеге асырылуы тиіс.

Бұл жалпы талаптар белгілі бір тыйым салынған әрекеттерді адамзатқа қарсы қылмыс деп санау үшін қандай жағдайда орын алу керектігін белгілейді. Сонымен қатар, адамзатқа қарсы әрбір нақты қылмыс негізгі қылмысқа қатысты қосымша элементтерді дәлелдеуді талап етеді.

Шабуылдың бірге кең таралған және жүйелі болуы қажет емес; не кең таралған, не жүйелі шабуыл болса, жеткілікті. Халықаралық қылмыстық істер құқығы шабуылдың кең таралған немесе жүйелі болып саналуы үшін не қажет екенін анықтауға көмектеседі. Шабуылдың кең тарағанын анықтауға қатысатын факторлардың бірі құрбандардың саны немесе әрекеттердің көлемі⁶⁹⁴ болса, бұл терминнің географиялық өлшемі де болуы мүмкін.⁶⁹⁵ Жүйелі дегеніміз қылмыстар мен басқа да тыйым салынған әрекеттер кездейсоқ оқиғалар болуы екіталай, олар ұйымдасқан түрде жасалғанын білдіреді.⁶⁹⁶ Халықаралық соттар

689 Адамзатқа қарсы қылмыстардың объективті элементтеріне шолу үшін Кассесстің халықаралық қылмыстық құқығын қараңыз: және Халықаралық қылмыстық сот, Қылмыстардың элементтері ISBN № 92-9227-232-2 www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/336923D8-A6AD-40EC-AD7B-45BF9DE73D56/0/ElementsOfCrimesEng.pdf сайтында қол жетімді.

690 Халықаралық қылмыстық сот, Халықаралық қылмыстық соттың Рим статуты (Рим статуты), 2002 жылғы 1 шілдеде күшіне енген, мына мекен-жайда қол жетімді: www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf

691 Рим Статуты, 7(1)(a) – (k) баптары: «(a) Кісі өлтіру; (b) жою; (c) құлдық; d) халықты депортациялау немесе мәжбүрлеп көшіру; e) халықаралық құқықтың негізгі нормаларын бұза отырып, бас бостандығынан айыру немесе физикалық бас бостандығынан басқа қатаң айыру; f) азаптау; g) зорлау, сексуалдық құлдық, жезөкшелікпен айналысу, мәжбүрлі жүктілік, мәжбүрлеп зарарсыздандыру немесе салыстырмалы ауырлықтағы жыныстық зорлық-зомбылықтың кез келген басқа нысаны; (h) осы тармақта немесе кез келген әрекетке байланысты кез келген топқа қарсы немесе ұжымдық түрде саяси, нәсілдік, ұлттық, этникалық, мәдени, діни, гендерлік... немесе халықаралық құқық бойынша жалпыға ортақ рұқсат етілмейтін деп танылған басқа негіздер бойынша қудалау және осы тармаққа байланысты қайсыбір Сот құзыретіндегі қылмыс; i) адамдарды күштеп жоғалту; j) апартеид қылмысы; (k) қасақана үлкен қасірет әкелетін немесе денеге немесе психикалық немесе физикалық денсаулыққа ауыр зиян келтіретін ұқсас сипаттағы басқа да адамгершілікке жатпайтын әрекеттер». Айта кету керек, басқа халықаралық қылмыстық трибуналдар өздерінің юрисдикциясына жататын қылмыстардың сәл өзгеше санаттары мен тізімдерін пайдаланды, бірақ Рим Статуты қазіргі уақытта қолданыстағы халықаралық қылмыстық құқықтың беделді кодификациясы ретінде қарастырылады.

692 Адамзатқа қарсы қылмыстар туралы халықаралық әдет-ғұрып құқығының сипаттамасын Халықаралық құқық комиссиясының баяндамасын қараңыз: 67-сессия (2015 ж. 4 мамыр-5 маусым және 6 шілде-7 тамыз), 7-тарау: Адамзатқа қарсы қылмыс, БҰҰ құжаты. A/70/10, 6. 54 («Адамзатқа қарсы қылмыстарды «халықаралық құқықтағы қылмыстар» ретінде сипаттау, ұлттық заңнамада бұл әрекет қылмыс ретінде қарастырылғанына қарамастан, қылмыс ретінде бар екенін көрсетеді.»); сонымен қатар А. Кассезе және П. Газта, Кассезенің халықаралық қылмыстық құқығы, Үшінші басылым, б. 84-92 қараңыз.

693 «Халық» термині адамзатқа қарсы қылмыстардың анықтамасында «бірнеше құрбандарға шабуыл ретіндегі қылмыстың ұжымдық сипатын» білдіреді деп түсіндірілді. Кения Республикасындағы жағдай, 2010 жылғы 31 наурыздағы шешім (жоғарыдағы 44-ескерту), 82-тармақ; Бемба, Шешім, 2009 жылғы 15 маусым (жоғарыдағы 44-ескерту), 77-тармақ; Кунарак, Сот шешімі, 2001 жылғы 22 ақпан (жоғарыдағы 45-ескерту), 424-тармақ; Тадич, Пікір және үкім, 1997 жылғы 7 мамыр (жоғарыдағы 40-ескерту), 644-тармақ. Тағы: Прокурор Анте Готовинаға, Иван Чермак пен Младен Маркачқа қарсы, іс № IT-06-90-T, Сот шешімі, т. II, 2011 ж., 15 сәуір, I Сот палатасы, Бұрынғы Югославия бойынша Халықаралық Қылмыстық Трибунал, 1704-тармақ), мұнда сот «халық» дегеніміз «шабуыл барысында жеткілікті адамдар нысанаға алынды немесе олар осындай түрде нысанаға алынды» деп, құрбандар тек «шектелген және кездейсоқ таңдалған адамдар саны» нысанаға алынғаны ғана емес, бірақ бұл «бүкіл халыққа» немесе халықтың барлық мүшелеріне шабуыл жасауды қажет етпейді» дегенді білдіреді деп есептеді.

694 Прокурор Акайесуға қарсы қараңыз, ICTR сот палатасы, 1998 жылғы 2 қыркүйек, тармақ. 579; Кордич пен Черкез, ICTY сот палатасы, 26 ақпан 2001 ж., 179-тармақ; Кайишема мен Рузиндана, ICTR сот палатасы, 1999 ж. 21 мамыр, 123-тармақ.

695 Халықаралық құқық комиссиясының жылнамасы 2019, 12 және 13-тармақтар. № 10-қосымша (A/74/10): ICC сандық және географиялық фактілерді бағалау әрбір істің фактілеріне байланысты болады деп санайды: Кения Республикасы, № ICC-01/09 іс, Кения Республикасындағы жағдайды тергеуге рұқсат беру туралы Рим Статутының 15-бабына сәйкес шешімі, 2010 жылғы 31 наурыз. Сотқа дейінгі II палата, Халықаралық қылмыстық Сот, 95-тармақ. Сондай-ақ Прокурор Жан-Пьер Бемба Гомбоға қарсы қараңыз, № ICC-01/05-01/08 іс, Статуттың 74-бабына сәйкес шешім, 2016 жылғы 21 наурыз, III Сот палатасы, Халықаралық қылмыстық сот, 163-тармақ.

696 Прокурор Кунарак және т.б. қарсы, ICTY сот палатасы, үкімі, 22 ақпан 2001 ж., тармақ. 429. Сондай-ақ қараңыз Прокурор Блашкичке қарсы, ICTY Сот Палатасының шешімі, 2000 жылғы 3 наурыз, 203-тармақ; және Прокурор Акайесуға қарсы, ICTR Сот Палатасының шешімі, 1998 жылғы 2 қыркүйек, 580-тармақ.

әдетте жүйелі ретінде «қылмыстың көріністері – яғни тұрақты негізде жасалған ұқсас қылмыстың кездейсоқ емес қайталануы» болған кезде орындалады деп есептейді.⁶⁹⁷

“Рим статутының 7(2)(а)-бабында “кез келген азаматтық халыққа бағытталған шабуылды” “[7(1)-бап]-да айтылған кез келген азаматтық халыққа қарсы әрекеттерді бірнеше рет жасаумен байланысты мінез-құлық, осындай шабуыл жасау үшін мемлекет немесе ұйым саясатына сәйкес немесе оны ілгерілету мақсатында жасалатын көптеген әрекеттер» деп белгілейді.⁶⁹⁸

Үкіметтердің бейбіт тұрғындарға шабуыл жасау саясатын білдіру сирек кездеседі. Осылайша, саясат элементі әдетте шабуылдың ұйымдасқан сипатынан түсіндіріледі⁶⁹⁹, әсіресе қылмыстар «бір реттілікке сәйкес қайталанатын әрекеттерден немесе (содан)... дайындықтардан немесе сол мемлекет не ұйым ұйымдастырған және үйлестіретін ұжымдық жұмылдырудан” тұратын болса.⁷⁰⁰

Жеке адамдар қылмыстың мағыналық элементтері туралы белгілі бір дәрежеде біле тұра негізгі қылмыстардың кез келгенін жасаған кезде, адамзатқа қарсы қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Атап айтқанда, қылмыскерлер өз әрекеттерінің кең таралған немесе жүйелі шабуылдың бір бөлігі екенін білуі керек.⁷⁰¹ Дегенмен, кінәлі деп танылу үшін нақты кең таралған немесе жүйелі шабуылға жеке жауапты болуы қажет емес; қылмыскер білген кеңірек шабуыл контекстінде жүзеге асырылса ғана әрекеттің бір түрі жеткілікті болуы мүмкін.⁷⁰² Азаматтық немесе әскери адамдар болсын, адамзатқа қарсы қылмыс жасағаны үшін осы қылмыстарды бірлесіп, жанама жасау, жоспарлау, тапсырыс беру немесе көмек көрсету, сондай-ақ ұжымдық жауапкершілік үшін жеке тұлға қылмыстық жауапкершілікке тартылуы мүмкін.⁷⁰³

Халықаралық құқыққа сәйкес, мемлекеттер адамзатқа қарсы қылмыстарға қатысты әмбебап юрисдикцияны жүзеге асыруы мүмкін, ал кейбір жағдайларда міндетті де.⁷⁰⁴ Кез келген мемлекет, әдетте, халықаралық құқыққа сәйкес, адамзатқа қарсы қылмыс жасаған күдіктілерге қарсы келесі әрекеттердің бірін жасай алады, тіпті күдіктілер немесе жәбірленушілер тиісті мемлекеттің азаматтары да, резиденттері де болып табылмаса және қылмыс(тар) сол мемлекеттің юрисдикциясында немесе оның аумағында жасалмаса да: (1) мұндай күдіктілерді өз соттарына әкелу, (2) осыны жасауға дайын кез келген мемлекетке оларды экстрадициялау немесе (3) мұндай адамдарды осы қылмыстар үшін адамдарды соттау құзыреті бар халықаралық қылмыстық сотқа тапсыру. Кем дегенде, азаптау және мәжбүрлі жоғалу үшін күдікті қылмыскерлерге қатысты әмбебап юрисдикцияны жүзеге асыру таңдау емес, заңды міндет болып табылады.⁷⁰⁵

Олардың барлығы бүкіл аймақтағы Қытай мемлекеттік билігі басқаратын өртүрлі лагерлерде ұсталды, бұл бұзушылықтардың кездейсоқ деп түсіну мүмкін емес.

Дәл осы дәлелдер бұл бұзушылықтардың бейбіт тұрғындарға – бұл жағдайда негізінен мұсылман этникалық саны аз топтар өкілдеріне қарсы шабуылды бағыттау жөніндегі мемлекеттік саясаттың нәтижесінде ұйымдастырылғанын, жоспарланғанын және жасалғанын көрсетеді. Дәлелдер сондай-ақ үкіметтің «терроризм», «экстремизм» және «сепаратизмді» жою мақсаттарына жету үшін зорлық-зомбылық, заңсыз және заңсыз түрмеге жабу және қорқыту іс жүзінде исламдық діни әдет-ғұрыптар мен нанымдар мен түркі мұсылман этномәдени тәжірибесін нысанаға алу үшін де қолданылғанын

697 Прокурор Кунаракқа қарсы және т.б., ICTY Сот Палатасының шешімі, 22 ақпан 2001 ж., 429-тармақ. Сондай-ақ қараңыз Прокурор Тадичке қарсы, ICTY сот палатасы, пікірі мен шешімі, 1997 жылғы 7 мамыр, 648-тармақ.

698 Рим статуты, 7(2)(а)-бап.

699 Прокурор Лоран Гбагбоға қарсы, Айыптауды растау ICC-02/11-01/11-656-Қызыл, 12 маусым 2014 ж., 216-тармақ. Шынында да сот (215-тармақ) «жоспарланған, бағытталған немесе ұйымдастырылған шабуыл – аяқ астынан немесе жекелеген зорлық-зомбылық актілеріне қарағанда – саясат критерийін қанағаттандырады және саясаттың ресми түрде қабылдануы талап етілмейді» деп есептеді. Сот атап өткендей, «мемлекеттің не ұйымның жоспарлауы, ұйымдастыруы немесе бағыттауы туралы дәлелдемелер шабуылдың саясатын да, жүйелік сипатын да растау үшін маңызды болуы мүмкін, дегенмен екі ұғымды шатастыруға болмайды».

700 Катанга TJ, ICC-02/11-01/11-534, 1109-тармақ.

701 Рим статуты, 7(1)-бап. Сондай-ақ қараңыз Прокурор Купрескичке қарсы және т.б., ICTY сот палатасы, 2000 жылғы 14 қаңтардағы сот шешімі, 556-тармақ («адамзатқа қарсы қылмыстар үшін талап етілетін талап (1) негізгі қылмысты жасау ниеті және (2) осы құқық бұзушылық орын алатын кеңірек контекст туралы біліммен үйлесетін сияқты.»). Сондай-ақ Прокурор Тадичке қарсы қараңыз, ICTY Апелляциялық палатасы, 271-тармақ; Прокурор Кайишемаға қарсы және т.б., ICTR Сот Палатасының шешімі, 1999 жылғы 21 мамыр, 133-34-тармақтар.

702 А. Кассезе мен П. Гаэта, Кассезенің халықаралық қылмыстық құқығы, Үшінші басылым, 5-тарауды қараңыз.

703 А. Кассезе мен П. Гаэта, Кассезенің халықаралық қылмыстық құқығы, Үшінші басылым, 5-тарауды қараңыз.

704 Amnesty International, Әмбебап юрисдикция: мемлекеттердің заңнаманы қабылдау және орындау міндеті (Индекс: IOR 53/008/2001), 2001 жылғы 1 қыркүйек, 5-тарау.

705 Мысалы, БҰҰ-ның Азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазаларға қарсы Конвенциясы, 5-9-баптарды қараңыз. 2021 жылғы наурыздағы жағдай бойынша 170 мемлекет осы Конвенцияның қатысушысы болып табылады, оның ішінде Қытай; Сондай-ақ СТМ, 6.4-бөлімін қараңыз.

көрсетеді. Бұл әрекеттер тек негізінен мұсылман этникалық топтардың өкілдеріне бағытталған және іс жүзінде бұл топтардың барлық мүшелері түрмеге жабылу мен қатыгездікке ұшырауы мүмкін, бұл шабуылдың бейбіт тұрғындарға бағытталғанын көрсетеді.

Осылайша, Amnesty жинаған дәлелдер қылмыскерлер Қытай мемлекетінің атынан әрекет ете отырып, жоспарлы, жаппай, ұйымдасқан және жүйелі түрде халықаралық адам құқықтарын өрескел бұзушылықтардан тұратын кең таралған, сондай-ақ Шыңжаңдағы бейбіт тұрғындарға қарсы бағытталған жүйелі шабуыл жасады деген қорытындыға нақты негіз береді.

Amnesty International жинаған дәлелдер Қытай үкіметі кем дегенде адамзатқа қарсы келесі қылмыстарды жасады деген қорытындыға нақты негіз береді:

- **Халықаралық құқықтың негізгі ережелерін бұза отырып, тұтқындау немесе қатаң түрде физикалық бас бостандығынан айыру:**⁷⁰⁶ Рим Статуты нормалары бойынша, бұл құқық бұзушылық «Кінәлі бір немесе бірнеше адамды түрмеге қамауға алуды немесе бір не бірнеше адамды физикалық бас бостандығынан өзге қатаң түрде айыруды» және «әрекеттерінің ауырлығы халықаралық құқықтың негізгі нормаларын бұзатындай болды.»⁷⁰⁷ Осы баяндама үшін сұхбат берген 55 бұрынғы тұтқындар өздерін негізсіз ұстап, олармен бірге ұсталған басқа адамдардың бүкіл Шыңжаңдағы лагерлерде негізсіз ұсталғаны туралы ақпарат берді. Журналистер, ғалымдар және басқа да тергеушілер жинаған дәлелдер 2017 жылдан бері Шыңжаңдағы тұтқындау лагерлерінде немесе түрмелерінде ерлер мен әйелдердің орасан зор саны (1 миллион немесе одан да көп) негізсіз ұсталғанын көрсетеді.
- **Азаптау:**⁷⁰⁸ Рим Статутына сәйкес, азаптау «қамаудағы немесе айыпталушының бақылауындағы адамға қасақана ауыр азап немесе физикалық не психикалық азап келтіруді; азаптау заңды жазадан туындайтын жағдайдан басқа, оларға тән немесе оларға байланысты болатын ауырсынуды немесе азапты аңғартады.»⁷⁰⁹ Осы баяндамаға сұхбат берген 55 бұрынғы тұтқындар тұтқындау лагерлерінде көрген азаптау мен басқа да қатыгездіктер туралы және өздерінің лагерлерінде басқа тұтқындарға жасалған азаптауды және басқа да қатыгездіктерді көргені туралы ақпарат берді. Бұл қатыгез әрекеттер лагерь тұтқындарының едәуір бөлігін ұзақ және қатты ұрып-соғу арқылы физикалық азаптау, ток соғу, ауыртатын жағдайда ұстау, халықаралық деңгейде тыйым салынған шектеулерді қолдану (оның ішінде жолбарыс орындықта ұстау), ұйқыдан айырудың физикалық салдарын және жалғыз қамақты қамтиды.

Бұл қатыгездік сондай-ақ лагерлердегі күнделікті өмірдің жиынтық әсерлерінің нәтижесінде тұтқындау лагерінің барлық тұтқындарына физикалық және психикалық азаптауды немесе басқа да қатыгез әрекеттерді қамтиды, бұл халықаралық қылмыстық құқықта анықталғандай, азаптауға тең болуы мүмкін. Осындай әрекеттерге күнде бірнеше сағат бойы отыру, тізерлеу немесе ауыртатын күйде тұру; ұйқыдан айыру; тамақ, су, жаттығу және табиғи жарықтың жеткіліксіздігі жатады. Ол сондай-ақ психологиялық зорлық-зомбылық және басқа да қорлау әрекеттері, оның ішінде қамауда ұстау мерзімінің қашан аяқталатынын білмеу, отбасымен немесе лагерден

 Келесі бет: кісенделген тұтқындар қатарындағы күзетшінің көлеңкесі.

706 Рим статуты, 7(1)(е)-бап.

707 Адамзатқа қарсы қылмыстың бас бостандығынан айыру элементтері туралы Халықаралық қылмыстық соттың Қылмыс элементтері, 7(1)(е)-бапты қараңыз, www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/336923D8-A6AD-40EC-AD7B-45BF9DE73D56/0/ElementsOfCrimesEng.pdf

708 АҚК-ң 1-бабында анықталған азаптау ұғымынан айырмашылығы, қатыгездік белгілі бір мақсатта жасалуы тиіс немесе қатыгездікті «мемлекеттік лауазымды тұлға не қызметтік міндеттерді атқаратын басқа адамның келісімі, шақыруы бойынша жасалған» болуы тиіс деген талап жоқ. Сонымен қатар, Рим Статуты азаптау мен басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын және ар-намысты қорлайтын әрекеттерді АҚК сияқты нақты ажыратпайды. Соған қарамастан, ХҚС азаптаудың адамзатқа қарсы қылмысы үшін соттау үшін «ауыр азап пен азаптың маңызды дәрежесін» талап етеді деп санайды, бұл АҚК сәйкес қолдануы мүмкін екенін білдіреді (Прокурор Жан-Пьер Бемба Гомбоға қарсы ХҚС сотқа дейінгі істі қараңыз). II Палата, Рим статуты ICC-01/05-01/08 61(7)(а) және (b)-баптарына сәйкес шешім, 2009 жылғы 15 маусымдағы 193 тармақ). Дегенмен, ХҚС сонымен қатар қатыгездіктің әрбір оқиғасы ауырлығын бағаламайды; оның орнына ол мінез-құлық бағытын жиынтық әсерін қарастырады. (Прокурор Крнолацқа қарсы, ICTY сот палатасының II, үкім, IT-97-25-T, 15 наурыз, 182-183-тармақтар. Сондай-ақ Прокурор Брянинге қарсы қараңыз, ICTY Апелляциялық палатасы, Сот шешімі, IT-99-36-A, 2007 ж. 3 сәуір, 251-тармақ, Прокурор Налетилич пен Мартиновичке қарсы, ICTY Апелляциялық палатасы, Шешім, IT-98-34-A, 2006 жылғы 3 мамыр, 299-тармақ; Прокурор Делаличке қарсы және басқалар, ICTY сотына қарсы Палата, Сот шешімі, IT-96-21-T, 1998 жылғы 16 қараша («Delalić сот шешімі»), 467-тармақ; Ирландия Ұлыбританияға қарсы, № 5310/71 ic, 1978 жылғы 18 қаңтар, 162-тармақ.).

709 Рим статуты, 7(1)(f) және 7(2)(е)-баптары; Азаптаудың адамзатқа қарсы қылмыс элементтері бойынша Халықаралық қылмыстық сот Қылмыс элементтері, 7(1)(f)-бап, www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/336923D8-A6AD-40EC-AD7B-45BF9DE73D56/ қараңыз. 0/ElementsOfCrimesEng.pdf

тыс кез келген адаммен байланыса алмау, қамауда отырғанда ана тілінде сөйлей алмау, жазалау не азаптаудан үнемі қорқынышта болу және басқа тұтқындарды азаптау не қатыгездік көрсетуді көру және есту сияқты психологиялық зорлық-зомбылықтың әртүрлі нысандарын қамтиды. Бұл айғақ-дәлелдер журналистер мен басқа да құқық қорғау ұйымдары құжаттаған азаптау және басқа да қатыгездік туралы тікелей не қосалқы куәлардың берген ақпаратымен толық сәйкес келеді.

- **Қудалау:** Рим Статуты қудалауды «топтың немесе ұжымның жеке басына байланысты халықаралық құқыққа қайшы келетін негізгі құқықтардан қасақана және ауыр түрде айыру» ретінде анықтайды.⁷¹⁰ Amnesty жинаған дәлелдер мұндай қудалаудың орын алғанын анық көрсетеді, оның ішінде осы баяндамада құжатталған этникалық бағыттап, жаппай қамауға алу және азаптау науқаны, сондай-ақ адам құқықтарын, оның ішінде жеке бас бостандығы мен қауіпсіздігі құқықтарын этникалық бағытта ауыр бұзушылықтар; жеке өміріне ие болу құқығы; жүріп-тұру, пікір білдіру, ой, ар-ождан, дін және сенім бостандығына; мәдени өмірге қатысу; және 2-тарауда құжатталған теңдік пен кемсітпеу құқықтарының бұзышылықтары.

БАСҚА ДА АДАМЗАТҚА ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ ДӘЛЕЛДЕРІ

Көптеген дереккөздерден алынған дәлелдер адамзатқа қарсы басқа қылмыстар жасалған болуы мүмкін екенін көрсетеді. Шыңжаңға кірудегі шектен тыс шектеулерді және аймақта орын алған бұзушылықтарды құжаттауда кездесетін қиындықтарды ескере отырып, Amnesty International осы айыптауларға қатысты әрі қарай тәуелсіз халықаралық тергеу жүргізуге басымдық беру керек деп санайды.

Бұл адамзатқа қарсы басқа қылмыстарға **адамдардың мәжбүрлі жоғалып кетуі** жатады.⁷¹¹ Amnesty жинаған дәлелдемелер осы есепте құжатталған бұрынғы тұтқындардың барлығына дерлік іс бойынша тұтқындардың отбасы мүшелері олардың ұсталғаны туралы білгенін және олармен сөйлесе алатынын, дегенмен бұл байланыс жиі жағдайда өте сирек болып, үнемі бақыланатынын көрсетеді. олардың, Алайда екі жағдайда бұрынғы тұтқындар айлар немесе жылдар бойы ұсталды, шамасы, олардың отбасыларында ұсталған адамның тағдыры туралы ешқандай ақпарат жоқ.

Дегенмен, Шыңжаңда күштеп жоғалтудың көптеген күдікті жағдайлары бар.⁷¹² 2021 жылы Amnesty қазір шетелде тұратын және отбасы мүшелері із-түзсіз жоғалып кеткен және ұсталды деп есептелетін Шыңжаңнан келген 50-ден астам адаммен сұхбат жүргізді.⁷¹³ Журналистер де шетелде тұратын, күдікті отбасы мүшелері туралы ақпарат ала алмай жүрген ондай адамдар туралы хабарлады.⁷¹⁴ Осы

710 Рим Статуты, 7(1)(h) және 7(2)(g)-баптары; адамзатқа қарсы қылмыс құрамы үшін 3-тармақта айқындалған саяси, нәсілдік, ұлттық, этникалық, мәдени, діни, гендерлік немесе халықаралық құқық бойынша жалпыға бірдей жол берілмейтін деп танылған басқа да негіздер бойынша қандай да болмасын белгілі бір топты немесе ұжымды қудалау халықаралық құқық бойынша жол берілмейтін және осы тармақта көрсетілген кез келген әрекетке немесе Соттың юрисдикциясына жататын кез келген қылмысқа байланысты» Халықаралық қылмыстық соттың Қылмыс элементтері, 7(1)(h) бап, www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/336923D8-A6AD-40EC-AD7B-45BF9DE73D56/O/ElementsOfCrimesEng.pdf

711 Amnesty International мәжбүрлі жоғалуға тыйым салуды жалпы халықаралық құқықтың (jus cogens) міндетті нормасы деп санайды. Адамдарды заңның қорғауынан тыс қалдыратын, азаптауды және басқа да адам құқықтарын бұзуды жеңілдететін және халықаралық құқық бойынша тыйым салынған жасырын ұстаудың әрбір оқиғасы мәжбүрлі жоғалу болып табылады. Сыртқы әлемге қол жеткізбей ұстау (байланыссыз, яғни инкоммуникадо ұстау) азаптауды және басқа да қатыгез әрекеттерді және мәжбүрлі жоғалуды бірдей дәрежеде жеңілдетеді және оның өзі осындай тәжірибеге тең болуы мүмкін. Мәжбүрлі жоғалуға халықаралық құқық бойынша қылмыс ретінде мүлдем тыйым салынған. Кез келген бейбіт тұрғындарға қарсы кең таралған немесе жүйелі шабуылдың бөлігі ретінде жасалған жағдайда, мәжбүрлі жоғалу адамзатқа қарсы қылмыс болып табылады (Мәжбүрлі жоғалу туралы Конвенцияның 5-бабы); Рим Статуты бойынша мәжбүрлі жоғалу дегеніміз «мемлекеттің немесе саяси ұйымның рұқсатымен, қолдауымен немесе келісімімен адамдарды ұзақ уақыт бойы заң қорғауынан шығару ниетімен қамауға алу, ұстау немесе ұрлау, содан кейін сол адамдардың тағдыры немесе тұрған жері туралы ақпарат беруден, бас бостандығынан айыруды мойындаудан бас тарту». Рим Статуты, 7(1)(i) және 7(2)(i)-бап; Адамдардың мәжбүрлі жоғалудың адамзатқа қарсы қылмыс элементтері үшін Халықаралық қылмыстық соттың Қылмыс элементтері, 7(1)(i)-баптарын қараңыз, www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/336923D8-A6AD-40EC-AD7B-45BF9DE73D56/O/ElementsOfCrimesEng.pdf; Барлық адамдарды мәжбүрлі жоғалудан қорғау туралы конвенция (МЖК) бұл қылмысты «мемлекет агенттері немесе рұқсатымен әрекет ететін адамдар немесе тобының қамауға алу, ұстау, ұрлау немесе бас бостандығынан айырудың кез келген басқа нысаны, бас бостандығынан айыруды мойындаудан бас тарту не хабарсыз кеткен адамның тағдырын немесе тұрған жерін жасыру арқылы мемлекеттің қолдауы немесе оған көнуі, мұндай адамды заң қорғауынан тыс қалдырады»; МЖК, (2-бап); Қытай МЖК қатысушысы болмаса да, ол Азаптауға қарсы Конвенция сияқты өзі қатысушысы болып табылатын халықаралық әдет-ғұрып құқығы мен басқа адам құқықтары туралы келісімдерге сәйкес, мәжбүрлі жоғалуға тыйым салуға міндетті.

712 Amnesty International, Қытай: «Олар қайда? - Шыңжаң-Ұйғыр Автономиялық Ауданда жаппай қамау туралы сұрақтарға жауап беру келді», 2018 ж. 7 қыркүйек, www.amnesty.org/download/Documents/ASA1791132018ENGLISH.PDF; Amnesty International, «Жоғалған ұйғырлардың отбасылары жақындарын іздеуге қорықты», 2019 жылғы 31 наурыз, www.amnesty.org/en/latest/campaigns/2019/03/uighurs-too-scared-to-search-for- хабарсыз кеткен отбасы; Сондай-ақ, мәжбүрлі жоғалу болуы мүмкін көптеген оқиғалары туралы білу үшін Шыңжаң құрбандарының дерекқорын қараңыз, shahit.biz/kaz/

713 Жоғалған және қамауға алынған адамдардың көпшілігінің істері Xinjiang.Amnesty.org сайтында қолжетімді.

714 Остин Рэмзи, Нью-Йорк Таймс, «Маған өкемнің тірі екенін көрсетіңіз». Қытай онлайн өтініштердің торрентіне тап болды, 2019 жылғы 17 ақпан, www.nytimes.com/2019/02/17/world/asia/uighurs-china-internment-camps.html

тұтқындардың Шыңжаңда жүрген отбасы мүшелеріне бұл тұлғалардың қайда екені туралы хабарланғаны белгісіз.

Лагерге жіберілді деп ойлаған көптеген адамдардың тағдыры беймәлім деп биліктің ауқымды жасыруының бір бөлігі. Адамдарды Шыңжаңдағы лагерлерде ұстаудың жасырын және көбінесе құжатсыз тәсілі Қытайдан тыс адамдарға қандай да бір нақты адамның қайда екенін анықтау немесе растау мүмкін емес. Қазір шетелде жүрген Шыңжаң тұрғындарының жоғалған отбасы мүшелері қайда екенін анықтау мүмкіндігі жиі болмайды.⁷¹⁵ Олар Қытай билігінен бұл туралы ресми растауды ешқашан алмайды. Шетелдегі Қытай консулдықтарынан ақпарат жинауға әрекеттенген адамдарға ақпарат алу үшін Қытайға оралу керектігі айтылды.⁷¹⁶ Шетелдегі отбасы мүшелерінде ақпараттың болмауы да, негізінен, Шыңжаңда тұратын адамдарға шетелдегі туыстарымен немесе достарымен, әсіресе жаппай қамау жүйесіне қатысты кез келген нәрсе туралы сөйлесуге іс жүзінде тыйым салынғандығына байланысты. (2 және 3-тарауда құжатталғандай, шетелдегі кез келген адаммен жай ғана сөйлесу тұтқындау лагеріне жіберілу үшін негіз болып табылады.)

Журналистер, ғалымдар және басқа да зерттеушілер жинаған дәлелдер Шыңжаңда адамзатқа қарсы тағы үш қылмыс жасалған болуы мүмкін екенін одан әрі дәлелдеді: **құлдық**⁷¹⁷; **халықты депортациялау немесе мәжбүрлеп көшіру**⁷¹⁸; және **зорлау, жыныстық құлдық, жезөкшелікпен айналысу, мәжбүрлі жүктілік, мәжбүрлі стерилизация немесе салыстырмалы ауырлықтағы жыныстық зорлық-зомбылықтың басқа түрлері**.

7.2 ХАЛЫҚАРАЛЫҚ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ҚҰҚЫҒЫН БАСҚА ЕЛЕУЛІ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ДӘЛЕЛДЕРІ

Amnesty International-ға сұхбат берген бұрынғы тұтқындар мен басқа куәгерлерден жиналған дәлелдер Қытай билігінің адам құқықтарын өрескел бұзғанын көрсетеді, бұл жоғарыда сипатталған көптеген адамзатқа қарсы қылмыстардың негізінде жатқанымен қатар, мемлекеттік жауапкершілікті талап етеді. Бұл адам құқықтарының бұзылуына бас бостандығы мен жеке қауіпсіздігі құқықтарын; жеке өміріне ие болу құқығы; жүріп-тұру бостандығы; пікір білдіру; ой, ар-ождан, дінге сену және наным-сенім бостандығы; мәдени өмірге қатысу; теңдікке және кемсітпеуге ие болу; және мәжбүрлі еңбектен еркін болу құқықтарының ауыр бұзылуы жатады. Amnesty International бұл айыптауларға қатысты әрі қарай тәуелсіз халықаралық тергеулерге де басымдық беру керек деп санайды.

Атап айтқанда, осы баяндама үшін жиналған дәлелдемелер келесі адам құқықтарының елеулі бұзушылықтарын құжаттайды:

Дінге сену бостандығы және мәдени өмірге қатысу құқығы: 2 және 4-тарауларда құжатталған діни және мәдени тәжірибеге қойылған шектеулер дінге сену бостандығы мен мәдени өмірге қатысу құқықтарының анық бұзылуы болып табылады. Бұл бұзушылықтарға Шыңжаңдағы исламдық діни әдет-ғұрыптарды жою және мұсылмандарды мәдени жағынан ассимиляциялау науқанының бір бөлігі ретінде мұсылмандар өздерінің діндері үшін маңызды деп санайтын көптеген әдет-ғұрыптардың, мысалы, намаз оқу мен дәстүрлі рәсімдер мен рәсімдерді өткізуге іс жүзінде тыйым салынған және олар Шыңжаңдағы заңмен тікелей тыйым салынбағанымен, тұтқындау лагеріне жіберуге негіз болып

715 Amnesty International, «Ешқайда қауіпсіз сезілмейді: ұйғырлар Қытайдың шетелде жүргізген қорқыту науқаны туралы айтады», 2020 жылғы 21 ақпан, www.amnesty.org/en/latest/research/2020/02/china-uyghurs-abroad-living-in-fear/;

716 Amnesty International, «Жүректер мен өмірлер бұзылған: репрессиямен бөлінген ұйғыр отбасыларының түнгі таңы», 2021 жылғы 19 наурыз, www.amnesty.org/en/latest/research/2021/03/the-nightmare-of-uyghur-families-repression/; Сондай-ақ 6.4 «Еңбекке арналған лагерь» бөлімін қараңыз.

717 «Құлдық» адамның үстінен меншік құқығын асыратын кез келген немесе барлық өкілеттіктерді жүзеге асыруды білдіреді және адамдарды, атап айтқанда әйелдер мен балаларды сату кезінде мұндай билікті жүзеге асыруды қамтиды: Құлдықтың адамзатқа қарсы қылмысы құрамы үшін Халықаралық қылмыстық сот, Қылмыс элементтері, 7(1)(c)-баптарын қараңыз, www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/336923D8-A6AD-40EC-AD7B-45BF9DE73D56/0/ElementsOfCrimesEng.pdf; Сондай-ақ 6.4-«Еңбек лагері» бөлімін қараңыз.

718 «Халықты депортациялау немесе мәжбүрлеп көшіру» мүдделі адамдарды халықаралық құқықта рұқсат етілмеген негіздерсіз олар заңды түрде болған аумақтан шығару немесе басқа да мәжбүрлеу әрекеттерімен мәжбүрлеп көшіруді білдіреді; Халықты мәжбүрлеп көшіру депортациялаудың адамзатқа қарсы қылмыс құрамы үшін Халықаралық қылмыстық соттың Қылмыс элементтері, 7(1)(d)-бапты қараңыз www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/336923D8-A6AD-40EC-AD7B-45BF9DE73D56/0/ElementsOfCrimesEng.pdf; Сондай-ақ «Жыныстық зорлық-зомбылық және репродуктивті құқықтардың бұзылуы туралы мәлімдемелер» мәтінін қараңыз.

табылады. Көптеген бұрынғы тұтқындар ұсталудан немесе басқа жазалаудан қорқып, діндарлық белгілерін көрсетуді тоқтатқанын түсіндірді.

Діни немесе мәдени жәдігерлерді иеленуге және діни және мәдени нысандарды жоюға тыйым салу да діни сенім бостандығына ие болу құқығын және мемлекеттің мәдени құндылықтар мен мұраны қорғау міндетін бұзу болып табылады. Лагерлерде қытай тілінен басқа тілдерге тыйым салынуы және лагерден тыс жерлерде қатты шектелуі тілдік саны аз топтардың өз тілдерін пайдалану құқығын бұзу болып табылады. Сонымен қатар, лагердің бүкіл жүйесі тұтқынға алынған мұсылмандардың өз дінін кез келген аспектісінде ұстануға кедергі келтіріп қана қоймай, сонымен бірге оларды исламдық діни тәжірибе мен сенімге қарсы күштеп қоюға тырысатындай етіп жасалған.

Жүріп-тұру бостандығы: 2 және 6-тарауларда құжатталған жүріп-тұру бостандығын шектеулер танылған мақсат үшін қажетті және сәйкесті деп есептелуі мүмкін шектен әлдеқайда асып түседі және оған ешқандай тиімді кепілдіктер жоқ. Жүріп-тұру бостандығына ие болу құқығын сәйкесті емес шектеулердің мысалдарына мыналар жатады:

- ішкі немесе шетелге барар алдында ресми рұқсат алудың жалпы талаптары;
- төлқұжаттарды жаппай тәркілеу;
- қажетсіз құқықтық нормалар немесе әкімшілік шаралар негізінде мемлекеттің төлқұжат беруден немесе оның қолданылу мерзімін ұзартудан бас тартуы; және
- барлық жерде қолданылатын бақылау-өткізу пункттері жүйесі.

Шетелге шығу, шетелге шығуға әрекет жасау немесе шетелдегі адамдармен қарым-қатынас жасау ұсталып, лагерге жіберуге негіз болып табылады. Шектеу әсіресе лагердегі бұрынғы тұтқындар үшін шектен тыс, көп жағдайда қамауда ұстау түрін құрайды.

Бостандық және адамның қауіпсіздігі: Осы баяндамада құжатталған негізсіз қамауға алу жағдайлары адамның бас бостандығына ие болу құқығының анық бұзылуы болып табылады.

Құпиялылық: 2 және 6-тарауларда құжатталған жағдайлар жеке өмірге қатысты заңды, қажетті немесе сәйкесті деп санауға болатын шектеулерден әлдеқайда асып түседі және оларда «заңмен қарастырылған» деп есептелетін тиісті кепілдіктер жоқ. Негізсіз шектеулердің мысалына мыналар жатады:

- шамадан тыс биометриялық деректерді еріксіз беру және осы және басқа да жеке ақпаратты жаппай жинауды және сақтауды талап ету;
- барлық жерде орналасқан күзет қызметкерлерінің дәлелді негізсіз немесе заңды күдіксіз жүйелі тінтуі мен жауап алуы;
- мемлекеттік қызметкерлердің және этникалық саны аз топтар отбасыларымен тұруға тағайындалған кадрлардың «үйде тұруы»;
- бет-әлпетті тану камераларын және басқа да ауқымды, тым көп ақпарат жинайтын, жеке және электронды бақылауды қоса алғанда, жаппай бақылау камераларының үнемі жұмыс істейтін желісі;
- жеке телефондарды кездейсоқ тексеру және адамдардың жеке байланыс құрылғыларына, соның ішінде олардың контактілері мен әлеуметтік желілердегі аккаунттарына кедергісіз қол жеткізу; үкімет қол жеткізе алатын және бақылай алатын қолданбалар мен платформаларға барлық жеке цифрлық байланыс түрлеріне шектеу әрекеті; телефонда рұқсат етілмеген бағдарламалық жасақтаманы иелену немесе тыйым салынған веб-сайтқа кіру ұсталуға және тұтқындау лагеріне жіберуге негіз ретінде қолдану

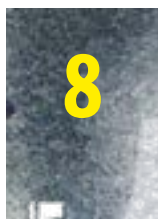
Пікірге ие болу және оны білдіру: Үздіксіз мәжбүрлі саяси индоктринация, әсіресе лагердегі тұтқын кезінде, сонымен қатар одан кейін де, абсолютті және ұлттық қауіпсіздік негіздері сияқты кез келген біліктілікке ашық емес пікірлерге ие болу құқығын бұзады. Бұл бұзушылық исламдық діни нанымдар мен түркі мұсылмандарының этномәдени тәжірибесін жоюға және оларды зайырлы мемлекет бекіткен көзқарастар мен мінез-құлықпен алмастыруды көрсетеді. Түпкі мақсат – осы этникалық топтардың өкілдерін біртұтас тілі, мәдениеті және Қытай коммунистік партиясына мызғымас адалдығы бар біртекті қытай ұлтына күштеп ассимиляциялау. Бұрынғы тұтқындарға өз басынан кешкендері туралы айтуға тыйым салудың әртүрлі тәсілдері де пікірін ұстану және оны білдіру құқығын бұзады.

2-тарауда сипатталған сөз бостандығы құқығын шектеулер де заңды және сәйкестілік шеңберінен асып кеткен.

Теңдік және кемсітпеу: Шыңжаңның бұрынғы тұрғындары мен басқа куәгерлердің Amnesty-ға берген айғақтары саны аз мұсылмандарға қатысты кемсіту саясатын көрсетеді. Айғақ сондай-ақ осы баяндамада құжатталған адам құқықтарына қатысты шектеулердің кемсітушілікпен жүзеге асырылғанын көрсетеді. Бұған мысал ретінде бұрынғы тұтқындар полицияның тек этникалық саны аз топтар өкілдерін көшеде немесе бақылау бекеттерінде тоқтатқанын, олардың жеке куәліктері мен денелерін тінтуге ұшырағанын айтты; хань қытайларына бақылау-өткізу пункттерінен өтудің қажеті жоқ болды немесе олардың денесін немесе телефондарын тінтусіз және жауап берместен іс жүзінде жібере берді. Сонымен қатар, хань қытайлар ту көтеру рәсіміне немесе «білім» сабақтарына қатысуға міндетті емес.

Мемлекет үшінші тұлғалардың кемсітуінен де қорғай алмайды. Мысалы, этникалық саны аз топтардың өкілдері қоғамдық көліктерге және қонақ үйлер мен дүкендер сияқты коммерциялық құрылымдарға қол жеткізуде әлдеқайда қиыншылыққа тап болды. Тұтастай алғанда, негізінен мұсылман этникалық топтарға деген көзқарас мемлекеттің тек өз шенеуніктері ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғалар мен басқа да мемлекеттік емес субъектілер тарапынан болатын кемсітушілікті жою, алдын алу және сол топтар бастан кешірген көптен бері келе жатқан кемшіліктерді жоюға бағытталған қадамдар жасау міндеттеріне түбегейлі қайшы келеді.

Мәжбүрлі еңбектен еркін болу: Осы баяндамада келтірілген дәлелдерге сүйене отырып, Amnesty Шыңжаңдағы кейбір бұрынғы тұтқындарға жасалған әрекеттері ХЕҰ 29-конвенциясының анықтамасына сәйкес келетін мәжбүрлі еңбек элементтерімен сипатталады деп санайды. Қорқытумен қатар орындамағаны үшін қамауға алу, жүріп-тұру еркіндігі жоқ. Бұған қоса, төмен жалақы, оқшаулану, жүріп-тұруды шектеу, қорқыту мен қоқан-лоққыны қоса алғанда, нашар немесе қорлайтын еңбек жағдайлары оқиғаларының дәлелдері бар.

ҚОРЫТЫНДЫ ЖӘНЕ ҰСЫНЫСТАР

ҚОРЫТЫНДЫ

2017 жылдан бері Қытай үкіметі «терроризмге» қарсы науқанды желеу етіп, Шыңжаңда тұратын миллиондаған мұсылмандарға қарсы жаппай және жүйелі түрде қиянат жасауда. Адамзаттың қасіреті орасан зор болды. Бұзушылықтар жалғасуда.

Қытай билігі бастапқыда бұл науқанның бар екенін жоққа шығарды. Содан кейін, мүмкін, дәлелдемелер тікелей теріске шығаруды дәлелсіз болғандықтан, олар басқа түсініктемелерді алға тартты; мысалы, мұсылмандар ерікті «білім беру» немесе «үйрену» бағдарламасына қатысқан. Олар сондай-ақ «терроризмге» немесе «экстремизмге» заңды жауап ретінде өз әрекеттеріне квазиқұқықтық негіздеме берді. Оның үстіне, үкімет өз әрекеттері туралы шындықты жасыру үшін орасан зор ресурстарды жұмсады және әлі жұмсауда. Бұл Шыңжаңда тұратын миллиондаған адамдардың жағдайы туралы еркін сөйлесуге кедергі келтіреді, журналистер мен тергеушілердің аймаққа келуіне жол бермейді, келген адамдар үшін саяхат ұйымдастырады және зардап шеккен халықтың өкілдерін оның өтіріктерін тотығуға мәжбүрлейді.

Үкіметтің өз әрекеттерін сипаттауы көзге көрінетіндей жалған, оның негіздемесі заңды және моральдық тұрғыдан негізсіз және оны жасыру әрекеті ешкімді алдамауы керек. Шыңжаңдағы мұсылмандар өз дінін емін-еркін ұстана алмайды, сол үшін қудаланады; тұтқындау лагеріне баруды ешкім таңдаған жоқ, олар негізсіз ұсталды; лагерлер терминнің қандай да бір ақылға қонымды түсінігі бойынша «білім беру» үшін жасалмаған, олар адамдардың мәдени ерекшеліктерін жоюға арналған. Мұндай сипаттағы адам құқықтарының бұзылуына ешбір жағдайда заң жүзінде рұқсат етілмейді және ешбір негізді баға оларды лаңкестік қаупіне сәйкес жауап ретінде қарастыра алмайды. Үкіметтің бұл шындықтарды жасыру әрекеті тікелей насихаттау материалдарынан шықты. Оның сахналық гастрольдері мен мәжбүрлі айғақтарында тіпті сенімділік рухы жоқ. Олар үлкен қорқыныштан басқа ештеңе көрсетпейді.

Қытай билігінің ойдан шығарғанына қарамастан, қазір әлем Шыңжаңда болып жатқан оқиғалардың айтарлықтай бөлігін біледі. Сенімді деректер, сұхбаттар және фотосуреттер белгілі бір бұлтартпас фактілерді ашты: адам құқықтарының бұзылуы ауқымды болды, бүкіл Шыңжаңның барлық деңгейдегі мемлекеттік шенеуніктері әдістемелік түрде жүзеге асырды және олардың заңсыз әрекеттеріне емес, олардың кім екеніне және сенімдері мен мәдениетіне байланысты халықтың бір бөлігіне қарсы бағытталған. Бұл негізінен мұсылман этникалық топтардың адам құқықтарын аяққа таптау: қудалау, тұтқындау және азаптау үшін бүкіл үкіметтің күш-жігерінен басқа ештеңе емес. Үкіметтің өз әрекеттерін жасыруға бағытталған үздіксіз әрекеттері әлемге тағы не болғаны және тағы не болып жатқаны туралы тек жағымсыз қорытындылар жасауға себеп болуы керек.

Қытай үкіметі халықаралық адам құқықтарының кез келген күдікті ауыр бұзылуының алдын алуға, тоқтатуға, тергеуге және жазалауға және зардап шеккендерге өтемақы төлеуге жауапты. Бейтарап және жан-жақты тергеу жүргізіп, қылмыстық жауапкершілікке тартылғандарды қудалау былай тұрсын, үкіметтің өз заң бұзушылықтарын тоқтатуға дайын еместігін ескере отырып, халықаралық

қоғамдастық адам құқықтарын қорғау, қылмыстарды тергеу және жауапкершілікті қамтамасыз ету үшін шаралар қабылдауға міндетті.

Шыңжаңда лагерлер ашылғанына төрт жыл болды және халықаралық қауымдастық зардап шеккен халыққа аз көмек көрсетті. БҰҰ Шыңжаң халқы алдындағы міндеттерін орындай алмады. «Біріккен Ұлттар Ұйымының» Қытайды жауапқа тарту үшін бірнеше жолдар бар. БҰҰ-ға мүше мемлекеттер Қауіпсіздік Кеңесі, Бас Ассамблея немесе Адам құқықтары кеңесі арқылы арнайы сессияларды шақыру және сенімді тергеулерді бастап, жағдайды шешу үшін нақты шаралар қолдана алады. Олар мұны істемей ғана емес, сонымен қатар көптеген мемлекеттер Шыңжаңда және одан тыс жерлерде Қытайдың адам құқықтарының жағдайын қорғау үшін осы форумдардағы платформаларын пайдалануды жалғастыруда. Бас хатшы басқаратын Біріккен Ұлттар Ұйымының Хатшылығы, оның ішінде Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы Комиссар кеңсесі де БҰҰ-ға мүше мемлекеттердің шешімдеріне қарамастан, қашықтан мониторинг жүргізу және басқа жағдайларда болғандай, оның нәтижелері туралы мәліметтерді жариялау үшін әрекет ете алады. Әзірге оның көпшілік алдында мәлімдемелері үнсіз қалды және ол ашық есеп бермеді.

Біріккен Ұлттар Ұйымының осы өрескел және жақсы құжатталған адам құқықтарының бұзылуын жою үшін шешуші шаралар қабылдап, Қытайды өз әрекеттері үшін жауапқа тартпауы ұйымның беделіне нұқсан келтіреді және олардың мәні бойынша алаңдаушылық туғызатын адам құқықтарының көптеген мәселелер бойынша шешуге бағытталған нақты мандаттарды орындамау болып табылады. Шыңжаңдағы миллиондаған адамдардың қасіретіне көз жұма отырып, БҰҰ Қытайдың тірі қалғандар мен жеке қауіп-қатерге төтеп берген белсенділердің беделін түсіру және зардап шеккен халықты адамгершіліктен айыру әрекеттеріне тиімді үлес қосты. Біріккен Ұлттар Ұйымы мен оған мүше мемлекеттер бұл жағдайды тез арада түзетуі керек.

Amnesty International 2017 жылдан кейін Шыңжаңға сапар шеккен хань қытай азаматымен сұхбат жүргізді. Ол сонда болған кезінде мұсылман досымен сөйлесіп, оған Шыңжаңдағы мұсылмандарға болып жатқан оқиғалар жаңалықтарда жарияланғаннан да сорақы екенін айтты. Бұл адам досынан жағдайды неге айтпайсың деп сұрағанда, досы: «Алдымен аман болайық», - деп жауап берді. Оның үнсіздігі түсінікті болды. Бірақ Шыңжаңда тұратын негізінен мұсылман этникалық саны аз топтары өкілдерінен айырмашылығы, әлемнің қалған бөлігінде үндемеуге, шындықты ашуға, құқық бұзушылықтарды тоқтатуға және қылмыстар үшін жауапкершілікті қамтамасыз етуге бар күш-жігерін салмауға заңды сылтау жоқ. Шыңжаң халқы, ең болмаса, осыған лайық.

РЕКОМЕНДАЦИЯЛАР

ҚЫТАЙ ҮКІМЕТІНЕ:

- Шыңжаңдағы тұтқындау лагерлерде немесе басқа да қамауда ұстау орындарында, оның ішінде түрмелерде отырған барлық адамдарды, егер олардың халықаралық танылған құқық бұзушылық жасағаны, танылған қамауда ұстау орындарына жіберілгені және халықаралық стандарттарға сәйкес келетін әділсот талқылауы болғаны туралы жеткілікті сенімді және рұқсат етілген дәлелдер болмаса, дереу босату.
- Тұтқындалғандардың бәріне қамауға алуына заңды түрде шағымдануға рұқсат етілсін.
- Лагерлерде, түрмелерде немесе басқа да қамау орындарында ұсталатын адамдардың отбасы мүшелеріне, оның ішінде шетелде тұратындарға - қамауға алудың жазбаша себептерін және олардың отбасы мүшелері ісіне қатысты басқа да ресми құжаттарды беру.
- Шыңжаңдағы «кәсіптік оқыту», «білім беру арқылы өзгерту» және «экстремизмнен арылту» орталықтарын (яғни тұтқындау лагерлерін) жабу.
- Ешкім заңсыз қамалып, мәжбүрлі түрде жоғалып кету немесе азаптауға немесе басқа қатыгездікке ұшырамауын қамтамасыз ету.
- Олар босатылғанға дейін, осы лагерлерге әкелінген немесе қамауға алынған барлық адамдар өздері таңдаған адвокатқа, тәуелсіз медициналық қызметкерлеріне және өз отбасыларына жедел және жүйелі түрде қол жеткізуін қамтамасыз ету.
- Шыңжаңдағы барлық адамдар отбасы мүшелерімен және басқа адамдармен, оның ішінде басқа елдерде тұратын адамдармен, егер мұндай қарым-қатынасқа адам құқықтары жөніндегі халықаралық заңдар арнайы шектеулерді қоймаса, еркін байланыс жасай алатындығына көз жеткізу.
- Ұйғырлар, қазақтар және басқа да негізінен мұсылман саны аз ұлттық топтардың адам құқықтарын, оның ішінде Қытайдан еркін кету және оралу құқығын шектейтін барлық заңдар мен ережелердің күшін жою немесе өзгерту, соған қатысты барлық саясат пен тәжірибелік шараларды тоқтату.
- Барлығына, оның ішінде мұсылмандарға және басқа діни немесе сенімге негізделген қауымдастықтар мүшелеріне өз діндерін немесе сенімдерін таңдап, сақтауға және бейбіт түрде ашық және жеке ғибадат ету, ұстану, оқытуға мүмкіндік беру.
- Ұлттық қауіпсіздікті қорғауға бағытталған немесе терроризмге қарсы күрес мақсатында құрылған кез келген заң ережелері анық та нақты болуын және халықаралық заңдар мен стандарттарға сәйкес келетіндігін қамтамасыз ету.
- Шыңжаңдағы ұйғырларға, қазақтарға немесе басқа да негізінен мұсылман саны аз ұлттық топтарына қарсы халықаралық құқықтағы қылмыстар және басқа да ауыр адам құқықтарын бұзғаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту үшін кез келген күдіктілерге объективті, тәуелсіз, жедел, тиімді және ашық тергеу жүргізу. Күдіктілердің өлім жазасына жүгінбей әділсот арқылы жауапқа тартылуын қамтамасыз ету.

- Біріккен Ұлттар Ұйымының адам құқығы жөніндегі сарапшыларына, адам құқықтары жөніндегі тәуелсіз тергеушілерге және журналистерге Шыңжаңның бүкіл аумағына, оның ішінде тұтқындау лагерлері мен түрмелерге кедергісіз қол жеткізуге рұқсат беру.
- Біріккен Ұлттар Ұйымының Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы Комиссарының Басқармасы, арнайы рәсімдер және кез келген басқа да БҰҰ басшылығымен жүргізілетін тергеу немесе басқа да халықаралық тәуелсіз адам құқықтарын бақылау және тергеу тетіктерімен толық және тиімді ынтымақтастықта болу.
- Халықаралық заңдар мен стандарттарға сәйкес бұрынғы тұтқындарға және халықаралық, сондай-ақ басқа да адам құқықтарын бұзушылықтар құрбандарының отбасыларына толық, тиімді, гендерлік және қалпына келтіретін өтемақы қамтамасыз ету.
- Қайтармау ұстамын бұзып, жеке адамдарды Қытайға қайтаруға сұрауды тоқтату.
- Шетелде тұратын Қытаймен байланысы бар ұйғырларға, қазақтарға және басқа да негізінен мұсылман саны аз ұлттық топтарына қарсы қудалау мен қорқытудың барлық түрлерін тоқтату.

БҰҰ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ КЕҢЕСІНЕ:

- Жауапкершілікті қамтамасыз ету мақсатында, оның ішінде күдікті қылмыскерлерді анықтау арқылы Шыңжаңдағы халықаралық құқық пен басқа да адам құқықтарын ауыр бұзушылықтарды тергеу бойынша тәуелсіз халықаралық тетігін құратын арнайы сессия не пікірталас өткізіп, резолюция қабылдау. Тетік мынадай болуы тиіс:
 - адам құқықтарының бұзылуын болдырмау үшін мұқият бақылау, талдау, есеп беру және ұсыныстар беру, халықаралық құқық пен басқа да ауыр адам құқықтарын бұзу фактілерін жинау, шоғырландыру, сақтау және талдау мандаты бар;
 - халықаралық әділеттілік стандарттарына сай және өлім жазасын қарастырмайтын болашақта жауапқа тарту және соттық тетіктер қолдана алатын қылмыстық-құқықтық стандарттарға сәйкес істерді құру мандатына ие;
 - тәуелсіз халықаралық сарапшылармен, оның ішінде халықаралық адам құқығы, халықаралық қылмыстық құқық, қауіпсіздік күштерінің басшы құрылымдары, жыныстық және басқа гендерлік зорлық-зомбылық, балалар құқықтары, мүгедектердің құқықтары, бейнежазбалар мен бейнелерді тексеру және сот сараптамасымен қамтамасыз етілу;
 - өз мандатын орындау үшін қаржылық және техникалық жабдықпен қоса, жеткілікті ресурстарға ие болу; және
 - Адам құқығы жөніндегі Кеңеске және БҰҰ-ға тұрақты жаңартулар мен жағдай туралы толық есеп беруін және БҰҰ-ға және БҰҰ-ның басқа да тиісті бөлімшелеріне ақпарат беруін сұрау.

БҰҰ ҚАУІПСІЗДІК КЕҢЕСІНЕ:

- БҰҰ-ның тиісті құрылымдарына, сондай-ақ азаматтық қоғам мүшелері мен адам құқықтарын қорғаушыларға БҰҰ мүшелеріне Шыңжаңдағы соңғы жағдай туралы тікелей хабарлауға мүмкіндік беру үшін Шыңжаңдағы жағдай бойынша тұрақты, ресми, ашық кездесулер өткізу.

- Қытай билігіне бұл жағдай үшін кінәлі деп хабарлап, тұтқындау лагерь жүйесін жою және ұйғырлар, қазақтар және басқа да негізінен мұсылман саны аз ұлттық топтар құқықтарын шектейтін барлық заңдарды, ережелерді және соған байланысты саясат пен шараларды жоюды талап ететін резолюция қабылдау. Резолюцияда Шыңжаңға дереу және шектеусіз адам құқықтары жөніндегі тәуелсіз тергеушілердің қол жетімділігі талап етілуі керек.

БҰҰ БАС АССАМБЛЕЯСЫНА:

- Егер БҰҰ резолюцияны қабылдай алмаса, онда Шыңжаңдағы адам құқығының бұзылуын айыптайтын және осындай бұзушылықтар үшін жауаптылықты талап ететін қатаң тілді қамтитын Шыңжаңдағы адам құқықтарының ахуалы туралы кешенді резолюция қабылдау.
- Шыңжаңдағы адам құқықтары бұзылуын тергеу, дәлелдер жинау және сақтау, қылмыстық қудалауға істерді дайындау бойынша БҰҰ тетігін қолдайтындығын білдіру. Осы тетікке қаржылық, техникалық және басқа да қолдау көрсетуге кепілдік беру. Егер БҰҰ-ның басқа органдары тетік құра алмаса, бұған дейін Бас Ассамблея жасаған тергеу тетігін дереу құру үшін әрекет ету

БҰҰ БАС ХАТШЫСЫНА:

- Қытай билігіне олардың Шыңжаңдағы ұйғырларға, қазақтарға және басқа да негізінен мұсылман саны аз топтарына қарсы әрекеттері мен іс-әрекеттері заңсыз және тез арада аяқталуы керек деген нақты және жария хабарлама жіберу.
- БҰҰ-ның барлық агенттіктері мен органдарының, оның ішінде Адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы Комиссар Басқармасының Қытайдағы жағдайды бақылау және есеп беру жөніндегі мандаттарын орындауын және қажет болған жағдайда сөйлеуге өкілетті екендігін қамтамасыз ету.

БҰҰ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ ЖӨНІНДЕГІ ЖОҒАРҒЫ КОМИССАРЫНА:

- Бас ассамблеяның 48/141-резолюциясында көзделген тәуелсіз мандатқа сәйкес Шыңжаңдағы жағдайды қашықтықтан бақылап, бағалау жүргізіп, келесі қадамдарға нақты ұсыныстар беру.
- Адам құқықтары жөніндегі Кеңесіне шұғыл жағдай ретінде HRC 45/31-резолюциясына сәйкес, Жоғары Комиссардан «Адам құқықтары саласындағы төтенше жағдайдың жоғарылау қаупін көрсететін адам құқықтарын бұзу үрдістері ... адам құқықтары жөніндегі кеңестің мүшелері мен бақылаушыларының назарына жағдайдың өзектілігін көрсететін түрде, ... оның ішінде брифингтер арқылы» қысқаша ақпарат алу

БҮКІЛ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАУЫМДАСТЫҚҚА:

- Қолыңыздағы барлық екіжақты, көпжақты және аймақтық платформаларды, оның ішінде БҰҰ-ның санкция салатын платформаларын пайдаланып, Қытай билігін адам құқығы жөніндегі тәуелсіз тергеушілерге Шыңжаңға шектеусіз кіруге мүмкіндік беру үшін халықаралық заңдар мен басқа да адам құқықтарын бұзушылықтарды дереу тоқтатуға шақыру және Шыңжаңдағы саны аз ұлттық топтарды кемсіту мен қудалау жүйесін жою.

- Шыңжаңдағы зорлық-зомбылық пен қуғын-сүргіннен қашқан барлық адамдарға кешіктірмей және шектеусіз елдеріңізге кіруге рұқсат беру және оларға әділ әрі тиімді пана беру рәсіміне жедел қол жеткізу, сонымен бірге, қалауыңыз бойынша, қайтарған жағдайда адам құқықтары бұзылу қауіпін бағалау үшін адвокатқа қол жеткізу, және де қайтару туралы шешімге шағымдану мүмкіндігін қамтамасыз ету.
- Шыңжаңнан келген барлық адамдарға, оның ішінде босқындар мен пана іздеушілерге қайтармау ұстамын қатаң сақтау және қолдану. Қытайға тікелей немесе жанама түрде барлық мәжбүрлі түрде жіберуді тоқтату және ешкімнің адам құқықтары бұзушылығына, соның ішінде азаптау, заңсыз ұстау, мәжбүрлі түрде жоғалып кету, әділсот талқылауынан бас тарту, жүйелі түрде кемсіту немесе қудалау қаупі бар жағдайға қайта оралуға мәжбүр болмауын қамтамасыз ету.

**AMNESTY INTERNATIONAL
АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ
ҮШІН ДҮНИЕ ЖҮЗІЛІК
ҚОЗҒАЛЫС. БІР АДАМҒА
ӘДІЛЕТСІЗДІК ЖАСАЛСА,
ОЛ БӘРІМІЗГЕ МАҢЫЗДЫ.**

БІЗБЕН БАЙЛАНЫСУ

info@amnesty.org

+44 (0)20 7413 5500

СӨЙЛЕСУГЕ ҚОСЫЛЫҢЫЗ

www.facebook.com/AmnestyGlobal

[@Amnesty](https://twitter.com/Amnesty)

“БІЗ СОҒЫСТАҒЫ ЖАУ

СИЯҚТЫ БОЛДЫҚ”

ҚЫТАЙДЫҢ ШЫҢЖАНДАҒЫ МҰСЫЛМАНДАРДЫ ЖАППАЙ ҚАМАУ, АЗАПТАУ ЖӘНЕ ҚУДАЛАУЫ

2017 ж. бастап, Қытай үкіметі “терроризмге” қарсы деген жалаумен Шыңжаң Ұйғыр Автономиялық Аймақта (Шыңжаң) тұратын мұсылмандарға қатысты жаппай және жүйелі түрде заңсыздықтар жасады. Терроризмнің болжамды қаупіне шынайы тойтарыс беруге ұқсамайтын үкімет науқаны Шыңжаң халқының бір бөлігін дініне және ұлтына қарай қатыгез зомбылық пен қорқытуды пайдаланып, түркі мұсылман халықтардың ислам діни көзқарастарын, мәдени дәстүрлерін жою үшін ұжымдық күш бағыттағанын анық көрсетіп тұр.

Осындай саяси идеологиялық өңдеу мен мәжбүрлі мәдени ассимиляцияға қол жеткізу үшін үкімет жаппай заңсыз ұстау науқанын өткізді. Көбінесе мұсылман ұлттық топтар арасынан өте көп ер адамдар мен әйелдер ұсталған.

Тұтқындау лагерлері жүйесі Шыңжаңдағы саны аз ұлттық топтарды мәжбүрлі ассимиляциялау және бағындыру кең науқанының бір бөлігі болып табылады.

Баяндама тұжырымдары Amnesty International Шыңжаңда 2017 ж. кейін болған бұрынғы тұтқындарған жинаған айғақтар мен спутниктерден алынған суреттер мен мәліметтерге негізделеді. Amnesty International жинаған айғақтар Қытай үкіметінің кем дегенде, мынадай адамгершілікке қарсы қылмыстарды: халықаралық құқық нормаларын бұзып, түрмеге қамау немесе басқа да қатыгездікпен бостандықтан айыру; азаптау; қудалау қылмыстарын жасағаны туралы фактілерге сүйеніп, тұжырым жасауға негіз береді.

Қытай үкіметі Шыңжаңдағы қалған барлық тұтқындау лагерлерді дереу жауып, тұтқындау лагерлерде немесе басқа қамау орындарында, соның ішінде түрмелерде отырған барлық адамдарды, егер олар халықаралық деңгейде мойындалған қылмыс жасады деген жеткілікті сенімді және қолайлы дәлелдер болмаса, босатуы тиіс. Осы баяндамада құжатталған адамгершілікке қарсы қылмыстар мен басқа да ауыр адам құқықтарын бұзу фактілері бойынша тәуелсіз және тиімді тергеу қажет. Қылмыстық жауапкершілікке негізді түрде күдіктілердің барлығы әділсот талқылау шеңберінде жауапқа тартылуы тиіс.

Index: ASA 17/4137/2021

2021 ж. маусым

[amnesty.org](https://www.amnesty.org)

AMNESTY
INTERNATIONAL

